

Юсуфшоҳи Яъқубшоҳ

ТАЪРИХИ ХАЛҚИ ТОЧИК

(Ибтидои асрҳои миёна)

Китоби дарсӣ барои синфи 6-уми
муассисаҳои таҳсилоти умумӣ

Нашри IV

Вазорати маориф ва илми
Ҷумҳурии Тоҷикистон
тасдиқ кардааст

ДУШАНБЕ
МАОРИФ
2023

ТДУ (УДК) 373. 167. 1 (072)
ТКБ (ББК) 63.3 (2 Тоҷик) Я 73 + 74.263.1
Я-95

Я-95. Юсуфшоҳи Яъқубшоҳ. **Таърихи халқи тоҷик (Ибтидои асрҳои миёна).** Китоби дарсӣ барои синфи 6-уми муассисаҳои таҳсилоти умумӣ. – Душанбе: Маориф, 2023. – 232 саҳ.

Хонандагони азиз!

Китоб манбаи донишу маърифат аст, аз он баҳравар шавед ва онро тоза нигоҳ доред. Кӯшиш кунед, ки соли таҳсили оянда низ ин китоб ҳамин гуна зебову орошта ба дасти додари хоҳарони шумо бирасад ва онҳо ҳам аз он истифода баранд.

Ҷадвали истифодаи китоб

№	Ному насаби хонанда	Синф	Соли таҳсил	Ҳолати китоб (баҳои китобдор)	
				аввали сол	охири сол
1.					
2.					
3.					
4.					
5.					

ISBN: 978-99985-39-25-9
Моликияти давлат

© «Маориф» 2023

ПЕШГУФТОР

Таърихи ибтидои асрҳои миёна аз асри III то асри VIII милодиरो дар бар мегирад. Дар таърихи халқи тоҷики ин давраҳо дигаргуниҳои муҳимми сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ ба амал омадаанд.

1. Аввалан, дар ин давра ҷомеаи ғуломдорӣ ба ҷомеаи деҳқонӣ (феодалӣ) иваз мешавад. Сабабаш он буд, ки дар тули мавҷудияти бисёрасраи худ дар ҷомеаи ғуломдорӣ номувофиқиҳои зиёде дар сохтори иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва сиёсӣ ба вучуд омада, муқобили якдигар амал мекарданд ва бо мурури замон сохти навро ба вучуд оварданд. Сохти деҳқонӣ аз ҳар ҷиҳат нисбат ба ғуломдорӣ беҳтар ва пешқадамтар буд.

Барои чӣ мо сохти деҳқонӣ мегӯем? Дар таърихи замони шуравӣ ин давра ва сохторро феодалӣ мегуфтанд. Вожаи феодалӣ аз забони латинӣ гирифта шуда, маънояш дорандаи замин, об, пул, мол (чорво) ва ғайра мебошад. Дар таърихи Аврупои Ғарбӣ (Олмон, Фаронса ва Англия) дорандаи заминро феодал мегуфтанд, ки ба хизматчиён, хусусан ҳарбиён, тухфа мешуд ва он меросӣ аз насл ба насл мегузашт.

Мардуми тоҷик–ориёно дар ибтидои асрҳои миёна табақаи заминдор, давлатмандони бузургро деҳқон меномиданд. Деҳқонон замини зиёд, деҳаҳо, рамаи чорво ва обу конҳо доштанд. Деҳаҳо бо одамонаш дар ихтиёри деҳқон буданд ва ба манфиати он кор мекарданд. Яъне деҳқони ибтидои асрҳои миёна мафҳуми пурраи истилоҳи «феодал»-и аврупоиро ифода мекунад. Калимаи «деҳқон» ба маънои ашроф, ориёинажод, шохзода, тоҷик низ истифода шудааст. Масалан, устод Фирдавӣ мегӯяд:

*Зи гуфтори деҳқон кунун дoston
Бипайвандам аз гуфтаи бoston.*

Дар ин мисраъҳо деҳқон ба маънои этникӣ – халқ, миллат ва тоҷик омадааст. Яъне дoston аз таърихи шохон дар назар дошта шудааст.

Ҳамин тавр, мо ба ҷойи вожаи «феодал» калимаи дар забони тоҷик маълум – «деҳқон»-ро истифода мекунем. Дар ивази вожаи деҳқони кунунӣ калимаи кишоварз истифода мешавад.

Дар таърихи Аврупо (дар Рум) сохти ғуломдорӣ дар асри V милодӣ бар асари шӯришҳои бисёрасра ва ҳуҷуми қабилаҳои гуногун аз шарқу шимол барҳам хӯрд.

2. Дар Тоҷикзамин (Ориёзамин) сохти ғуломдорӣ дар натиҷаи суст шудани ҳукумати марказӣ ва аз итоати вай баромадани

вилоятҳо ва мустақил шудани онҳо барҳам хӯрд. Яъне вилоятҳои бузург оҳиста-оҳиста аз итоати ҳукумати марказӣ баромада, худро мустақил эълон карда, сабаби барҳам хӯрдани давлати гуломдории Портҳо – Ашкониён дар Тоҷикзамини Фарбӣ шуданд. Дар вилоятҳои ҷудошуда гуломон озод буданд, қувваҳои асосии истехсолиро кишоварзони озод ташкил менамуданд. Ҳамин тавр, дар таърихи мо бо роҳи осоишта аз асри III милодӣ сохти гуломдорӣ ба деҳқонӣ иваз шудааст.

Дар Тоҷикзамини Шарқӣ, ки ба он вилоятҳои Фарғона, Ҳафт-рӯд, Кошғару Хутан, Зобулу Кобул, Чоч, Истравшан, Суғд, Бохтар, Марв ва Хоразм дохил мешуданд, дар асри II пеш аз милод ба ҷойи давлати гуломдории Юнону Бохтар империяи Кушониён барқарор гардид. Кушониён аз кӯчиёни озоди сахронавард иборат буданд ва ба сохти гуломдорӣ хеле кам ошноӣ доштанд. Замин дар дасти кишоварзони озод буд ва дар дохили давлати Кушониён сохтори кишоварзони озод оҳиста-оҳиста аз унсурҳои гуломдории классикӣ дур шуда, ба ҷомеаи деҳқонӣ-феодалӣ мегузарад. Бояд арз кард, ки шакли гуломдории классикии Рум ва Юнон дар Ориёзамин набуд ва юнониён онро ҷорӣ карда натавонистанд.

Ҳамин тавр, дар асри III милод сохти гуломдорӣ дар натиҷаи инкишофи қувваҳои истехсолӣ ва номутобиқ шудани сохти иҷтимоӣ ба деҳқонӣ иваз мешавад. Ин яке аз хусусиятҳои таърихии халқҳои Шарқ, аз ҷумла халқи тоҷик, мебошад.

Бояд тазаққур дод, ки бештари халқҳои ҷаҳон сохти ҷомеаи гуломдориро аз сар нагузаронидаанд. Онҳо бевосита аз ҷомеаи ибтидоӣ ба ҷомеаи синфӣ – деҳқонӣ-феодалӣ гузаштаанд.

Сохтори ҷамъияти гуломдориро танҳо халқҳои қадимтарини ҷаҳон: мисриёни қадим, бобулиён, юнониён, румиён ва тоҷикон-эронӣ аз сар гузаронида, дар тамаддуни башарӣ ҳиссагузорӣ кардаанд.

Бисёр халқҳои Африқо (сиёхпӯстон) ва Австралия аз сохти ҷомеаи ибтидоӣ ба замони мо омадаанд. Инак, халқи тоҷик дар Осиёи Марказӣ ягона халқест, ки сохторҳои иҷтимоии ҷомеаи ибтидоӣ, гуломдорӣ ва деҳқониро (феодалӣ) аз сар гузаронида, ба тамаддун ва фарҳанги Осиёи Марказӣ ва ҷаҳон ҳиссагузорӣ кардааст.

Яке аз хусусиятҳои ҷомеаи деҳқонӣ он аст, ки дар ин сохтор навъҳои гуногуни заминдорӣ пайдо мешаванд. Деҳқон оҳиста-оҳиста соҳиби заминҳо ва деҳаҳо шуда, мардум ба ӯ ба хайси муздур қор мекарданд.

Дигар вижагии таърихии халқҳои ориёнаҷод он аст, ки дар ин давра ба ивази номи «ориёӣ» этноними «тоҷик» пайдо мешавад.

Дар натиҷаи истилои араб тоҷикон истиқлоли худро аз даст ме-
диҳанд. Тамоми Тоҷикзамин ба дасти тозиён гирифта мегардад.
Ба ҷойи дини аҷодии мо – маздаёсно ислом ҷорӣ мешавад. Ба за-
бони тоҷикӣ-дарӣ ба воситаи дини ислом вожаҳои арабӣ дохил
мегарданд.

Шогирдони синфи 6-ум ба омӯхтани таърихи асрҳои III–VIII
милодии халқу ватани худ шуруъ менамоянд. Дар ин давра дар
Тоҷикзамини Ғарбӣ империяи бузурги Сосониён аз асри сеюми ми-
лодӣ ҳукм ронда, дар таърихи халқу ватани мо нақши муҳимми си-
ёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ доштааст. Масалан, дар замони
Сосониён китоби муқаддаси «Авесто», ки дар даврони Искандари
Макдунӣ сӯзонида шуда буд, дар асоси дафтарҳои боқимонда ва аз
забони мубадон китобат мешавад.

Сосониён худро ворисони империяи бузурги Ҳахоманишиён
меҳисобиданд ва барои ободонӣ ва рушди таъриху фарҳанг корҳои
зиёде анҷом медоданд. Онҳо аз худ осори зиёди хатгӣ, меъморӣ ва
моддӣ мерос гузоштанд, ки мо дар асоси омӯхтани онҳо таърихи
замони Сосониёнро барқарор менамоем. Замони Сосониён замони
шукуфоии илму фарҳанг ва тамаддуни миллии мо буд.

Дар қисми Тоҷикзамини Шарқӣ ба ҷойи давлати бузурги
Кушониён сулолаи Ҳайтолиён сари қудрат меояд. Сохти давлатдо-
рии тоҷикони шарқӣ – Кушониён ва баъдтар Ҳайтолиён нисбат ба
Сосониён содатар буд. Ҳам Кушониён ва ҳам Ҳайтолиён аз кӯчиёни
тӯронӣ буданд ва аз ҷиҳати фарҳангу тамаддун нисбат ба Сосониён
як дараҷа паст меистоданд, вале бо ориёиён ҳамнаҷод ва ҳамтабор
буданд. Дудмонҳои кушонӣ ва ҳайтолиӣ сарзаминҳои Суғд, Бохтар,
Хоразм, Фарғона ва ғайраро ба тасарруфи худ дароварда буданд, ки
аз қадимулайём марказҳои фарҳангии ориёинаҷодон ба ҳисоб ме-
рафтанд. Суғд, Хоразм, Бохтар хатту алифбои худро доштанд, ки аз
хатту алифбои паҳлавӣ-сосонӣ андаке фарқ мекард. Аммо дину оин,
фарҳанг, сохтори давлативу иҷтимоии ҳамаи тоҷикон, аз халиҷи
Форс то марзи Чин, қариб як хел буд. «Авесто» барои ҳамаи тоҷи-
кон китоби муқаддаси динӣ ҳисоб мешуд.

Дар таърихи халқи тоҷики замони Шуравӣ дар бораи хоразмиён,
суғдиҳо ва бохтариён чунин маълумот овардаанд, ки гӯё ҳар кадоми
онҳо халқи алоҳида бошанд, аммо ин тавр нест. Вожаҳои Хоразм,
Форс, Суғд ва Бохтар номҳои ҷуғрофӣ мебошанд ва этноним шуда
наметавонанд. Номи этникии ҳамаи халқҳои зикршуда дар гузашта
ориёӣ ва минбаъд тоҷик аст.

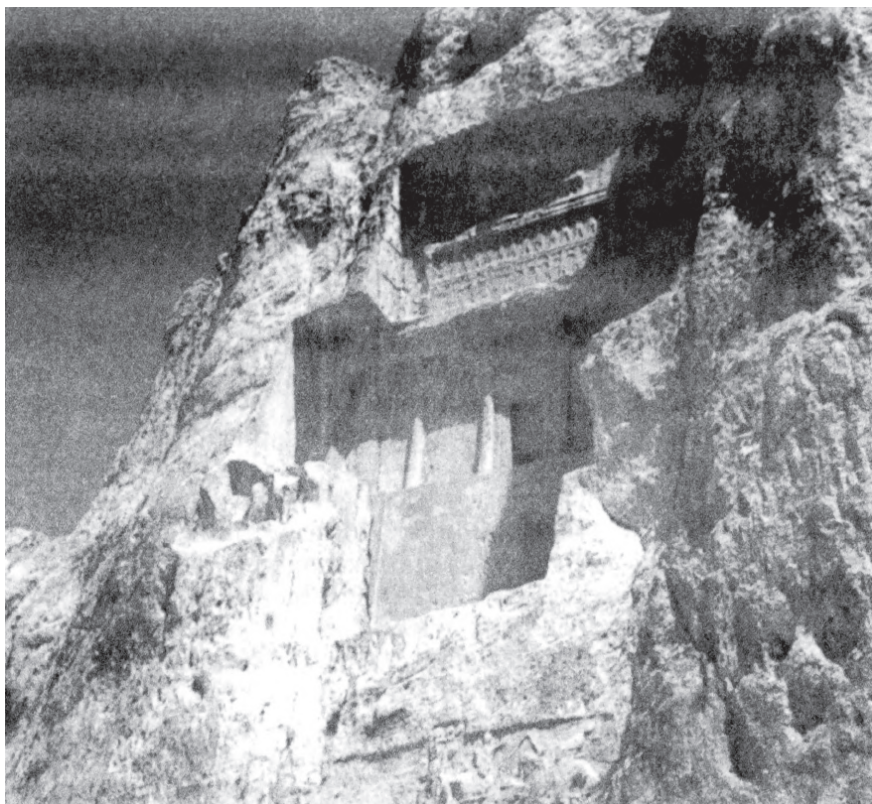
БОБИ I. ТОЧИКЗАМИНИ ҒАРБӢ (ЭРОНИ ҒАРБӢ) ДАР ЗАМОНИ СОСОНИЁН

§ 1. ТАШКИЛИ ДАВЛАТИ СОСОНИЁН

Асосгузори империяи бузурги Сосониён аз вилояти Порс буда, яке аз дудмонҳои қадим ба ҳисоб мерафтанд. Маркази Порт шаҳри Истахр ва Сосон мубади мубадони ибодатгоҳи Ноҳид буд.

Порс яке аз вилоятҳои бузурги ориёинишин ба шумор мерафт ва ҷӣ тавре дар таърихи синфи 5-ум хондаед, сулолаи Ҳахоманишиён низ аз ин вилоят буд. Дар замони истилои Искандари Мақдунӣ ин сарзамин хароб шуд, аммо дар давраи ҳукмронии Селевкиён Порс нисбатан мустақилияти сиёсӣ ба даст оварда, сарварони он аз сулолаи Барзангиён худро шоҳ эълон карданд. Дар давраи ҳукмронии Ашкониён вилояти Порс ба онҳо итоат мекард, аммо шоҳони он аз номи худ сиккаҳо мебароварданд, ки мувофиқи анъанаи ориёӣ дар болои онҳо мичмари оташ ва яке аз эзидҳои авестой бо симои Ахурамаздо сабт шуда буд.

Дар аввали асри III милодӣ Бобак – писари Сосон ба духтари шоҳ Говзачеҳр хонадор шуда, подшоҳро кушта, тахтро соҳиб мешавад. Вай аз суштавии дарбори шоҳони ашконӣ истифода бурда, ба вилояти Кирмон ҳучум оварда, онро мутеи худ сохт ва Ардашерро он ҷо ҳоким кард. Баъд ба Хузистон, Уммон, Исфаҳон лашкар кашид ва онҳоро низ ба давлати худ ҳамроҳ намуд. Соли 222-юм баъди марги Бобак писараш Ардашер ба тахти шоҳӣ менишинад. Ардашер аз суштавии ҳукумати Ашкониён истифода бурда, соли 223-юм бо ёрии баъзе сарварони вилоятҳои атроф, ки аз сиёсати Ашкониён норизо буданд, ба муқобили шоҳаншоҳ Артабони V лашкар мекашад ва дар ҷанги шаҳри Хурмузгон бар Ашкониён ғолиб меояд ва Артабони V-ро мекушад. Ҳамин тавр, ҳукмронии зиёда аз 400-солаи Ашкониён (Портҳо) ба поён мерасад ва давлатдории Сосониён шуруфи мешавад. Соли 227-ум Ардашерро шоҳаншоҳ эълон мекунад ва ӯ то соли 241-ум ҳукм меронад.

Расми 1. Оромгоҳи Ардашери I

Сабабҳои ғалабаи Ардашер бар Артабони V. Яке аз сабабҳои ба осонӣ ғолиб омадани лашкари Ардашер бар Артабони V он буд, ки дар солҳои охири ҳукмронии ин хонадон ҳокимияти марказӣ хеле суст шуда буд. Мамлакат ба 240 хушатр тақсим шуда, аксари онҳо ба ҳукумати марказӣ итлоат надидаанд ва андоз намесупориданд. Артабони V кӯшиши зиёд кард, ки мамлакатро муттаҳид намояд, аммо барои ин корро амалӣ сохтан, мебоист бо бисёр хушатрҳо ҷангад, лекин қувваи лозима надидаанд ва вақт ҳам кам монда буд.

Ардашер, ки душмани деринаи Ашкониён буд, дар муддати кӯтоҳ тавонист қувваҳои зидди портхоро ҷамъ намояд ва империяи онҳоро аз байн барад. Ардашер дар ду соли баъди марги Артабони V тамоми Тоҷикзамини Фарбиро ба тасарруфи худ

даровард, ба ғайр аз Арманистон ва Гурчистон, ки муваққатан мустақил монданд. Ардашер пас аз соли 234-ум ба муқобили Рум лашкар кашид ва Нисибину Ҳарронро гирифт. Румиҳо бо сарвари императори худ Александр Север ҳуҷуми форсхоро боздоштанд. Ардашер ба Арманистон рафта, бо шоҳи он Хусрав чангид ва ин кишварро ба мамлакати худ ҳамроҳ намуд. Баъд барои дар ниҳоди мардум ҳиссиёти ватанхоҳиро ба вучуд овардан, ба гирд овардани китоби «Авесто», обод намудани оташкадаҳои хомӯшшуда пардохт, муғонро навозиш кард. Мазҳаби зардуштиро дини расмии давлати худ эълон намуд. Мубадӣ ба яке аз вазифаҳои баландтарини давлатӣ табдил ёфт. Тарафдорони Ашкониёнро кушт ва хонаводаи онҳоро нобуд сохт. Бисёр мардум, аз ҷумла шоҳзодагони ашконӣ, таъқиб диданд ва ба Точикзамини Шарқӣ фирор намуданд.

Дар муддати кӯтоҳ Ардашер сарҳади давлати худро то Хироту Марв расонид ва шаҳри Тайсафунро бо номи Бехарташир маркази давлати худ эълон кард.

Расми 2.

Тангаҳои Ардашери I

Ардашер мехост дар шарқ бо Ҳинду Чин ва дар ғарб бо Миср, баҳри Миёназамин ва Осиёи Сағир Аврупо роҳҳои савдо дошта бошад, аммо ба ин амал дар ғарб Рум ва дар шарқ Кушониён ҳалал мерасониданд. Ардашер бо Рум шартномаи дӯстӣ баста, ба муқобили Кушониён лашкар кашид, вилоятҳои Зобулу Кобулро ба даст оварда, ба Ҳиндустон ва Чин равобити тичорат барқарор кард.

Сосониён худро ворисони давлати Ҳахоманишиён меҳисобиданд ва мехостанд ба монанди онҳо бузургу тавоно бошанд. Бинобар ин, ба императори Рум мактуб навишта, аз ӯ озод намудани сарзаминҳои Осиёи Хурд ва Наздикро дархост намуданд. Императори Рум фиристодаҳои Ардашерро ҳабс карда, ба муқобили давлати Сосониён лашкар мекашад. Ардашер

хамлаи румиёро гардонида, Арманистон ва Сурияро ба хоки худ ҳамроҳ намуд ва худро шоҳаншоҳи Эрон ва ғайри Эрон эълон кард.

Ислоҳоти Ардашер. Ардашер барои мустаҳкам намудани давлат як қатор чораҳо андешид:

1. Ба тартиб даровардани дараҷаи мансабдорӣ дар мамлакат ва дарбор.
2. Ба хирбади хирбадон Тансар фармуд, ки китоби «Авесторо гирд оварда, китобат намояд.
3. Дини расмии давлати Сосониён ва мардуми Эронро маздаясно ва Зардуштро пайғамбари он эълон намуд.
4. Тақсими аҳоли ба табақот ва дараҷабандии кормандони идораҳо.
5. Ташкил ва таъмини амнияти мамлакат.
6. Аз нав зинда намудани шухрати Дориюши аввал.
7. Пешгири намудани корҳои ғайриахлоқӣ.
8. Манъ намудани чазои дастбурӣ.
9. Ислоҳоти пулӣ ва ҳоказо (расми 2).

САВОЛҲО:

1. Ардашери Бобакон аз кадом сулола буд ва империяи Сосониёро чӣ гуна ташкил намуд?
2. Сабабҳои ғалабаи осони ӯ бар Артабони V дар чӣ буд?
3. Аҳаммияти ислоҳоти Ардашерро чӣ тавр мефаҳмед?

§ 2. СИЁСАТИ БЕРУНИИ ПОДШОҲОНИ СОСОНӢ ДАР АСРҲОИ III–IV (ЧАНГҲО БО РУМИЁН)

Чангҳои якум ва дуҷуми Шопури I бо румиён. Марзҳои шарқии давлати Сосониён дар ин давра ором буданд, аммо дар Ғарб румиён Осиёи Сағир, Қафқоз, Сурия, Миср ва бахши зиёди Байнаннаҳрайнро дар даст доштанд, ки дар замонҳои то ҳучуми Искандари Мақдунӣ дар ихтиёри давлати Ҳахоманишиён буд. Барои ҳамин, чангу ҷидолҳои дар замони Ашкониён вучуддошта дар давраи Сосониён ҳам давом карданд. Ин чангҳо ҳеҷ тарафро ғолиби мутлақ насохтанд. Гоҳе румиҳо ва гоҳе Сосониён дастболо мешуданд. Дар ҳукмронии Ардашер чанг бо румиҳо ғолибро муайян накард, бинобар ин, вақте ки Шопури

I соли 241-ум ба тахт нишаст, дар дарбори румиён нооромихо пайдо шуда буданд. Шопур аз ин вазъият истифода бурда, ба забти мулкҳои Рум пардохт, аммо ба натиҷаи дилхоҳ ноил нашуд. Румиҳо Гордиенро император интихоб намуда, сипоҳи Шопурро шикаст дода, таъқибкунон ба пойтахти Сосониён – шаҳри Тайсафун расиданд, лекин дар вақти муҳосира дар байни лашкариёни Рум низоъ бархост ва Гордиенро куштанд. Ба ҷойи ӯ Филипп император шуд, ки бо Шопур сулҳ баста, Арманистон ва Байнаннахрайнро ба Эрон баргардонид.

Шопур соли 258-ум боз бо румиён ҷанг оғоз намуд, ки то соли 260-ум давом ёфт. Дар ин муддат лашкари Шопур маркази Сурия – шаҳри Антиохро хароб карда, дар назди Эдес ба сипоҳи румиҳо зарбаи сахт зад. Император Валериянро бо қисми зиёди лашкариён асир гирифт. Шопур аз Осиёи Сағир ва дигар шаҳрҳои харобкардааш асирони зиёдро ба мамлакати худ овард (расми 3).

Расми 3. Дар ин расм галабаи Шопур бар императори Рум Валериян тасвир гардидааст. Катибаи «Нақши Рустам»

Ҳамроҳи асирон меъмрон, бинокорон, ҳунармандон ва донишмандони зиёде аз Рум оварда шуданд. Ӯ дар рӯди Корун сарбанде сохт, ки бо номи «Банди Қайсар» машҳур шуд.

Шопур дар вилояти Хузистон бинои Гундишопурро сохт, ки он чун маркази илмии пешазисломӣ маъруф гардид. Ӯ нисбат ба асирон ва вилоятҳои аз дасти румиҳо гирифтаи худ бераҳмона рафтор мекард. Вай бештари мардуми бегуноҳро мекушт ва маҳалҳоро хароб менамуд. Аз ин сабаб ӯ нисбат ба худ кинаю адовати румиён ва дигаронро зиёд кард. Масалан, дар вақти забткориҳои Шопур дар Осиёи Сағир, шоҳи Палмира барои ӯ тухфаҳои зиёд фиристод ва аз вай илтиҷо намуд, ки мамлакати Палмираро хароб накунад. Шопур тухфаҳоро ба об партофт ва сафиронро ба қатл расонид. Ин буд, ки шоҳи Палмира дар биёбон, дар роҳи лашкари Шопур камин гирифт ва вақте ки лашкари ташнаю хаста наздик омад, ногаҳон ба он ҳучум оварда, зарбаи ҳалокатовар зад ва бисёр ғанимати онҳоро азхуд кард. Аз ин шикасти Шопур румиён шердил шуда, ба ҳучуми қатъӣ гузаштанд. Онҳо дар замони ҳукмронии Хурмузи I, Баҳроми I, Баҳроми II ва Нарсӣ борҳо ба сарзамини Порс ворид шуда, харобиҳои зиёд оварданд. Дар замони ҳукмронии Нарсӣ (293–302) румиён форсҳоро маҷбур сохтанд, ки ба шартномаи вазнини пешниҳоднамудаи онҳо розӣ шаванд.

Мувофиқи ин шартнома, ки соли 298-ум бо номи «Сулҳи Нисибин» маълум аст, Сосониён бояд аз Арманистон, шимоли Байнаннаҳрайн ва боз панҷ вилояти дигари худ даст мекашиданд. Ин вилоятҳо ба тасарруфи Рум даромаданд, Шопури II баъди чил соли сулҳномаи Нисибин соли 333-юм ҷангро бо Рум шуруъ намуд. Дар ин ҷанг гоҳ ин тараф, гоҳ он тараф ғолиб меомад. Соли 363-юм императори Рум – Константин бо лашкари зиёд ба худуди Порс даромада, қисмати Байнаннаҳрайнро гирифта, ба шаҳри Селевк наздик мешавад, аммо аз захми вазнин вафот мекунад. Императори нав Юлиан бо Шопури II сулҳ мебандад, ки мувофиқи он ҳамаи мулкҳои аздастрафта, мувофиқи сулҳномаи Нисибин, боз ба Сосониён баргардонида шуданд. Модари Шопури II шохдӯхтари кушонӣ буд.

Баъди сари Шопури II мубориза дар байни амалдорон барои ба шоҳ таъсир расонидан, шуруъ мешавад ва дар як муддати кӯтоҳ се шоханшоҳ аз суйиқасдҳо кушта мешаванд.

Соли 387-ум ба форсҳо муяссар гардид, ки бо Рум шартномаи манфиатнок имзо намоянд, ки мувофиқи он Арманистони Ғарбӣ ва Гурҷистони Ғарбӣ ба Рум, Арманистони Шарқӣ ва

Албанияву Қафқоз ба давлати Сосониён мегузаранд. Дар ибтидо дар ин ноҳияҳо ҳокимони маҳаллӣ сарварӣ менамуданд, аммо онҳо оҳиста-оҳиста ба шоҳзодагони эронӣ иваз карда шуда, ба ноҳияҳои Порс табдил меёбанд.

Шопури II (310–379) яке аз бузургтарин шоҳаншоҳони сулолаи Сосониён буд. Дар замони ӯ Порс (Эрон) яке аз пуриқтидортарин давлатҳои ҷаҳон ба ҳисоб мерафт. Ӯ ҳафт сол дар марзҳои шарқӣ бо хиёниёну кушонӣён ҷангида, Кобулу Зобул ва водии Синдро гирифт ва марзи шарқиро то рӯди Ому расонид. Румиҳо дигар ба марзҳои шимолӣ ва ғарбӣ таҳдид намекарданд. Ғалабаҳои ин шоҳаншоҳ дар нақши «Тоқи Бустон» – дар танаи кӯҳ тасвир ёфтаанд. Ин шоҳаншоҳ дар нақши Тоқи Бустон – дар кӯҳ канда шудаанд. Баъди Шопури Кабир, шоҳони ба тахт нишаста аз уҳдаи муҳофизати марзу буми Порс набаромаданд ва аз ин сустии онҳо Рум истифода бурда, Арманистонро аз Порс ҷудо кард (расми 4).

Расми 4. Шопури II ва писараш аз катибаи «Нақши Рачаб»

САВОЛ ВА СУПОРИШҶО:

1. Шопури аввал аз насли модарӣ ба қадом хонадони шоҳони тоҷик хешовандӣ дошт?
2. Шопур қадом императори Румро асир гирифт?
3. Шопури аввал аз қувваи асирон чӣ тавр истифода мекард?
4. Дар бораи ҷангҳои Шопури II бо румӣён нақл намоед.

§ 3. СИЁСАТИ БЕРУНИИ СОСОНИЁН ДАР АСРИ V

Шоханшоҳ Яздигурди I (399–420) кӯшиши зиёд намуд, ки бо румиён бо сулҳу салоҳ зиндагӣ ба сар барад. Мувофиқи маслиҳати дучониба, Яздигурди I бо қайсари Рум сиёсати ба насрониён мадад расондан ва дар корҳои динии онҳо даҳолат накарданро пеш гирифта, амнияти берунии мамлакатро таъмин сохт. Мубадони зардуштӣ барои ин сиёсат Яздигурдро ба хиёнат ва насронипарастӣ гунаҳгор намуда, дар яке аз суйиқасдҳо ўро куштанд. Аммо бо вучуди норозигии мубадон, муносибати сулҳхоҳонаи Руму Порс тамоми асри V давом кард.

Лекин дар ин давра таҳдиди қабилаҳои кӯчӣ ба Рум ва Порс афзуд. Ҳар ду давлат бо маслиҳат ҳучумҳои саҳронавардонро рад мекарданд. Дар ин вақт сулолаи Кушониёни Кабирро Кидориён ва баъдтар Ҳайтолиён иваз карда, ба сарзаминҳои шарқии Порс таҳдид менамуданд. Кидориён ва Ҳайтолиён хешовандони наздики забонӣ ва наҷодии Кушониён буданд. Дар асри IV аввал хонадони Кидориён ва баъд Ҳайтолиён ба сари қудрат омада, империяҳои бузурги худро ташкил намуданд, ки ба он Бохтару Кобул то Синду Ҳинд, Хоразму Суғд, Фарғона, Кошғару Хутан дохил мешуданд. Онҳо ба Марву Ҳирот ҳучум намуда, харобиҳо меоварданд. Дар замони ҳукмронии Бахроми Гӯр (421–438) марзҳои шарқии империя аз онҳо хуб муҳофизат мешуданд. Баҳром ба муқобили Руми Фарбӣ бародараш Меҳр Нарсиро фиристод ва ӯ бисёр шаҳрҳоро гирифт ва хироч бар онҳо ниҳод.

Дар замони Бахроми Гӯр давлати Сосониён хеле пурзӯр шуда буд. Ба империяи Сосониён Рум, Ҳинд ва Ҳайтолиён хироч медоданд. Дар баъзе вилоятҳои Кушониён сиккаҳои Кушону Сосониён бароварда мешуданд.

Подшоҳии Яздигурди II. Ӯ баъди падар соли 438-ум ба тахт нишаст ва хост, ки дини насрониро дар Арманистон бо зардуштӣ иваз намояд, то ки он аз Порс чудо нашавад. Сарварон дар Арманистон аз форсиён таъйин мешуданд ва ба корҳои динии онҳо мубадон даҳолат мекарданд. Ин сиёсати Яздигурди II сабаби шӯриши арманиҳо бо сарвари Вардона Мадиканӣ гардид. Яздигурд, ки дар ҷанги Ҳайтолиён буд, бо шитоб ба Арманистон омад ва дар Оварайр ҷанги хунин байни сипоҳи Яздигурд ва Вардона дар гирифт. Дар натиҷаи он сарвари

сипохи арманиён – Вардона кушта шуд, раиси рухониён бо 10 нафар сарвар асир афтоданд ва оромӣ дар Арманистон барқарор гардид. Оташкадаҳо боз фурӯзон шуданд.

Дар замони Яздигурд дар Байнаннаҳрайн (Миёнарӯдон) низ оташкадаҳо сохта шуда, дини зардуштӣ вусъат меёфт ва насрониён дини зардуштиро мепазируфтанд. Императори Рум аҳд намуд, ки дар марзи Порс истехкомҳо насозад ва хироч диҳад. Яздигурд соли 457-ум даргузашт ва ба ҷойи ӯ Хурмузи III подшоҳ шуд, аммо бародараш пеши Ҳайтолиён омад ва бо ёрии онҳо соли 459-ум тахтро соҳиб гардид.

Дар замони подшоҳии Пирӯз – писари Яздигурд хушксолиҳои пайдарпай ҳафт сол Порсро фаро гирифтанд, вале вай мамлакатро бо ғаллаи харида таъмин намуд ва талафоти ҷонӣ надод.

САВОЛҲО:

- 1. Сийёсати Яздигурди аввал нисбат ба румиён чӣ тавр буд?*
- 2. Дар бораи ҷанги Баҳроми Гӯр ва Ҳайтолиён нақл кунед.*
- 3. Подшоҳ Фирӯз барои пешгирӣ аз харобиҳои мамлакат чӣ чораҳо андешид?*

§ 4. ҶУНБИШИ МАЗДАК

Қубод – писари Пирӯз аз соли 488-ум то соли 531-ум шоҳаншоҳи Порс (Эрон) буд. Дар асри V суръати деҳқонӣ шудани ҷомеа хеле меафзояд, бештари кишоварзон побанди заминдорони калон мешаванд. Андозҳои вазнин ва зиндагии гадоёнаи деҳотиёни безамину камзамин норозигии мардумро зиёд менамояд ва онҳо ба шӯриш бармехезанд, ки сарвараш Маздак буд.

Ҷунбиши Маздак ҳамаи сарзаминҳои Порсро аз соли 491-ум то 529-ум фаро мегирад. Маздак мубад буда, дар солҳои хушксолӣ тарафдори одамони гурусна ва бехонаю дар мешавад ва ба давлатмандон муқобил мебарояд ва дар ғорату куштори мардуми сарватманд иштирок менамояд.

Маздак мегуфт, ки давлатмандон аз ҳисоби дигарон ғаниву доро шудаанд, бинобар ин, онҳо бояд ҳаққи мардумонро гардонида диҳанд. Ақидаи баробарии одамон ва умумӣ будани

молу мулк ва занҳо аз дунёи қадим, аз ҷомеаи ибтидоӣ гирифта шуда буд. Чунин умумият дар ҳамаи мардумони ҷаҳон дар ҷомеаи ибтидоӣ вучуд дошт.

Ҳаракати Маздак дар замони подшоҳии Қубод сар шуда буд. Қубод Маздакро мубади мубадон ва ҷонишини худ таъйин намуд ва дар тули чор сол ба ақидаи ӯ пайравӣ кард. Мардуми камбағал хонаю дар ва заминҳои давлатдоронро қашида мегирифтанд ва қасонеро, ки муқобилат нишон медоданд, мекуштанд. Тахмин карда мешавад, ки Қубод ба тарафи Маздак барои он гузашта буд, ки ба воситаи қувваи шӯришгарон давлатмандони саркаши замони худро кам намояд.

Соли 496-ум давлатмандони дарбор ва ҳарбиён суйиқасд ташкил карда, Қубодро ба зиндон андохтанд ва ба ҷойи ӯ бародараш – Ҷомоспро шоҳ таъйин намуданд.

Қубод аз зиндон гурехта, ба назди шоҳи Ҳайтолиён – Ахушнавоз меравад ва аз ӯ ёрӣ металабад. Ахушнавоз ба Қубод лашкар медиҳад ва Қубод соли 498–499-ум боз соҳиби тахту тоҷ мегардад. Қубод бо сарварони лашкар ва дарбору мамлакат оштии намуда, ба муқобили маздакиён муборизаро оғоз мекунад. Аслан, муборизаи зидди маздакиёнро писари шоҳ – Хусрав сарварӣ мекард. Ӯ ҳамаи сарварони ҳаракати Маздакро дар Тайсафун бо фиреб ҷамъ намуда, онҳоро ба қатл расонид. Худи Маздак низ қатл карда шуд. Қисми зиёди маздакиён ба Варорӯду Хуросон гурехтанд ва ин ҷо гурӯҳҳои худро ташкил намуданд.

Подшоҳии Хусрави I – Анӯшервон (531–579). Баъди вафоти Қубод писари ӯ (аз зани нишопуриаш) – Хусрави I, ки бо номи Анӯшервони Одил машҳур аст, ба тахти шоҳаншоҳӣ менишинад. Ҳаракати маздакиён қувваҳои марказгурези динӣ, ҳарбӣ ва деҳқониро суст намуд. Анӯшервон якҷанд ислоҳоти муҳимми давлатӣ гузаронид, ки мамлакатро мустаҳкам намуданд. Дар навбати аввал, маздакиёнро ба ҷазоҳои саҳт гирифтдор намуд ва мулкро аз онҳо осуда сохт. Сохтори хирочро тағйир дод. Мувофиқи ин ислоҳот, хироч аз ҳар замин мувофиқи ҳосилнокии он аз даҳяк то сеяки ҳосилро ташкил менамуд. Мувофиқи ҳосилнокӣ аз дарахтони мевадор, зайтун ва ангур низ боҷ медоданд. Хирочи сарона аз мардони 20 то 50-сола гирифта мешуд.

Хусрави I ба хонаводаҳои куҳани давлатманд, ки дар натиҷаи исёни Маздак хароб шуда буданд, ёрӣ расонид. Мамлакатро ба чор бахш: Шимол, Ҷануб, Шарқ ва Ғарб тақсим намуд ва сарварони онҳо бо тартиб мансабҳои муайянро мегиританд. Баъди шох дар идораи мамлакат вазир ҷойи дуҷумро ишғол мекард.

Сиёсати хориҷӣ дар асри VI. Соли 502-юм Кубод ба муқобили румиён ҷанг шуруъ намуда, баъзе ҷойҳоро гирифта буд, аммо ин муваффақияти муваққатӣ буд ва Хусрави I ҷангро идома дод ва мехост ба баҳрҳои Миёназамин ва Охшиён – Сиёҳ роҳ кушояд. Соли 540-ум лашкари ӯ дар Сурия Антиохро сӯзонид, аҳолиашро асир гирифт. Дар назди Тайсафун шаҳре бо номи Антиохи Хусрав обод намуд ва қисме аз асиронро дар он муқимӣ кард. Ҷангҳо барои Арманистон ва Гурҷистон самарабахш набуданд, аммо Хусрав вилояти Яманро гирифта, соли 570-ум ба баҳри Миёназамин ва уқёнуси Ҳинд роҳ кушод.

Ҳучумҳои туркон дар солҳои 60–70-уми асри VI давлати бузурги Ҳайтолиёнро пора сохтанд. Сосониён дар торумор сохтани давлати Ҳайтолиён ба туркон кумак намуда, сарҳади шарқии худро то рӯди Ому оварданд.

Солҳои 588–590-ум туркон ба сарзамини Сосониён ҳучум оварданд. Ба ривояти муаррих Табарӣ, ҳоқони турк бо 300 ҳазор сарбоз, 200 фили ҷангӣ ва 300 шери одамхӯр омада, Балхро ишғол менамояд. Ҷурмуз Баҳроми Чӯбинаро бо 12 ҳазор саворагони дорои таҷрибаи ҷангӣ ба муқобили ҳоқон – Шоба мефиристад. Ин 12 ҳазор сарбози яккачинро худи Баҳром интиҳоб карда буд. Баҳроми Чӯбина бо роҳи Хуросон ба Ҳирот ва аз он ҷо ба Балх наздик мешавад.

Ҳоқон бо 260 ҳазор лашкар ба ҳучум даромад, дар сафи пеш филон ва шерон буданд. Баҳром фармон дод, ки ҷашмони филонро тирборон намоянд ва шерон низ аз борони тир захмин шуданд. Пас Баҳром фармон дод, ки бо оташ онҳоро ба сӯйи лашкари Ҳоқон гурезон намоянд. Филон ва шерони захмин бо лашкари туркон даромехтанд ва беш аз 30 ҳазорро куштанд ва лашкариён рӯй ба гурез ниҳоданд. Баҳроми Чӯбина аз ин вазъият истифода намуда, ба туркон ҳамла оварда, одамони бисёрро кушт. Ҳоқон кушта ва ҳазинаи он ғанимати Баҳром шуд. Бисёр туркон гурехтанд ва қисми зиёд асир афтоданд.

Баҳром ғанимати зиёд ба даст овард, ки як бахшро ба шох Хурмуз, бахше ба лашкар ва бахше ба худ гирифт. Туркон ба Туркистон рафтанд ва дуҷумбора ҳуҷум оварданд ва боз шикаст хӯрданд. Обруйи Баҳром хеле баланд шуда буд ва ӯ Балхро мақоми худ интиҳоб кард, аммо баъди аз Хусрави Парвиз шикаст хӯрдан, ба назди ҳокон рафт ва он ҷо вафот намуд.

САВОЛҲО:

1. *Маздак кӣ буд ва чӣ мехост?*
2. *Маздакиён кадом тартиботро ҷорӣ намудан мехостанд?*
3. *Моҳияти иҷтимоии ҳаракати Маздак аз чӣ иборат буд?*
4. *Анӯшервон барои мустаҳкам намудани давлати худ чӣ чорабиниҳо гузаронид? Чаро ӯро одил номидаанд?*

БОБИ II.

ТОЧИКЗАМИНИ ҒАРБӢ ДАР ЗАМОНИ ОХИРИН ПОДШОҲОНИ СОСОНИӢ

§ 5. ХУСРАВИ II МАЪРУФ БА ХУСРАВИ ПАРВИЗ

Хусрави Парвиз охирин шоҳи пуриктидори сулолаи Сосониён буд. Вақте ки ӯ ба тахт нишаст, ба Баҳроми Чӯбина нома навишта, мансаби баландтаринро ба ӯ ваъда кард, аммо муросо нашуд ва кор ба чанг расид. Хусрав аз Баҳроми Чӯбина шикаст хӯрд ва ба Рум гурехт. Баҳром ба дарбор омада, тахтро соҳиб шуд. Хусрав аз румиён ёрӣ талабид ва бо кумаки онҳо боз тахтро гирифт.

Соли 602-юм дар Рум (Византия) табаддулоти давлатӣ ба амал омад ва хусури Хусрав – Маврикиро куштанд ва ба ҷойи вай Фокийро ба императорӣ расонданд. Хусрав бо баҳонаи хуни падарарӯси худро гирифтанд, соли 604-ум ба Рум лашкар кашид. Сипоҳи Сосониёнро лашкаркашони номӣ Шоҳин ва Шаҳрвараз сарварӣ менамуданд. Онҳо ғалабаи сипоҳи худро бар румиён бомуваффақият таъмин намуданд. Онҳо Арманистон, Байнаннаҳрайни Шимолиро бо Эдесса, Сурияро бо Антиоҳу Димишк, Фаластинро бо Байтулмақаддас, Миср ва Осиёи Сағирро гирифта, ба маркази Рум таҳдид менамуданд.

Дар натиҷаи ҳучумҳои бисёрсола (604–626), беш аз 600 миллион дирҳам ба хазина даромад. Соли 625-ум дар хазинаи давлатӣ 1600 млн. дирҳам вучуд дошт, аммо ин пул дар хазина бе муомилот меҳобид. Мамлакат дар натиҷаи чангҳои тулонӣ ва андозҳои гарон хеле хароб шуда буд. Баъдан императори Рум бо туркҳои Хазар сулҳ баста, ба муқобили Порс чанги шадида сар кард. Дар аввали соли 628-ум ӯ тамоми Қафқозро аз форсҳо озод намуда, ба Тайсафун наздик шуд. Дарбориён аз сиёсати Хусрави II норизо ба муқобили шоҳ суйиқасд ташкил намуда, ӯро сарнагун сохта, куштанд ва ба ҷойи вай писараш Ширӯяро ба тахт шинонданд. Ширӯя бо румиҳо сулҳ баста, тамоми сарзаминҳои ба дастовардаи падари худро аз даст дод. Ширӯя дар дарбор низ бисёр хешони довталаби тахтро кушт ва худааш низ баъди чанде фавтид.

Тахти Сосониён дар муддати чор сол даҳ подшоҳро иваз намуд. Ҳар яке аз онҳо аз ҷониби гурӯҳе ба сари қудрат меоманд ва аз тарафи гурӯҳи муқобиле фуру меафтанд. Ва ниҳоят, сипаҳбади Хуросон Рустам писари хурдии Хусрави II

– Яздигурди III-ро ба тахти шоҳӣ нишонд, ки тамоми давраи подшоҳии ӯ (632–651) бо ҷангҳои зидди арабҳо гузашт. Баъди Хусрави Парвиз дар байни шоҳони сосонӣ шахси сиёсатмадору болаёқат пайдо нашуд.

Аз ғутухоти пайдарпайи Хусрав бар румиён на танҳо хазинаи шоҳӣ пур шуд, балки бисёр сарлашкарон, рухониён, аёну ашроф сарвати зиёд гирд оварданд. Онҳо дар замони подшоҳии Парвиз барои ба сари қудрат омадан мубориза мебуданд. Майли марказгурезӣ ва ҳукмронии мустақилона дар байни ҳокимони вилоятҳо хеле афзуд. Парвиз солҳои охири подшоҳияшро танҳо бо айшу ишрат мегузаронд. Он назорате, ки дар замони Анӯшервон буд, дигар вучуд надошт.

Подшоҳии Қубод (628 – 629). Қубод вақте ки ба тахт нишаст, ба Рум сулҳ пешниҳод намуд. Сулҳ аз ҷониби румиҳо фавран пазируфта шуд, зеро ҷанги 27-сола ҳар ду тарафро бемадор карда буд. Мувофиқи ин шартнома ҳар ду тараф он ҷӣ, ки аз якдигар гирифта буданд, боз бармегардониданд. Сосониён салиберо, ки аз Байтулмақдас гирифта буданд ва арзиши зиёде дошт, боз ба румиҳо доданд. Баргардонидани ин салибро румиён ҷашн гирифтанд.

Қубод барои афзудани нуфузи худ тартиботро, ки падараш дар дарбор ҷорӣ карда буд, бекор кард, маҳбусҳои сиёсиро озод сохта, ба онҳо меҳрубонӣ намуд. Ӯ ҳамаи бародарони худро кушт ва худаш низ баъди ду соли ҳукмронӣ аз олам ҷашм пӯшид.

САВОЛҲО:

- 1. Замони шукӯфои давлати Сосониён ба ҳукмронии кадом шоҳан-шоҳон рост омад?*
- 2. Хусрави Парвиз кадом вилоятҳоро аз румиҳо гирифт?*
- 3. Сабабҳои таназзули давлати Сосониён кадомҳоянд?*

§ 6. СОҲТОРИ ДАВЛАТӢ ВА ҶОМЕАИ СОСОНИЁН

Сосониён дар тули зиёда аз 400 соли ҳукмронияшон дар сарзамини худ тамаддуни поябаланде офариданд. Онҳо худро давомдиҳандаи шоҳони вилояти Порс дониста, аз корнамоиҳои худ нақшу нигор, ҳайкалу навиштаҷоти зиёде боқӣ монданд, ки барои омӯхтани таърихи фарҳанги онҳо аҳаммияти калон доранд. Дар бораи сулолаи Сосониён муаррихони юнонӣ, румӣ, арманӣ ва ҷинӣ маълумоти нодире доданд.

Дар боби тамаддуни замони Сосониён сарчашмаҳои хаттии паҳлавӣ ва ковишҳои бостонӣ аҳаммияти бузург доранд.

Қаламрави давлати Сосониён. Сосониён худро ворисони империяи Ҳахоманишиён меҳисобиданд ва кӯшиш менамуданд, сарзаминҳоеро, ки гузаштагонашон – Ҳахоманишиён доштанд, боз ба даст оранд. Аммо ин ба онҳо муяссар нашуд. Сабаби асосии ҷангҳои тулонӣ ба Рум баргардонидани заминҳои замони Ҳахоманишиён буд. Танҳо дар замони Хусрави Парвиз марзҳои ғарбӣ то андозае ба даврони Ҳахоманишиён расид, зеро Хусрави Парвиз ҳамаи Арманистон, Гурҷистон, Осиёи Хурд ва Мисро гирифт, аммо баъди вафоти вай ин заминҳо боз ба дасти румӣ гузаштанд.

Дар Шарқ Куруш ва Дориюши Кабир ҳамаи вилоятҳои Ориёи Шарқӣ, аз ҷумла Бохтар, Хоразм, Суғд, Фарғона ва Синдро ба давлати худ ҳамроҳ карда буданд. Аммо дар замони Сосониён марзи шарқӣ дар шимолу шарқ то Ому омада буд, аммо Хоразм итоат надошт, Бохтари Шимолӣ (Тахористон) дар дасти Ҳайтолиён буд. Аксари вилоятҳои шарқӣ баъди Ҳахоманишиён дигар ба давлати Ориёи Ғарбӣ дохил нашуданд.

Шоҳаншоҳ. Шоҳи ориёӣҳо худро шоҳи шоҳон меҳисобид ва даъвои шоҳии тамоми ҷаҳонро дошт. Шоҳони сосонӣ ин анъанаи Ҳахоманишиёнро идома доданд.

Ҳар шоҳ, вақте ки ба сари тахт меомад, бо урфияти хос тоҷгузори мекард. Тоҷ аз тилло буд ва бо сангҳои қиматбаҳо, аз қабилӣ ёкут, марворид, зумуррад ороиш меёфт. Тоҷро ҳар шоҳаншоҳ мувофиқи таъби худ тартиб меод. Дар болои тангаҳои сосонӣ расми шоҳон бо тоҷи онҳо боқӣ мондаанд. Тоҷҳо хеле гуногун ва боҳашамат буданд. Шоҳаншоҳ ҳокими мутлақ буд (расми 5).

Дидани шоҳ барои аксарият манъ буд, касе, ки ба дарбор барои суҳбат ба назди шоҳ меомад, шоҳ паси парда менишаст ва шахси омада дар масофаи муайяне истода, суҳбат мекард. Шахсонеро, ки шоҳ қабул мекард, аз ҷониби дабирон озмуда мешуданд, то ки дар сару либос ва суҳанҳои онҳо нуқсоне набошад. Дар назди пардаи ҳарир ҳочиб – хуррамбош ба суҳбат назорат менамуд. Дар толори қабулгоҳ дарбориён вобаста ба вазифа ва мақоми иҷтимоӣ ҷой мегирифтанд.

Расми 5. Навъҳои тоҷҳои шоҳони сасонӣ

Шоҳ дар рӯзҳои муайян олимонро қабул мекард ва баҳсу мунозираҳои илмӣ, динӣ ва ғайра баргузор мешуданд. То замони Анӯшервон дар ҳузури шоҳ дар суҳбатҳо танҳо Бузургфармондор (сарвазир) ва мубади мубадон иштирок доштанд. Дар замони Анӯшервон сарвазир, хонсолор, охурсолор, пуштибон, ошпаз, пешхидмат, дарбон, андарзбон (раиси ташрифот) ширкат мекарданд ва мутрибон дар маърақаҳои шоҳӣ лаҳнҳои муайяно месурӯданд. Русумоти қабули меҳмонон ва ғайра мувофиқ ба рутбаҳо ва мақомҳои иҷтимоӣ ҷараён мегирифт.

Табақот. Аҳоли ба ҷаҳор табақа тақсим буд:

1. Отурвон (руҳониён).
2. Артишдорон (ҷанговарон).
3. Дабирон (қормандони идораҳои давлатӣ).
4. Астриӯшон ва хутушшон (кишоварзон, хунармандон ва савдогарон).

Ҳар табақа, дар навбати худ, ба ҷузъҳо тақсим мешуд. Масалан, табақаи ҷанговаронро иронсипаҳбад ва раиси дабиронро ирондабирпат, муғонро мубади мубадон, хирбади хирбадон ва ғайра меғуфтанд ва интиҳоб менамуданд.

Озодон – табақаи боло буданд, ки бештар ба он шоҳон дохил мешуданд ва маъмурияти давлат ба уҳдаи онҳо буд. Онҳо ҳуқуқ доштанд, ҷамъ шуда шоҳро аз қор сабуқдӯш қунанд ва ба ҷойи ӯ дигарро интиҳоб намоянд. Ба ин табақа фармондори бузург (вазири аъзам), мубади мубадон, ирондабирпат, сипаҳпат, востариӯшонпат (вазири молия) дохил мешуданд ва умури давлатро идора мекарданд. Ҳамаи қорҳо дар дасти фармондори бузург буд ва ӯ шахси наздиктарини шоҳ буд ва вайро аз вазъи сиёсӣ ва хориҷӣ ва дохилӣ огоҳ менамуд. Баъдан ин вазифа вазир ном мегирад.

Дар рустоҳо мақоми деҳқонон баланд буд. Деҳқон маънои шоҳзода, сарвар, воломақомро дошт.

Ғайр аз ин, табақаҳои зерин: кишоварзон, тоҷирон, хунармандон, коргарони кироя ва ғуломон низ буданд. Ин табақаҳо ба давлатмандон, миёнаҳолон ва бенавоён тақсим мешуданд. Ҳатто дар байни ғуломон чанд дараҷа вучуд дошт, ба монанди ғуломи асир, ғуломи гаравгирифта, ғуломи дар натиҷаи қарз пайдошуда ва ғайра.

Се табақаи аввал аз ҳамаи андозҳо озод буданд. Ба табақаи шоҳаншоҳ, аҳли хонадони вай, сарони давлатҳои Арманистон, Гурҷистон, вилоятҳо, оилаҳои бузург, ки аз онҳо мансабдорон интихоб мешуданд, дохил буданд.

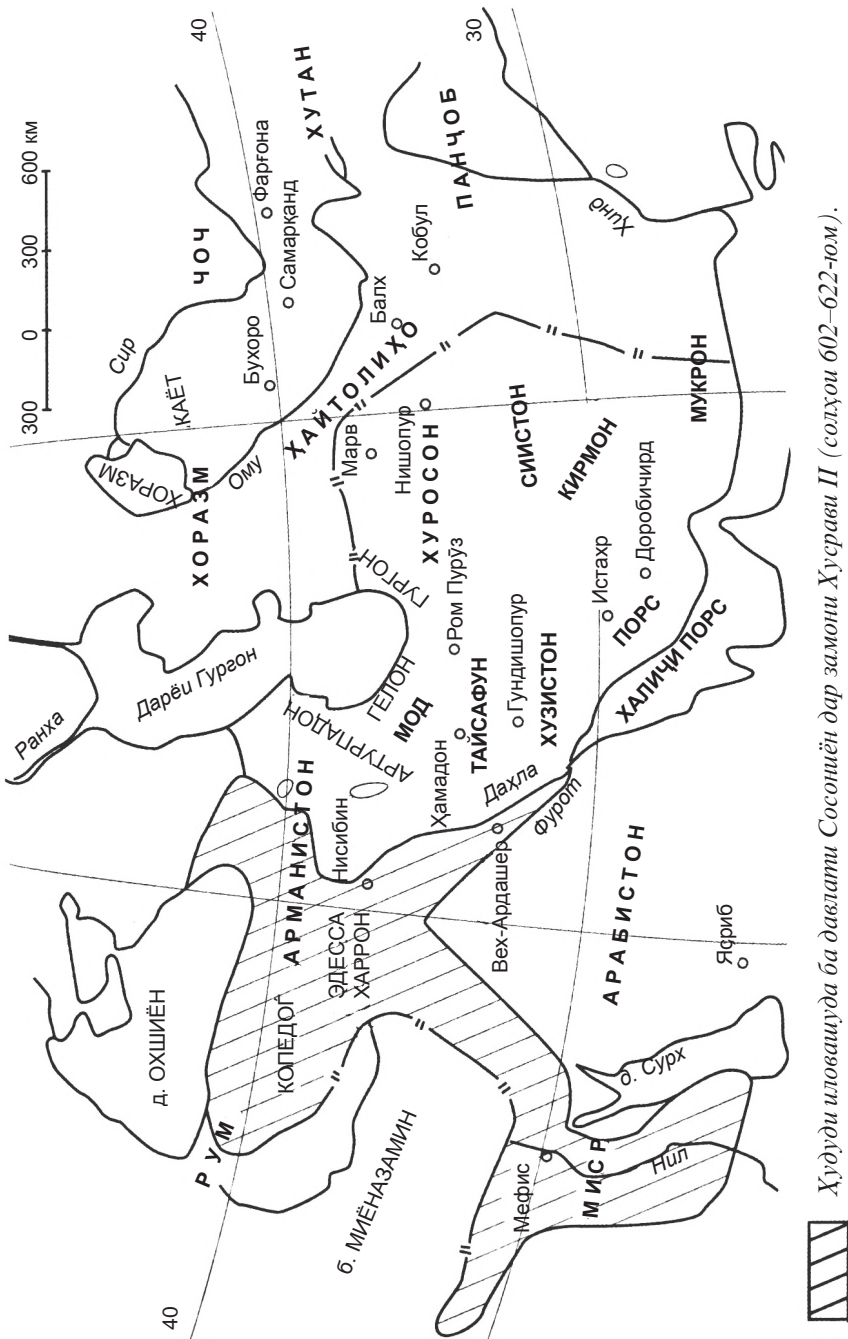
Ду нави андоз: сарона ва андоз аз замин гирифта мешуд. Андози заминҳои обӣ аз лалмӣ фарқ дошт. Занон ва кӯдакон аз андоз озод буданд. Вазири молия Ирономор ном дошт. Сиккаҳо аз тилло, нуқра ва мис бароварда мешуданд. Сиккаҳои тилло ва нуқра дар муомилоти хориҷӣ бештар истифода мешуданд.

Соҳтори идорӣ. Идора намудани давлат дар замони Хусрави аввал ва Анӯшервон ба монанди Ҳахоманишиён буд, яъне мамлакат ба қисмҳои идоравӣ, маъмуриҷудо мешуд.

Вилоятҳои марзиро марзбонон идора мекарданд, онҳо сипоҳи муайян доштанд. Чор марзбон аҳаммияти бузург доштанд: марзбонони Арманистон, Хуросон, Хазарон ва Рум. Ин марзбонҳо дорои тахти нуқра буданд. Қасоне, ки аз хонаводаи салтанат буданд, лақаби шоҳӣ доштанд.

Анӯшервон тамоми давлати худро ба чаҳор бахш: шимол, шарқ, ҷануб ва ғарб тақсим кард ва сипоҳ низ ба чаҳор бахш: сипаҳбади шимол, ҷануб, ғарб ва шарқ тақсим шуда буд. Ҳар кадом ҷойи муайяноро ишғол менамуд. Сипаҳбади аввал подшоҳ ва ҷортои дигар ҷойҳои дуҷум, сеҷум, чаҳорум ва панҷумро ишғол мекарданд. Пеш мубади мубадон шахси дуҷум дар ҳукумат буд. Анӯшервон онро ба зинаи шашум фаровард. Ғайр аз дастаҳои саворон боз сипоҳи доимие аз саҳронавардон ташкил намуда, дар Қафқоз ва Хуросон лангарҳои ҳарбӣ амал менамуданд.

Вазорати сипоҳ, ҷопархона (почта), молиёт, сиккаҳо, адлия, имтиёз ва ғайра, нуҳ девон бо муҳру дафтар амал менамуданд. Тарзи идора намудани давлат аз поён то боло марказонида шуда буд. Ҳар идора соҳиби муҳр ва ҳуҷҷатҳои худ буд. Идораҳои дабирон ва додрасон хеле таракқӣ ёфта буданд ва дар ноҳияҳо дафтари идоравӣ доштанд.

Худуди иловашуда ба давлати Сосониёӣ дар замони Хусрави II (солҳои 602–622-юм).

САВОЛҲО:

1. Барои чӣ шоҳони сосонӣ худро шоҳанишоҳ меномиданд?
2. Дар маҳфилҳои шоҳӣ ҷойгиришавии мақомоти давлатӣ чӣ тавр сурат мегирифт?
3. Аз рӯйи кадом хусусиятҳо аҳоли ба табақаҳо тақсим шуда буд?
4. Дар замони Анӯшервон мамлакати Сосониён ба чанд бахши маъмурӣ ва ҳарбӣ тақсим шуда буд?
5. Кадом навъи андозҳо вуҷуд дошт?

§ 7–8. ДИНҲО

Дини маздаясно. Вожаи «маздаясно» авестой буда, «маздо» ба маънои Худованди доно ва ягона аст ва «ясно» ситоиширо ифода мекунад. Дини зардуштиро оини маздаясно мегуфтанд. Дар адабиёти юнонӣ ва арабӣ ба ҷойи вожаи «маздаясно» зардуштӣ навиштаанд, ки нодуруст мебошад. Дар баъзе адабиёти замони исломӣ ба назари таҳқир маздаяснопарастонро зардуштӣ, оташпараст ва габр номидаанд.

Дар адабиёти таърихӣ, одатан, мегӯянд, ки оини маздаясно то замони Сосониён расмӣ набуд ва танҳо дар ин давра онро давлатӣ эълон намуданд ва дигар динҳо таъкиб медиданд. Шоҳони ориёӣ аз Ҳахоманишиён сар карда, то Ашкониён, Кушониён, Ҳайтолиён ба динҳои дигар ҳама вақт эҳтиром доштанд, аммо дини ҳамаи ориёӣҳо маздаясно буд ва онро ба ҳеҷ дини дигар иваз накарда буданд.

Сосониён урфияти динҳои дигарро дар мамлакаташон риоя менамуданд, зеро дар қаламрави давлати онҳо насронӣёну яҳудиён хеле зиёд буданд. Дар Арманистон, Гурҷистон, Сурия дини насронӣ хеле паҳн шуда, аз ҷониби Рум пуштибонӣ медид. Дар Синд оини буддоия равнақ дошт. Бинобар ин, барои ҳимоя аз динҳои бегона оини маздаясно дар Тоҷикзамин – Эронзамини Ғарбӣ дини расмии давлатӣ эълон карда шуд.

Тавре ки аз дарсҳои соли гузашта огоҳ ҳастед, китоби «Авесто» дар замони Ҳахоманишиён дар 12 ҳазор пӯсти гов бо ҳуруфи тилло навишта шуда буд ва дар давраи истилои Искандари Мақдунӣ сӯзонда шуд. Бори дуюм дар замони Ашкониён кӯшиши чамъ овардану китобат намудани он карда шуд, аммо ин корро ба охир расонида натавонистанд ва дар замони Ардашери I ва Шопури I гирдоварӣ ва китобати «Авесто» ба охир мерасад.

«Авесто»-и замони Ҳахоманишиён аз 22 наск – китоб ва 1200 боб иборат буд ва дар замони Сосониён танҳо 347 боби онро барқарор карда тавонистанд. Дигар бахшҳои гумшударо гирд оварда натавонистанд, аммо дар замони истилои араб «Авесто»-и замони Сосониён низ сӯзонида мешавад ва имрӯз дар дасти мо ҳамагӣ 73000 вожаи он ҳасту бас, ки аз панҷ дафтар – китоб: Готҳо-Ясно, Виспарад, Яштҳо. Хурд Авесто ва Вандидод иборатанд. Аз инҳо танҳо китоби Вандидод пурра боқӣ мондааст. Дигар китобҳо, махсусан Яштҳо комил нестанд. Яштҳо, достонҳо дар бораи ҳудои бузург – Ахурамаздо, фариштагон – эзидҳо, подшоҳон, паҳлавонон, унсурони поку муқаддаси гузаштагони мо, ориёҳо, мебошанд, ки ба ҳазораҳои IV–II пеш аз милод нисбат доранд.

Онҳо сурудҳои фолклорӣ, яъне шифоӣ будаанд, ки дар гули садсолаҳо аз насл ба насл гузаштаанд. Дар Яштҳо таърихи ду силсила подшоҳони гузаштагони мо – Пешдодиён ва Каёниён суруда шудаанд. Яштҳо дар гузашта зиёд буданд, аммо то ба замони мо 21 яшт боқӣ мондааст, ки на ҳамаи онҳо пурра тафсир доранд.

Барои хондан ва фаҳмидани китоби «Авесто» ду тафсир навишта шудааст, ки яке «Занд» ва дигаре «Позанд» ном дорад. «Занд» тафсири матнҳои аслии «Авесто» мебошад ва дар замони хеле қадим навишта шуда буд, аммо вай боқӣ намондааст. Дар замони Ашкониён «Занд»-ро аз нав ба забони паҳлавӣ менависанд, аммо он ҳам аз байн рафтааст. «Занд»-и имрӯза дар замони Сосониён тартиб ёфтааст, ки аз 209420 вожа иборат аст, аммо забони «Занд» на ба ҳама форсизабонон фаҳмост, бинобар ин, шарҳи дуум тартиб дода мешавад, ки онро «Позанд» меноманд. «Позанд» шарҳи забони «Занд» мебошад ва он гоҳе ба хатти арабӣ ҳам навишта шудааст. «Авесто» ба хатти диндабира, ки дорои 44 ҳарф мебошад, навишта шуда, комилтарин алифбои ҷаҳон ба ҳисоб меравад (расми 6).

Асоси дини маздаясноро дугонагии азали (дуализм ташкил медиҳад, яъне аз қадимулайём худованди рӯшноӣ (некӣ) – Ахурамаздо ва худованди бадӣ (торикӣ) – Ахриман ҷаҳонро дар тасарруф доранд. Ҳар ду Худованд ҳам дорои қувваҳои офарандагӣ мебошанд. Ахурамаздо офарандаи Замин, Осмон, Моҳу ситораҳо, инсону ҳайвон ва олами наботот, филизот ва ғайра буда, Ахриман офаридагори қувваҳои вайронкору харобкунанда мебошад.

١٠ در سينه سبزها . سينه زردها . سينه سوسه . سبز . د . ساد سوسه . ود اسوسه . د . سوسه
 ١١ سوسه . سينه زردها . سينه سوسه . سينه زرد سوسه . د . زرد سوسه . سوسه سوسه
 ١٢ د . سوسه . سينه سوسه . د . سوسه . سينه سوسه . د . سوسه . سينه سوسه . د . سوسه
 ١٣ سينه سوسه . د . سوسه . سينه سوسه . د . سوسه . سينه سوسه . د . سوسه . سينه سوسه . د . سوسه
 ١٤ سوسه . د . سوسه . سينه سوسه . د . سوسه . سينه سوسه . د . سوسه . سينه سوسه . د . سوسه
 ١٥ سينه سوسه . د . سوسه . سينه سوسه . د . سوسه . سينه سوسه . د . سوسه . سينه سوسه . د . سوسه
 ١٦ سوسه . د . سوسه . سينه سوسه . د . سوسه . سينه سوسه . د . سوسه . سينه سوسه . د . سوسه
 ١٧ سينه سوسه . د . سوسه . سينه سوسه . د . سوسه . سينه سوسه . د . سوسه . سينه سوسه . د . سوسه
 ١٨ سوسه . د . سوسه . سينه سوسه . د . سوسه . سينه سوسه . د . سوسه . سينه سوسه . د . سوسه
 ١٩ سينه سوسه . د . سوسه . سينه سوسه . د . سوسه . سينه سوسه . د . سوسه . سينه سوسه . د . سوسه
 ٢٠ سوسه . د . سوسه . سينه سوسه . د . سوسه . سينه سوسه . د . سوسه . سينه سوسه . د . سوسه

Расми 6. *Навъи хатти авестой (пахлавӣ)*

Масалан, Ахурамаздо хаётро офариду Ахриман маргро, Ахурамаздо рӯзро офариду Ахриман шабро, Ахурамаздо офтобу рӯшноиро, Ахриман торикиву зулмотро офарид.

Хамин тавр, байни онҳо ҳамеша мубориза меравад ва ниҳоят дар рӯзи растохез қувваҳои некӣ бар бадӣ зафар меёбанд ва зиндагонии ҷовидона ҳукмфармо мешавад. Худованди бузург-Ахурамаздо яккаю ягонаи ҷаҳон мешавад ва вай ҳамадон аст, ҳамаро меофарад ва оқибати офаринишро медонад. Ахриман офаридаҳои кӯр-кӯрона, бетартибона ва бешууруна дошт.

Дар баҳши мубориза бо қувваҳои бадӣ ва кумак ба мардумони замин фариштаҳо бо номи «амшаспандон» амал мекунанд ва ҳар кадоме аз онҳо як сифати худованди олам – Аҳурамаздо мебошад. Масалан, фариштаи якум Ваҳу Мана (Баҳман) андешаи нек; Аша Ваҳишта (Урдибиҳишт, мазҳари бехтарин – ростӣ); Хштатра Вайра (Шаҳривар) сарпарастии давлату ганчинаҳо; Спант Ариат (Исфандормӯз) фурутанӣ; Амрдат – бемаргӣ ва Хаурдат – комилиро ифода мекунанд. Амшаспандон ифодакунандаи хислатҳои Аҳурамаздо дар олами улвӣ мебошанд. Онҳо дар ин дунё одамнорро бо хислатҳои худ дар роҳи худошиносӣ раҳнамоӣ мекунанд.

Дар оини маздаясно ғайр аз ин фариштагони бузург боз фариштагони муваккали рӯз, ҳафта ва моҳҳо ҳастанд, ки ҳар кадом вазифаи муайянро дар олами руҳонӣ ва ҷисмонӣ иҷро менамояд.

Дар оини маздаясно гуноҳи бузургтарин дурӯғ гуфтан аст. Дини Зардуштро дини ростӣ меноманд, зеро рост гуфтан, росткору ростқавл будан, асоси таълимоти пайғамбари ориёӣҳоро ташкил медиҳад. Дар ҳамаи панҷ вақти намоз бехтарини ниёишҳо, сурудҳо аз ростӣ ҳарф мезананд. Барои мисол, мо ду ояти аввалро аз намози маздаясно меорем:

1. Ашам ваҳу, «ростӣ бехтарин некист, хурсандист, хурсандӣ барои касе, ки ростиро барои бехтарин ростӣ бихоҳад».

2. Ятоҳу, «ба сони он ки сурури ҳастиро бояд танҳо аз рӯи ростӣ баргузид, ҳамон сон роҳбари дурустро бояд аз рӯи ростӣ писандид».

Дар оини маздаясно биҳишт, дӯзах ва пули чинвод (сирот) барои одамони бегуноҳ ва гунаҳгор вучуд доранд. Қиблаи Зардушт оташ аст, аммо оташи оини маздаясно оташи одӣ нест, вай оташи олами улвӣ аст. Оташ рамзи покӣ, ҳаёт, рӯшноӣ, гармӣ илоҳӣ дар замин аст. Бе гармӣ ҳаёт дар замин вучуд дошта наметавонад. Парастии оташ парастии нури Худованд дар замин аст.

*Матиндор к-оташипарастон буданд,
Парастандаи поки Яздон буданд.*

(Фирдавсӣ)

Дар оини маздаясно замин, обу ҳаво ва оташ бузург дониста мешаванд. Онҳо асоси зиндагӣ мебошанд ва онҳоро инсон бояд поку тоза нигоҳ дорад.

Мурдан дар урфияти маздаясно кори аҳриманист. Часад, ки дар он унсурони аҳриманӣ ворид шуд, заминро нопок мекунад, бинобар ин, онҳо часадро дар даҳмаи сангин мегузошанд ва пас аз гӯшту пӯст озод шудан, устухонҳои колбадро гирд оварда, дар даҳмаҳои оилавӣ мегӯрониданд.

Ҳар сол дар рӯзи аввали Наврӯз гузаштагони мо дар сари қабристонҳои худ хайру худой мекарданд ва гузаштагонро ёд оварда, қабристонро пок менамуданд. Ҳамаи хайру худой, ки баъди мурдан сурат мегирад, бетағйир дар чорчӯбаи ислом то рӯзгори мо омада расидаанд.

Таҳқиқоти илмӣ марбут ба оинҳои гуногуни ҷаҳон, аз ҷумла ибронӣ, насронӣ ва исломӣ нишон медиҳанд, ки таълимоти маздаясно дар бехбуди зиндагии инсонҳо бештар кӯшидааст. Зардушт таълим медиҳад, ки инсон бояд дар обод намудани ҷаҳон ва шодмонии худ ва дигарон талаш наояд. Инсонҳо ҳамеша бо андешаи нек, гуфтори нек ва кирдори нек худро шоистаи расидан ба авҷи камол ва пайвастан ба ҷовидон нишон диҳанд. Оини Зардушт баръакси оинҳои дигар пайравони худро даъват мекунад, ки аз ҳамаи неъматҳои зиндагӣ баҳра баранд. Яъне бо кори ҳалол ғанӣ ва шукӯҳманд шаванд, қасру боргоҳ бисозанд ва зиндагонии хуш гузаронанд.

Оини маздаясно таълим намедиҳад, ки ин дунё ҷойи зисти кӯтоҳмуддати инсон аст ва кор кунед ва аз хушиҳои он истифода намоед, фарди фаъоли ҷомеа бошед ва бо бадон ва нопокон мубориза баред, то ки ҷаҳон аз онҳо озод шавад.

Зардушт таълим медиҳад, ки кори бадонро ба Худованд то рӯзи қиёмат нагузоред, бо онҳо муборизаи шадид баред, то ки зиндагии шумо осуда шавад. Мувофиқи таълимоти Зардушт, Худованду фариштагон ва ҳамаи бандагон бар зидди қувваҳои бадиву аҳриманӣ бояд мубориза баранд.

Оини монавӣ дар Фаластин, Миср ва Арабистон паҳн шуда, пайравони ӯ китобхояшро ба лотинӣ тарҷума намуда буданд. Дини Монӣ дар Испания ва Италия пайравон пайдо карда, то қарнҳои VI–VII нуфузи зиёд дошт. Монӣ соли 273-юм ба Эрон омад, ӯро руҳониёни зардуштӣ дастгир карда куштанд ва

пӯшташро пури коҳ карда, дар маҳалли Гундишопур дар чӯби баланд овехтанд. Рухониёни монавӣ ба Тоҷикзамини Шарқӣ омаданд. Онҳо дар Самарқанд ва Марв то ғалабаи ислом хонақоҳ доштанд. Монӣ барои китобҳои худ ҳатто алифбои нав ихтироъ карда буд. Азбаски дар оини маздаяснои Тоҷикзамини Шарқӣ: Хоразм, Суғд, Бохтар, Фарғона ва Кошғару Хутан ҳайкалу расмҳои худоён ва эзидҳои авестой зиёд буд, оини Монӣ роҳ ёфт ва аммо он бар дини зардуштӣ ғолиб наомад, балки дар вай махлут шуда, ноаён гашт.

САВОЛҲО:

1. «Авесто» дар замони кадом подшоҳон китобат шуд?
2. «Авесто»-и замони Сосониён аз замони Ҳахоманишиён чӣ фарқ дошт?
3. Яитҳо чӣ гуна дostonҳо мебошанд?
4. Дугонагии оини Зардуштро чӣ тавр мефаҳмед?
5. Чаро дини Зардуштро оини ростӣ меноманд?
6. Чаро Зардушт оташро қиблаи оини худ интихоб кардааст?
7. Фарқи таълимоти Зардушт нисбат ба оинҳои дигар дар чист?
8. Мазҳаби Монӣ чӣ тавр буд?

§ 9. ФАРҲАНГ

Мақтаб. Аз адабиёти таърихӣ маълум аст, ки дар Тоҷикзамин кӯдакон аз ҳафтсолагӣ ба дабистонҳои назди маъбадҳо мерафтанд ва дар он ҷо хондану навиштанро меомӯхтанд. Мубадон ба писару духтарони давлатмандон дарс гуфта, навиштану хондан ва тарзи ҳисобу китоби муомилотро ёд меоданд. Дарсҳои ахлоқ ва ибодатҳои динӣ мутобиқи бахшҳои «Авесто» сурат мегирифтанд.

Дар мақтаб ба писарон дарсҳои назариявӣ амалии ҳарбӣ: аспаворӣ, тирандозӣ, шамшерзанӣ ва ғайраро меомӯзониданд. Ба шохзодагон усули давлатдорӣ, тарзи мизбониву меҳмондорӣ ва тартиби либоспӯшӣ, хӯрокхӯрӣ ва ғайра дарс дода мешуд. Дар дабистонҳо ҳашт сол таҳсил мекарданд ва маълумоти хуби умумӣ мегирифтанд.

Забон. Забони муомилот ва русуми динӣ забони паҳлавӣ буд, ҳарчанд тарҷумаҳои «Авесто» ба забон ва хатҳои хоразмӣ ва суғдӣ вучуд доштанд. Забони паҳлавӣ, ки забони сулолаи Ашкониён буд, дар асри III пеш аз милод дар Ориёи Ғарбӣ паҳн

мешавад. Ин забон ба гурӯҳи забонҳои форсии миёна дохил мешавад ва аз забони имрӯзаи тоҷикии форсӣ каме фарқ мекунад. Ин забон забони давлати Порт аст, ки аз ноҳияи Туркменистони имрӯза буда, дар баробари забони форсии миёна, ки хосси вилояти Порс буд, амал мекард.

Мувофиқи катибаҳои аз Ҳиндустон пайдошуда, то соли 1009-ум мубадони маздаясно бо забони паҳлавӣ сухан мегуфтанду менавиштанд.

Адабиёт. Забоншиносон китобҳои паҳлавиро ба се бахш тақсим кардаанд:

1. Тарҷума ва тафсириҳои китоби «Авесто», ки аз 141 ҳазор вожа иборатанд; 2. Навиштаҳои марбут ба умури динӣ ва мазҳабӣ, ки 72 китобу рисолаҳо дар бардоранд. Машхуртарини онҳо «Динкард» мебошад, ки онро мубади зардуштӣ дар асри IX навиштааст; 3. Китобҳои ғайримазҳабӣ, ки дар замони аввали ислом ба арабӣ тарҷума шудаанд, валекин аксари онҳо то ба замони мо нарасидаанд. Машхуртарини онҳо «Корномаи Ардашери Бобакон» (асри VI милодӣ), “Ёдгори Зарирон” (шоҳномаи Гуштосп ё паҳлавӣ), “Дарахти Асурик”, «Хусрави Куводон ва ғуломи пешхизмат» мебошанд.

Дар замони истилои араб забони паҳлавӣ, яъне забони форсии миёна (порсӣ) забони давлатии Сосониён ба шумор мерафт.

Дар боби илми ин давра чизе гуфтан мушкил аст, зеро далелҳо хеле каманд. Ҳаминаш маълум аст, ки Анӯшервон аз Искандарияи Миср 7 олими гуногунхитисосро даъват кард ва академияи Гундишопур бино намуд ва онҳоро барои раванқи илм истифода бурд.

Дар академияи Гундишопур олимони гирдомада ба тарҷумаи асарҳои фалсафии Юнон, аз ҷумла Афлотун пардохтанд. Вазири Анӯшервон Бузургмехр бисёр асарҳоро тарҷума кард. Дар ин давра «Калила ва Димна» аз ҳиндӣ ба паҳлавӣ тарҷума шуд ва дар замони ислом онро Ибни Муқоффаъ ба арабӣ гардонид. Дар замони Яздигурди III китобе дар бораи шоҳони ориёӣ ва салтанати онҳо навишта шуда буд, ки бо номи «Хватайномак» (“Худойнома”) маъруф аст. Ин китобро низ адиб ва тарҷумони машҳури он замон Ибни Муқоффаъ ба арабӣ тарҷума кард. Соли 957-уми милодӣ чаҳор нафар донандаи ахбори қадим

ин китобро бо иловаҳои хеш барои ҳокими Тӯс Абумансури Абдураззоқ ба форсии дарӣ (тоҷикӣ) тарҷума мекунад. Ин китоб то замони мо нарасидааст, вале он асоси «Шохнома»-и Фирдавсӣ қарор гирифтааст.

Дар замони Сосониён илмҳои ҳарбӣ, адабиёт, таърих, фалсафа, тиб, мусиқӣ, нучум тараққи карда буданд.

Дар боби адабиёт ҳаминро бояд гуфт, ки «Қорномаи Ардашер» як асари бадеӣ буда, аз ҷаҳлияти шоханшоҳи бузурги тоҷикӣ эронӣ нақл менамояд. Дар ин давра дostonҳо ва ривоятҳои сақӣ, «Ҳазор афсона», дostonи «Хусраву Ширин» навишта мешаванд, ки аксари онҳо манзум буданд. Дostonҳо дар бораи Рустам, Исфандёр ва ғайра низ хеле машҳур буданд.

Хат. Аз китоби таърихи қадими халқи тоҷик медонед, ки дар замони давлатдории Мод (Мидия) ва Ҳахоманишиён мардумони ориёӣ аз хатти меҳӣ истифода мекарданд, ки алифбои он аз 41 ҳарф иборат буд.

Дар замони Ашкониён алифбои нав пайдо мешавад. Ин алифбо дар асоси алифбои оромӣ ва бо дарназардошти хусусиятҳои забони ориёӣ тартиб ёфта, аз 22 ҳарф иборат буд. Аммо як мушкилӣ дошт, ки баъзе ҳарфҳо якҷанд овозро ифода мекарданд ва матн вобаста ба маъно ва мундариҷа хонда мешуд. Аз ҳамин лиҳоз, барои хондани он аломатҳои зиёдеро мебарддонист, аз ин ҷост, ки бисёр матнҳои паҳлавӣ то ҳол беҳато хонда нашудаанд.

Тақвим. Дар ин давра моҳҳо ва сол дар асоси анъанаи авестой ба ҳисоб гирифта мешуданд. Соли хуршедӣ аз 12 моҳ: Фарвардин, Урдибиҳишт, Хурдод, Тир, Мурдод, Шаҳривар, Меҳр, Обон, Озар, Дай, Баҳман ва Исфандаромӯз иборат буд. Моҳ аз 30 рӯз иборат буд ва ҳар рӯз номи як фариштаи авестоиро дошт. Сол 360 рӯзро ташкил мекард ва дар охири сол ба моҳи 12-ум панҷ рӯз бо номи андаргоҳ ҳамроҳ менамуданд ва солро ба 365 рӯз мерасониданд. Ин ҳисоб аз тақвими табиӣ гардиши Офтоб 5 соату 48 дақиқаю 46 сония фарқ дошт.

Бинобар ин дар ҳар чаҳор сол як рӯз тақвими дақиқи офтобӣ пеш мерафт. Яъне Наврӯз ба ҷойи он ки ҳар сол дар рӯзи якуми Фарвардин биёяд, ҳар чаҳор сол як рӯз ақиб меомад. Ин номутобиқатӣ дар муддати 120 сол як моҳро ташкил менамуд ва сол аз 13 моҳ иборат мешуд ва он солро қабиса, яъне пурқунанда, ба паҳлавӣ «ваҳизак» меномиданд ва ҳамчун соли Фарвардин ид мекарданд.

Вақте ки арабҳо мамлакати моро истило намуданд ва тақвими моҳтобии ҳичриро оварданд, дар солшуморӣ вақтҳои иловагӣ ба ҳисоб гирифта намешуданд. Арабҳо диданд, ки солшумории онҳо барои кишоварзон, омадани баҳор ва саршавии кишту қор мутобиқат намекунад, тақвими офтобии моро ҷонибдорӣ намуданд. Тағйироте, ки дар ҳисоби сол ба вучуд омад, ин буд, ки соли ба салтанат омадани Яздигурди III – соли 632-ро соли нави шамсӣ номиданд ва дар таърих ба ин солшуморӣ оғоз карданд.

Соли 1079-ум дар замони Маликшоҳи Салҷуқӣ дар тақвими яздигурдӣ ислоҳот дароварда шуд. Тақвими нав, ки онро Умари Хайём тартиб дода буд, бо дарназардошти ҳамаи норасоии тақвими яздигурдӣ тартиб ёфтааст. Солшуморию на аз соли 632-юм, балки аз соли 622-юм, соли ҳичрати Муҳаммад (с) аз Макка ба Мадина, бо урфияти исломӣ оғоз карданд. Наврӯзро дар Фарвардин мутобиқ ба 21-уми марти юлианӣ эълон доштанд, чунки рӯзи якуми Фарвардин вақти баҳории баробар шудани шабу рӯз мебошад.

САВОЛҲО:

1. Мактаб дар замони Сосониён чӣ тавр буд?
2. Дар бораи академияи Гундишопур чӣ гуфта метавонед?
3. Асарҳои бадеии он давра дар кадом сабақ навишта шудаанд?
4. Хатти паҳлавӣ чӣ гуна хат буд? Чаро онро паҳлавӣ меноманд?
5. Дар бораи тақвими яздигурдӣ чӣҳо медонед?

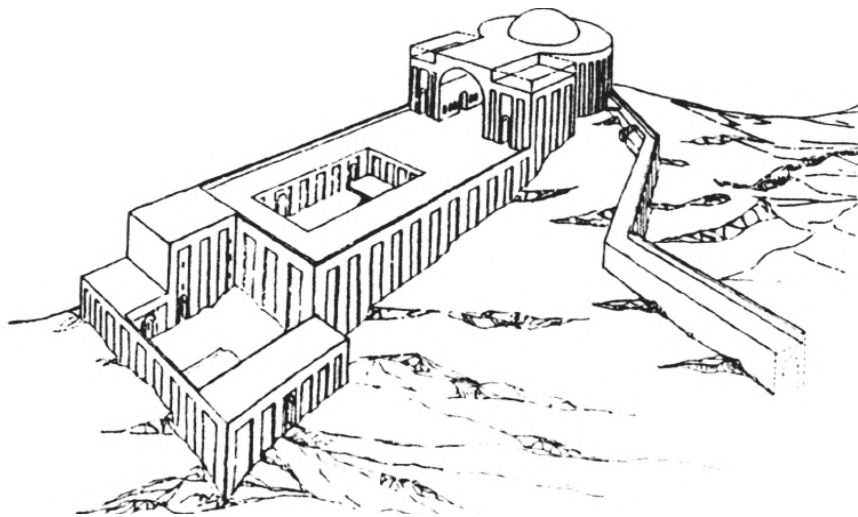
§ 10–11. ШАҲРҲО, МЕЪМОРӢ ВА САНЪАТ ДАР ЗАМОНИ СОСОНИЁН

Шаҳр ва деҳаҳо. Дар замони Сосониён, бо вучуди ҷангҳои доимии онҳо бо румиён, шаҳрҳои зиёде пайдо шуда, тараққӣ карданд. Дар замони Шопури II сарҳади шарқии империя то рӯди Ому, шимолу ғарбӣ то гулугоҳи Босфор ва ҷанубу ғарбӣ то Яман расида буд. Ҳатто Миср якҷанд даҳсола дар итоати форсҳо афтада буд. Ғаниматҳо ва асирони хунармандро дар сохтани шаҳру қасрҳои шоҳон истифода мебарданд ва харобаҳои қаср, кӯшк, қох, маъбадҳои оташ, шаҳру деҳаҳои зиёди даврони Сосониён то ба замони мо боқӣ мондаанд. Аммо бештари ёдгориҳои замони Сосониён аз ҷониби бостоншиносон таҳқиқ

нашудаанд ва аз ин сабаб замони сохтани онҳо, нақшаҳои меъморӣ ва дигар хусусиятҳои ҳаётии онҳо маълум карда нашудаанд.

Шаҳрҳои замони Сосониён дар Роҳи Бузурги Абрешим ҷой доштанд ва аз ҳамин сабаб маркази тиҷорату ҳунармандӣ буданд. Бештари шаҳрҳо дар ҳудуди заминҳои шохӣ пайдо шуда, раванқ ёфтаанд, яъне ободкунандагони онҳо ҳуди шохон буданд. Чунин шаҳрҳо тақягоҳи давлат ба ҳисоб мерафтанд. Аҳолии ин шаҳрҳо бештар асирони румӣ ва муҳоҷирони маҷбурии маҳаллӣ ташкил медоданд. Сосониён кӯшидаанд, ки асирони хориҷӣ бо маҳаллиён омезиш ёбанд ва якҷоя зиндагӣ кунанд. Ҳар як шаҳр дорои замини худ буд ва аз ҳисоби он зиндагонӣ менамуд. Як қисми замин дар дасти аён ашроф ва як қисми дигар барои истифода ба аҳоли иҷора дода мешуд. Аз ин рӯ, шаҳрҳои ин давра бо замин алоқаманд буданд.

Шаҳр ба маҳаллаҳои озодагон, савдогарон, ҳунармандон тақсим мешуд. Шаҳр ва атрофи онро хушатр – сатрап идора мекард. Хушатр муҳофизати шаҳр ва гирдоварии андозро ба уҳда дошт. Мувофиқи ахбори сарчашмаҳо, Ардашер нӯх шаҳр сохт ва яке аз онҳо бо номи Ардашергур дар Порс ҷой гирифта буд (расми 7).

Расми 7. Қасри Ардашери Бобакон дар Фирӯзободи Эрон бо номи «Қалъаи духтарак»

Шопури I-ро созандаи бисёр шаҳрҳо ва маъбадҳо медонанд. Ӯ пеш аз оғози сохтмони шаҳре ё қасре аз муҳандисон талаб мекард, ки нақшаи онро кашанд, хароҷоти сохтмонро муайян намоянд.

Шопури I баъди ғалаба бар императори Рум Валериян ганимату асирони зиёдеро ба Порс овард ва шаҳри Бишопурро сохт. Дар Хуросон баъди ғалаба бар Ҳайтолиён-тӯрониён, шаҳри Нишопурро бино ниҳод. Шаҳр аз рӯи нақшаи пешакӣ сохта шудааст.

Мувофиқи таҳқиқоти бостоншиносӣ, дар давраи Сосониён ду навъи шаҳрҳо вучуд доштанд. Якум, шаҳрҳое, ки дар асоси анъанаи шаҳрсозии портҳо бино ёфтаанд. Чунин шаҳрҳо нақшаи гирд доранд. Дуюм, шаҳрҳое, ки бо нақшаи чоркунча сохта шудаанд ва ин анъанаро аз румиҳо гирифтаанд.

Масалан, Ардашерғур ва Доробгирд тибқи анъанаҳои миллӣ сохта шуда, нақшаи гирд доранд. Бишопур ва Нишопур нақшаи чоркунча доранд. Ардашерғур чор дарвоза дошт, ки ба сӯи шимол, ҷануб, шарқ ва ғарб кушода мешуданд. Дар маркази шаҳр манораи баланде буд, ки дар болои он оташ месӯхт. Арабҳо ин шаҳри зеборо ба харобазор табдил доданд.

Устоҳо вобаста ба масолеҳи маҳаллӣ биноҳо сохтаанд. Дар ҷойҳое, ки санг бештар аст, аз санг, дар ҷойҳои бесанг аз хишти хом ва дар мавридҳои зарурӣ аз хишти пухта истифода кардаанд. Аз сабаби камии ҷӯб дарҳои даромадро бо арқҳо ва пӯшиши баъзе биноҳоро ба шакли гунбаз сохтаанд. Барои пайвастанӣ сангҳо маҳлули гачро истифода бурдаанд.

Яке аз машҳуртарин арқҳои он замон Токи Хусрав (Токи Кисро) мебошад, ки аз хишти пухта сохта шуда, чанбари токи нимдоираи он зиёда аз 25 метр мебошад. Сохтмони чунин арки боҳашамат дар он замон маҳорати бузурги меъмориро металабид. Ин арки бузургтарин дар ҷаҳон буд. Баландии он 37 метрро ташкил медод ва то асри XIV чунин бинои азим вучуд надошт. Деворҳо дар поён 7 метр ғафсӣ дошта, баробари баланд шудан борик гашта, ғафсии онро то ба 1 м овардаанд.

Яке аз қасрҳои боҳашамату қадимтарин кохи Ардашери I мебошад, ки дар назди шаҳри Ардашерғур сохта шудааст. Бино соли 224-ум аз санг сохта шуда, бараш 56 ва дарозияш 104 метр аст. Ғафсии деворҳо дар баъзе ҷойҳо то 5 метр мерасад. Яке аз шаҳрҳои зебо Истахр буд, ки шаҳри пешрафтаи шоҳони сосонӣ ба

ҳисоб мерафт. Дар ин чо маъбади бузургтарин фаъолият мекард. Дар Истахр маросими тоҷгузорию шоҳон баргузор мегардид ва Сосониён дар он чо қасрҳои бошукӯҳ доштанд. Атрофи шаҳрро девори ғимоявӣ бо тиркашҳо печонида буд.

Шаҳри зебои Бишопур 1500 м бар ва 900 м дарозиву паҳно дошт. Баландтарин нуқта дижи шаҳр ҳисобида мешуд, баъди кӯшқҳои одамони давлатманд, ибодатгоҳҳо ҷойгир буданд. Шаҳр дар асоси нақшаи пешакӣ бино гардидааст. Кӯчаҳои рост буда, хонаҳо дар ду тарафи кӯчаҳо қомат афрохтаанд. Дар маркази шаҳр ду манораи 7-метра бо ҳайкали Шопури I сохта буданд. Шаҳри Нишопур (дар Хуросон) нақшаи шоҳмотӣ дошт ва он ба 60 бахш тақсим мешуд.

Пойтахти давлати Сосониён шаҳри Тайсафун (Мадоин) буд. Он дар замони Ашкониён низ маркази давлат ба ҳисоб мерафт. Ардашер низ онро марказ эълон намуда, барои ободонияш кӯшишҳо ба харҷ дод. Дар атрофи шаҳри Тайсафун маҳаллаҳои бузурге пайдо шуданд, ки арабҳо онҳоро шаҳр номиданд. Маркази қадими шаҳр 70 гектар заминро фаро мегирифт.

Масоҳати умумии шаҳр хеле бузург буд. Кохи шоҳон аз биноҳои се-чорқабата бо боғу роғҳо, бӯстонсаройҳо иборат буд. Шаҳр ҳангоми ҳуҷуми арабҳо хароб шуд ва танҳо баъзе маҳаллаҳои он то истилои муғул обод буд.

Харобаҳои Тайсафун 30 км²-ро ташкил медиҳад ва шаҳри бузургтарини дунё ҳисобида мешуд. Атрофи шаҳрро бо девори ғимоявии дорои бурҷҳои зиёд ва тиркашҳои чандқабата мустаҳкам карда буданд.

Дар Хуросон байни кӯҳҳои Албурзу баҳри Хазар дар масофаи 170 км девори ғимоявӣ сохта буданд, ки кишварро аз бодиянишинон ғимоя мекард ва яке аз иншооти бузурги замон ба ҳисоб мерафт.

Қасри Ширин. Яке аз биноҳои зеботарини замони Сосониён Қасри Ширин буд. Ин кохро Хусрави Парвиз барои зани дӯстдоштааш – Ширин сохтааст. Қаср бо боғу роғаш 120 гектар заминро дар бар мегирифт. Девори ғимоявии қаср 6,5 м баландӣ дошта, аз хишти пухта бино ёфтааст. Аз болои девор ҷӯи об меомад, ки боғҳоро аз об таъмин менамуд. Дар назди қаср ҳавзи кошинкорие сохта буданд, ки 550 метр дарозӣ ва 50 метр паҳноӣ дошт (расми 8).

Расми 8. Тасвири шоҳ Пирӯз дар Тоқи Бустон

Қаср дар баландии 8 метр, паҳнои 190 метр ва дарозии 370 метр ҷой гирифта, бо дахҳо роҳравҳои равоқбандӣ, арқҳои боҳашамат, нақшу нигор, ҳайкалу расмҳо оро ёфта буд. Қаср шабистонҳои боҳашамат, толорҳои қабулу базм, ибодатгоҳ ва ғайра дошт. Дар ин ҷо Борбад ва дигар ромишгарон барои шоҳ ва малика суруду тарона эҷод кардаанд. Дар девораҳои қаср расми шоҳ Парвиз, занаш Ширин ва аспаш Шабдиз кашида шуда буданд.

Дар қасрҳои замони Сосониён расмҳои шоҳон, занҳои онҳо, намоёндагони машҳури дину давлат тасвир карда мешуданд. Ин ҳайкалу расмҳо симои асли ҳастанд ва барои барқарор намудани расмҳои силсилаи шоҳони сосонӣ маводи беҳтаринанд. Умуман, дар замони Сосониён санъати ҳайкалсозӣ ва нақшу нигор ба дараҷаи олии тараққӣ расид.

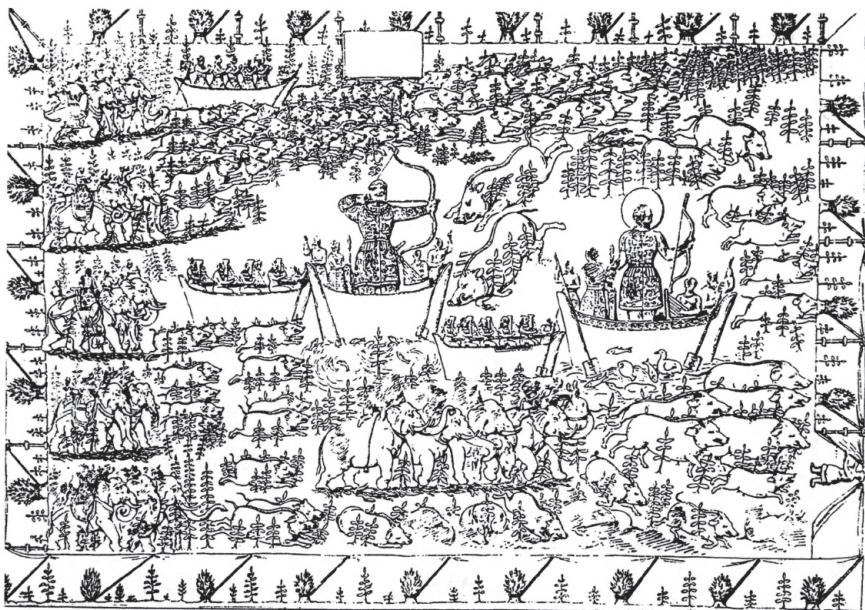
Санъати тасвирӣ. Катибаҳои замони Сосониён сарчашмаи ҳубе барои омӯзиши либос, пойафзор, каллапӯш ва ғайра ба шумор мераванд.

Дар катибаҳо роҳ ва усулҳои чангӣ, силоҳҳо: тирдон, камон, шамшер, найза, шашпар, гурз, сипар, чавшан, тоскулоҳ ва ғайра хеле хуб тасвир шудаанд. Мо аз рӯи онҳо метавонем дар бораи чангҳои тан ба тан, гурӯҳ ба гурӯҳ ва савор ба савор ҳарф занем.

Шикори нахчир яке аз шугълҳои дӯстдоштаи шоҳони Сосонӣ буд. Дар Тоқи Бустон, ки дар танаи кӯҳ канда шудааст, сахнаи шикори Хусрави Парвиз акс ёфтааст. Шикор дар найистони канори рӯд ё баҳр ба амал омадааст. Найҳо бо якдигар банд шудаанд. Чаҳор тарафи шикоргоҳро одамони савори завраку аспу фил, пиёдаву сағдорон ихота кардаанд. Дар миёни найзорон хукҳо ва гавазнҳо дар ҳолати тарсу изтироб кашида шудаанд (расми 9).

Дар ҷойи дигар рассом сахнаи шикори мешонро нақш кардааст. Дар шикори шоҳ дастаҳои мусиқанавозон, сарояндагон ва ғайра иштирокдоранд. Шоҳ аз миёни онҳо асп ронда, ба мешон пайи ҳам тир мекушояд ва чанде аз онҳоро ба замин меандозад.

Катибаҳои замони Сосониён сарчашмаи нодир дар бораи санъати меъморӣ, тасвирӣ, кандакорӣ, нақшу нигор ва банду басти он, услубҳои наққошии динӣ, дунявӣ ва мазмуну мундариҷаи онҳо мебошанд. Дар ҳар як катиба иштироки шахсони таърихӣ зикр ёфтааст.

Расми 9. Тасвири ҳаққокӣ дар кӯҳ, шикори шоҳони сосонӣ. Тоқи Бустон

САВОЛҲО:

1. Шаҳрҳои замони Сосониён аз чанд қисм иборат буданд?
2. Шаҳрҳо чӣ хел сохта мешуданд?
3. Шопури I кадом шаҳрҳоро сохта буд?
4. Дар шаҳрсозӣ кадом масолеҳи бинокориро истифода мебуданд?
5. Қасри Ширин чӣ гуна буд?
6. Дар Тоқи Бустон дар кадом мавзӯ расмҳо канда шудаанд?
7. Катибаҳои замони Сосониён чӣ аҳаммият доранд?

§ 12. ФАРҶИ ДАВЛАТДОРИИ СОСОНИЁН АЗ ГУЗАШТАГОНИ ХУД. АҲАММИЯТИ ДАВЛАТИ СОСОНИЁН ДАР ТАЪРИХИ ДАВЛАТДОРИИ ТОЧИКОН-ЭРОНИЁН

Сосониён ба сари ҳокимият омада, тарзи идораи давлатро низ тағйир доданд, ки аз шакли корбарии Ҳахоманишиён ва Ашкониён фарқ мекард.

1. Ардашер аввал аз таҷрибаи Ашкониён фаҳмид, ки дар миқёси кишвар барои ҳимояи давлат дини ягона лозим аст ва он бояд тақягоҳи ҳокимият шуда тавонад. Аз ин рӯ, Сосониён дини зардуштӣ – дини аҷдодиашонро дини давлатӣ эълон намуданд. Мубади мубадон баъди шоҳ шахси дуҷум ҳисоб мешуд. Ба мубади мубадон фармон доданд, ки боқимондаҳои «Авесто»-ро ҷамъ оварда, ба сурати китоб дарорад ва оини маздаясно дар ҷорҷубаи он амал намояд. Муғон аз ҳамаи андозҳо озод буданд ва ташвиқоту тарғиботи дини зардуштиро дар миқёси давлати Сосониён, аз ҷумла дар он вилоятҳо, ки аҳолиашон пайравони динҳои насронӣ, калдонӣ ва ибронӣ буданд, зиёд мекарданд. Шоҳон ташаббус нишон дода, дар минтақаҳои насронинишин маъбадҳои оташ месохтанд. Сабаби асосии ҷангҳои тулонии Сосониён бо румиён ҳамин низоъҳои динии насронӣ бо зардуштиён буданд.

Мо Арманистонро мисол меорем. Бештари арманиҳо дар асл ориёӣ мебошанд, аммо аз сабаби дини насронӣ доштан, дар лаҳзаҳои муносиб бар зидди давлати Ашкониён ва Сосониён баромада, тарафи румихоро мегирифтанд.

Тавре зикр карда будем, дар замони Ҳахоманишиён ва Ашкониён дини зардуштӣ оини давлатӣ эълон нашуда буд. Дар замони Ҳахоманишиён ва Ашкониён ҳамаи динҳо баробар буданд ва дар маъбадҳои онҳо ҳама ибодат мекарданд. Шоҳони ҳахоманишӣ ва ашконӣ ҳамаи динҳоро ҳимоят мекарданд, аммо дар вазъиятҳои мушкили ҷангӣ насронӣ ба тарафи румиён мегузаштанд ва ба муқобили эронӣ меҷангиданд. Ардашери I ин ҳолатро ба инобат гирифта, оини маздаясноро пуштибонӣ намуд ва ба ин восита дини зардуштӣ тақягоҳи устувори давлат гардид. Ин дурустии сиёсати Сосониёнро нишон медиҳад, зеро маздаясно оини миллии ҳамаи халқҳои ориёӣ буд ва ҳамаи русуму одати зиндагии мардум аз халиҷи Форс то марзи Чин дар асоси ин дин сурат мегирифт ва бешубҳа, ҳимояи он аз ҷониби

давлат, пеш аз ҳама, ба манфиати давлат буд, чунки ҳучуми бегонагон бо дини бегона ҳамаи мардуми маздаяснопарастро вомедошт, ки ба ҳимояи дини давлати худ бархезанд, зеро манфиатҳои дину давлат як буданд ва аз ҳамин ҷиҳат дини зардуштӣ бақои давлати Сосониёро таъмин мекард.

2. Ардашер ҳамчун сиёсатмадори дурандеш фаҳмид, ки лашкари кироя бақои давлатро таъмин карда наметавонад, зеро зархаридон аз касе пули бештар гиранд, хидмати ӯро ба ҷо меоранд, яъне моил ба хиёнатанд. Манфиатҳои давлативу миллии барои зархаридон арзише надоранд. Ардашер бо дарки ин сабақи таърихӣ аз тоҷикон–эронӣён дастаи муназзами фидоӣён ташкил дод, ки дар замони Ҳахоманишиён низ вучуд дошт. Ин дастаи фидоӣён дар вақтҳои мушқилтарин ба ёрӣ фиристода мешуд. Дастаҳои фидоиро «чирик» мегуфтанд.

Дар замони Ашкониён дастаҳои фидоӣён дар муқобили пиёдааскарони румӣ хуб ҷангида натавонистанд. Пиёдааскарҳои румӣ дар ҷангҳои тан ба тан нисбат ба тоҷикон–эронӣён хеле бартарӣ нишон доданд. Бинобар ин дар замони Шопури I лашкарро ба ҷангҳои тан ба тан тайёр намуданд ва бар румӣён ғалаба карданд.

Ҳамин тавр, лашкари Сосониён дар назария ва амалия бар сипоҳи румӣ ғолиб буд. Сосониён бо румӣён 16 маротиба ҷангиданд: 4 маротиба ғолиб муайян нашудааст, 3 маротиба румӣён ва 9 маротиба тоҷикон–эронӣён ғалаба ба даст оварданд.

Дар замони Анӯшервон дастаи фидоӣён ба сипоҳи асосӣ ва доимии шоханшоҳӣ табдил ёфт. Лашкари доимоамалкунанда ва касбӣ бехатарӣ ва амнияти давлатро таъмин мекард.

3. Дар замони Сосониён давлати мутамарказе ба вучуд омад, ки ҳамаи вилоятҳо ба он итоат менамуданд. Сарварони вилоятҳоро шоханшоҳ таъйин мекард. Дар саросари мамлакат мардум мувофиқи даромади худ андоз мепардохтанд.

Низоми давлатӣ дар замони Сосониён нисбат ба замони Ҳахоманишиён ва Ашкониён беҳтар буд. Бисёр вазоратҳои, ки дар он давра ташкил шуда буданд, баъдан дар замони арабҳо сохтори онҳо мавриди истифода қарор гирифтанд.

4. Давлати Сосониён дар тули 400 соли мавҷудияти худ барои тамаддун ва фарҳанги миллии мо пояҳои устувор гузошт. Бештари расму одатҳои тоҷикон–эронӣён, ки дар замони Ҷамшеду Фаридун бо обурани динӣ вучуд доштанд, дар замони

Сосониён, тибқи китоби «Авесто» ба доираи расмӣ дароварда шуданд. Либоспӯшӣ, зановархари, намози панҷвақта, покии бадан, покии вичдон, ростқавлӣ ва ростгӯӣ, чавонмардӣ, меҳмоннавозӣ, ифтихори миллӣ–озодмардӣ, эҳтироми волидону пирон, ободонии ватану кишвар, чашнҳои пуршукӯхи Наврӯз, Меҳргон, Сада ва Тиргон, донишандӯзӣ, машқҳои варзишӣ, аз ҷумла аспасаворӣ, тирандозӣ, шамшерзанӣ, хулоса, паҳлавонӣ ба урфу одати умумимиллӣ табдил ёфтанд.

Дар замони Сосониён санъатҳои шахрсозӣ, меъморӣ, рассомӣ, ҳайкалтарошӣ, наққошӣ бо хусусиятҳои миллӣ пайваста тараққӣ карданд ва имрӯз ҳам боиси ифтихори фарҳанги миллӣ ва ҷаҳонӣ мебошанд.

5. Дар ин давра забони хаттӣ–китобии паҳлавӣ дар саросари Тоҷикзамин забони давлатӣ ва динӣ (аз ҷумла «Авесто», «Занд») буд, ки онро диндорон аз Осиёи Сағир то Хутан меҳонданд ва пайравӣ мекарданд. Забони паҳлавӣ ва ойини маздаясно барои тамоми тоҷикон–эронӣён як буд ва вай дар умумияти қавмию миллии мо нақши пайвандгариро мебозид.

Сабаби асосии инқирози давлати бузурги Сосониён он буд, ки баъди Анӯшервон шоҳи сиёсатмадору хирадманде сари қудрат наомад. Хусрави Парвиз ба ҷанги 27-солаи худ бо румӣён ва маишатҳои бемаънӣ, ки дар онҳо ҳазорон одамон ба муфтхӯрӣ ва айшу ишрат машғул буданд, иқтисодиёти мамлакатро хароб ва мардумро аз худ дур сохт. Бисёр вилоятҳо аз сустии ҳукумати марказӣ истифода бурда, худро мустақил эълон карданд. Бисёр наздикони шоҳ аз фориғболии ӯ истифода бурда, сарватманд шуда, даъвои давлатро соҳиб шудан, мекарданд. Баъди Хусрави Парвиз дар Тоҷикзамини Фарбӣ шоҳе пайдо нашуд, ки мамлакатро сарварӣ ва дар лашкар ва ҳукумат тартибу интизом ҷорӣ намояд. Аз суиқасдҳо ва кушторҳои дарборӣ, парокандагӣ ва бемадории давлати Сосониён душманони дерина – румӣҳо ва арабҳо хуб истифода бурданд.

САВОЛҲО:

1. *Оини маздаясно баъди давлатӣ шудан, чӣ аҳаммияте касб кард?*
2. *Чаро динро таъғоҳи давлат ва давлатро пуштибони дин мегӯянд?*
3. *Чаро Ардашер артиши кирояро ба мунтазам табдил дод?*
4. *Марказонидани сохтори давлатиро чӣ тавр мефаҳмед?*
5. *Ҳиссагузориҳои Сосониён дар илму фарҳанг аз чиҳо иборат буд?*
6. *Сабабҳои аз байн рафтани давлати Сосониён кадомҳоянд?*

БОБИ Ш. ТОЧИКОН-ЭРОНИЁНИ ШАРҚӢ ДАР АСРҲОИ Ш – VIII

§ 13. КУШОНИЁНИ ХУРД ДАР АСРҲОИ Ш-IV

Ахбори сарчашмаҳои чинӣ. Дар Тоҷикзамини Фарбӣ сулолаи Сосониён замоне ба арсаи таърих омад, ки давлати Порт (Ашкониён) дар Ориёи Фарбӣ ва давлати Кушониён дар Ориёи Шарқӣ рӯ ба таназзул ниҳода буданд. Яке аз сабабҳои камқувват шудани империяи Кушониён дар асри III ба шоҳигариҳои алоҳида тақсими шудани он буд. Аз сарчашмаҳои хаттӣ, махсусан чинӣ, ба хубӣ бармеояд, ки давлати бузурги Кушониён дар байни бозмондагони ин хонадон тақсими шуд. Дар ин давра Суғд, Хоразм, Фарғона ва Кошғару Хутан алоҳида шуда буданд.

Вақте ки Ардашер ва Шопур ба Тоҷикзамини Шарқӣ лашкар кашиданд, дар марзи шарқии худ муқобилати ҷиддӣ надиданд ва то ба Кобулу Пешовар омаданд.

Баъди вафоти Кушоншоҳ Васудайв (соли 223-юм) дар Кушоншаҳр подшоҳе пайдо нашуд, ки ин давлати бузургро дуруст идора намояд. Дар замони подшоҳии Васудайв ба Кушониён аз дарёи Хоразм то Ҳиндустони Марказӣ ва аз Систон то марзи Чин итоат менамуданд. Дар он замон дар ҷаҳон чор империяи бузург: Рум (Рим), Порт, Кушон ва Чин вучуд доштанд. Аз ин ҷаҳор империя дутоаш дар сарзамини ориёӣҳо (тоҷикон) вучуд доштанд, яъне тоҷикон-эрониён соҳиби ду давлати бузург буданд. Давлатҳое, ки минбаъд дар қаламрави ин ду империя ба вучуд омаданд – Сосониён ва Ҳайтолиён сарзаминҳои дар дасти ин ду империя бударо барқарор карда натавонишанд.

Марказгурезие, ки дар давлати Кушониён дар нимаи асри III сар шуд ва дар натиҷаи он Сосониён як қисми вилоятҳои шарқиро ба давлати худ ҳамроҳ намуданд, боз бештар гардид. Аз эҳтимол дур нест, ки дар ҳамин давра вилоятҳои Фарғона, Чоч, Суғд ва Хоразм ба дасти Хиёниён мегузаранд. Дар вилоятҳои соҳили чапи рӯди Ому сулолаи Кидориён пайдо мешавад, ки аслан аз Кушониён буданд. Сабаби ба сари қудрат омадани Кидориён шояд он буд, ки дар охири асри III

вилоятҳои шимолии Кушоншаҳр ба дасти Хиёниён, ки баъд бо номи Ҳайтолиён машҳур мешаванд, мегузаранд. Гузаштани Суғд, Хоразм ва баъдтар тамоми сарзаминҳои соҳили рости Омударё ба Хиёниён, Кушониёни Хурдро маҷбур менамояд, ки марказро ба Балх ва аз он ҷо ба Синду Ҳинд баранд. Пойтахти Кушониёни Кабир дар Бағлон (Афғонистон) ҷой дошт. Ҳукмронии сулолаи Кидориён сад сол давом кард ва онҳо ба номи Кушониёни Хурд машҳуранд. Онҳо лақаби Кушониёни Хурдро барои он гирифтанд, ки ҳокимияти худро дар тамоми Кушоншаҳр барқарор карда натавонистанд. Ҷӣ тавре дар бахши Сосониён нақл намудем, дар Ориёзамини Фарбӣ ба ҷойи давлати Портҳо давлати Сосониён арзи вучуд кард. Дар қаламрави давлати Кушониён – дар Ориёи Шарқӣ ду давлат: Кидориён ва Хиёниён – Ҳайтолиён ба вучуд омаданд. Кидориён сарзаминҳои соҳили чапи рӯди Ому ва хиёниён ҳудуди рости онро ба итоати Бадахшон дароварданд.

Дар солномаи чинӣ гуфта мешавад, ки юҷиҳо, яъне кушонӣҳо дар натиҷаи фишори қabilaҳои жуван-жуван маркази давлати худро ба шаҳри Боло–Балх оварданд. Баъд Кушоншоҳи далер аз кӯҳҳои бузурги Ҳиндукуш гузашта, панҷ шоҳигарии он ҷоро мутеи худ сохт ва дар он ҷо аз тилло ва нуқра сиккаҳо бо номи Кидоркушоншоҳ баровард. Сиккаҳо бо хати бараҳманӣ буда, дар як рӯйи онҳо расми шоҳ ва дар рӯйи дигар акси мичмари оташ кашида шудааст. Мувофиқи гуфтаи сиккашиносон, ин тангаҳо дар солҳои 390–430-юм дар ноҳияҳои ҷануби Ҳиндукӯш бароварда шудаанд.

САВОЛҲО:

1. *Чаро империяи бузурги Кушониён пароканда шуд?*
2. *Чаро Кушониёни асрҳои IV ва V-ро Кушониёни Хурд номидаанд?*
3. *Хиёнҳо аз кадом наҷод буданд?*
4. *Вожаи «марказгурез»-ро маънидод намоед ва зарарширо барои давлат гӯед.*

§ 14. ХИЁНИЁН–ҲАЙТОЛИЁН

Сиёсати берунии Ҳайтолиён дар асрҳои IV–V. Тавре қаблан зикр карда будем, дар адабиёти таърихӣ Хиёниён ва Ҳайтолиён ду қавми алоҳида дониста шудаанд, ки нодуруст аст. Хиёниён ҳамон Ҳайтолиён мебошанд ва баробари Кидориён дар шимолии Кушоншаҳр ба майдони сиёсӣ омадаанд. Мувофиқи ривояти муаррих Аммиан Марселлин, соли 346-ум шоҳи Сосониён Шопури II ба муқобили Хиёниён ва Евсенҳо – Кушониён лашкар мекашад. Кушониён бо Хиёниён ба вилоятҳои Марв ва Гургон таҳдид мекарданд. Дар ин ҷанг Шопур бо Хиёниён ва Деҳиён, ки худро мустақил эълон карда буданд, сулҳ мебандад. Мувофиқи ин шартнома соли 359-ум Хиёниён ҳамроҳи дастаҳои Сосониён шаҳри Амитрои Сурияро забт намуданд, аммо дар ин ҷанг писари шоҳи Хиёниён – Гурумбод, ки ҷавони хеле зебо буд, ҳалок мешавад.

Сарчашмаҳои ҷинӣ хабар медиҳанд, ки Хиёниён (хунҳо) чор насл мешавад, ки мулки Суғдро дар тасарруфи худ доранд (яъне аз нимаи асри III милод).

Яке аз муаррихони арманӣ Е. Вардапат менависад, ки шоҳаншоҳ Яздигурди II ба сарҳадҳои шарқии давлати худ лашкар кашида, дар рустоҳои рӯди Гургон ба Хиёниён ғолиб омад ва шоҳи онҳо Чолчоро кушт ва мулкашро ба тасарруфи худ даровард.

Дар ҳамин давра Сосониён Тирмиз ва Чағониёнро низ ишғол намуданд ва дар Тирмиз маъбади бузурги буддоиро хароб намуданд. Аммо дар ин давра сулолаи Хиёниён–Ҳайтолиён қувват гирифта, на танҳо соҳилҳои рости Ому, балки соҳилҳои чапи онро гирифта, маркази давлати худро ба Кухандиз (Кундузи имрӯза) мекӯчонанд ва тамоми Бохтар – Тахористонро ба тасарруф мебароранд. Вақте ки Яздигурди II солҳои 453 – 454-ум ба марзҳои шарқӣ лашкар кашид, аз ҷониби Ҳайтолиён шикаст хӯрд. Ҳайтолиён дар шаҳри деҳоти Хуросон харобкорихо намуданд.

Ҳамин тавр, ҷангҳои шоҳи сосонӣ Яздигурди II Пирӯз (457– 484) дарозмуддат буданд. Ҳатто Пирӯз бо ёрии Ҳайтолиён соҳиби тахту тоҷи шоҳӣ мешавад. Вай барои ин кумак ба Ҳайтолиён Тахористонро медиҳад. Вақте ки Пирӯз тахту тоҷро ба даст овард, хост заминҳои ба Ҳайтолиён додашро

баргардонад ва бо онҳо чангро сар кунад. Мувофиқи ривояти муаррих Табарӣ, Пирӯз бо Ҳайтолиён аҳд баста буд, ки дар шарк бо онҳо чанг намекунад ва марзи ҳар ду давлат бурчи сохтаи Баҳроми Гӯр ҳисоб мешавад. Аммо вай аз ин ваъда пушаймон мешавад ва пинҳонӣ ба марзи шарқӣ лашкар оварда, сутуни сарҳади сохтаи Баҳроми Гӯрро дар 50 фил баста, ба даруни хоки Ҳайтолиён медарорад. Ҳайтолиён аз ин кори Пирӯз огоҳ шуда, дар сари роҳи лашкари ӯ хандақ канда, болои онро бо алафу буттаҳо чунон устодона мепӯшонанд, ки кас гумонбар намешавад, ки Пирӯз бо писаронаш ва як қисми лашкараш дар ин чоҳ меафтанд.

Аскарони Ҳайтолиён, ки дар камин ништа буданд, ба ҳучум гузашта, ба дастаҳои Сосониён шикасти саҳт медиҳанд ва Пирӯзу писаронашро асир мегиранд. Дар ин чанг Пирӯз бо пулу моли зиёд худро наҷот медиҳад ва ба ватанаш бармегардад. Баъди чанд вақт боз ба чанг меояд ва боз асир мешавад. Ин дафъа товони чангро 30 ҳаҷир бори нуқра дод ва ваъда кард, ки дигар бо Ҳайтолиён чанг нахоҳанд кард. Аммо дар ҳазина 30 ҳаҷир бори тангаи нуқра ёфт нашуд, бинобар ин, писараш Қубодро гарав монда, ба Тайсафун бармегардад ва ваъда медиҳад, ки хоҳарашро ба зании шоҳи ҳайтоли Ахушнавоз мефиристад ва дигар чанг намекунад. Мувофиқи ин шартнома, Марв ва тамоми ноҳияҳои Тахористон ба ихтиёри Ҳайтолиён мегузаранд ва Сосониён дар муддати ду сол товони чанг медиҳанд.

Ба гуфтаи муаррихи румӣ Приск Панни, зани фиристодаи Пирӯз на хоҳари ӯ, балки канизи ӯ будааст. Аз ин фиреби Пирӯз шоҳи Ҳайтолиён – Кунха ба ҳашм меояд, аммо сир бой намедиҳад. Вай низ меҳоҳад Пирӯзро фиреб диҳад ва ба ӯ мактуб навишта, хоҳиш менамояд, ки барои омӯхтани назария ва амалияи чанг барои сарбозони ҳайтоли устодон фиристад.

Пирӯз 300 нафар донандагони назарияи чангро аз ашрофи Порс ба назди Ҳайтолиён мефиристад. Ҳайтолиён як қисми онҳоро кушта ва қисми дигарро маъҷуб намуда, назди Пирӯз бармегардонанд ва мегӯянд: «Ин аст подоши фиреби шумо барои шумо».

Ин ҳодиса сабаби чанги сеюми Ҳайтолиён бо Сосониён мешавад. Дар ин чанг Пирӯз кушта ва бисёр русто ва шаҳрҳои Сосониён ғорат ва хароб мешаванд. Сосониён дар тули чанд

сол товони чанг медиҳанд. Дар ин давра дар Порс тангаҳои нуқра ба забони ҳайтолиён сикка зада мешаванд. Ин тангаҳо ба замони подшоҳии Балош (484 – 488), Кубод (488–531), аввали ҳукмронии Хусрави I (531–579) рост меоянд. Ин сиккаҳо аз он далолат мекунанд, ки дар ҳамин солҳо Сосониён ба Ҳайтолиён боҷ медоданд.

Ба давлати Ҳайтолиён ҳамроҳ кардани Ҳиндустон ва Хутан. Дар асри V ба давлати Ҳайтолиён тамоми вилоятҳои Осиёи Миёна: Ҳафтрӯд, Исфанҷоб, Фарғона, Истравшан, Суғд, Хоразм ва Тахористон, инчунин, Зобул, Кобул ва Синд дохил мешуданд. Баъди ғалаба бар Сосониён, Ҳайтолиён бо мақсади ба тасарруф даровардани тамоми сарзаминҳои Кушонӣни Хурд ба Ҳиндустон лашкар кашиданд. Онҳо соли 460-ум бо империяи Гуптҳои Ҳинд чангида, ворида Гандҳор шуданд. Азбаски Ҳайтолиён зардуштӣ буданд, ибодатгоҳҳои буддоиро хароб ва ғорат мекарданд. Маҳз дар ҳамин давра ибодатгоҳи Гансило ва Гандҳо хароб шуданд. Солҳои 490 – 515 шоҳи Ҳайтолиён – Тораман Гуптхоро шикаст дода, Синд, Рачистон, водихи Чамму ва Гангро тасарруф намуд.

Аммо гурӯҳҳои, ки Ҳиндустонро гирифта буданд, худро мустақил эълон намуда, бо хатти ҳиндӣ сиккаҳо мебароранд. Баъди вафоти Тораман, вориси ӯ – Меҳркуло (515–544) шаҳри Сағал–Сиёлкутро маркази давлати худ интихоб намуд. Ин бузургӣ дар давом накард. Қувваҳои яққояи ҳиндувон ба Меҳркуло шикаст доданд ва бисёр вилоятҳои бозпас гирифтанд.

Ҳайтолиён дар як вақт ба Хутан дохил шуда, онро низ ба империяи худ ҳамроҳ намуданд. Байни солҳои 493–508-ум вилоятҳои Кошғар ва Турфон ба итоати Ҳайтолиён даромаданд ва бо ин роҳ тамоми қабилҳои ориёии ин диёр ба як давлати бузурги тоҷикӣ дар Шарқ муттаҳид гардиданд.

Асри V ва нимаи аввали асри VI давраи бузургии ҳукумати Ҳайтолиён аз Ҳироту Систон то Тибету Чин ва аз дарёи Хоразм то Ҳиндустони Марказӣ доман паҳн карда буд. Қаламрави вай аз худуди давлати Кушонӣни Кабир бештар буд. Маркази давлат дар аввал шаҳри Бомӣён буд. Давлати Ҳайтолиён марказонида шуда буд, тангаҳои он намуди сиккаҳои Сосониёнро доштанд (расми 10).

Расми 10. Давлати Ҳайтолиён дар асрҳои IV–VI

САВОЛҶО:

1. Хиёниён бо Ҳайтолиён чӣ муносибат доштанд ва чаро муаррихони қадим онҳоро қавмҳои ҷудо ҳисобиданд?
2. Дар замони кадом шоҳон давлати Ҳайтолиён пурзӯр буд?
3. Дар замони кадом шоҳони сосонӣ ва ҳайтолиӣ ҷангҳои шадид рӯй доданд?

§ 15. ПАЙДОИШИ ХИЁНИЁН–ҲАЙТОЛИЁН. НАЖОД ВА ВАТАНИ ОНҶО

Мо дар дарси гузашта дар бораи Ҳайтолиён каме нақл карда будем, аммо дар бораи пайдоиш, ном, ватан ва нажоду забонашон акнун мухтасаран ҳарф мезанем.

Аз таърихи синфи 5-ум медонед, ки ориёӣҳо ба ду гурӯҳ: кишоварзон ва чорводорон тақсим шуда буданд. Кишоварзон худро ориёӣ ва чорводорон тӯронӣ меномиданд, яъне тӯронӣ лақаби чорводорони ориёинажод буд. Мувофиқи навиштаҳои авестой, тӯрҳо саҳронавард буда, динҳои офтобпарастӣ, бутпарастӣ ва бисёрхудой доштанд. Зардушт бо онҳо ҷангида, ба яктопарастӣ даъват кардааст, аммо тӯрҳо ба ин даъват бо силоҳ ҷавоб медиҳанд. Аз ҳамон замонҳои дуродур зиддияти байни тӯрҳо ва ориёӣҳо оғоз меёбад.

Калимаи «ҳаюн» дар китоби «Авесто» бо шаклҳои «ҳаюн», «ҳаюна», дар пахлавӣ «ҳиюн» ва дар тоҷикӣ-форсии нав «ҳиёнӣ» шудааст.

Ҳамаи ориёинажодҳо, аз ҷумла юҷиҳо, Хиёниён (Ҳайтолиён) ва суғдҳо бо номҳои «ху», «хун» ва «гун» ёд мешаванд. Вожаи «гун», «ху» ва «ҳуни» ҷиноӣ аз калимаи «ҳиён»-и «Авесто» гирифта шуда, маънои пешво, сарвар, волонажодро дорад.

Азбаски ин вожаҳо дар талаффузи лаҳҷаҳо ва овозҳои ҷиноӣ, аврупоӣ ҳархела навишта шудаанд, боиси баҳсу мунозираҳои зиёд гардидаанд. Кушонӣён, Хиёниён (Ҳайтолиён) аз нажоди тӯрҳо, сақонҳои ориёинажод буданд.

Олимони туркишинос юҷиҳо (вожаи юҷжӣ, юҷӣ маънои рӯйи сафед)-ро дорад ва Ҳайтолиёнро ба туркони муғулсурат нисбат доданӣ мешаванд, аммо ин даъво далел надорад. Аввалан, кофтукови ёдгориҳои ҳавзаҳои рӯдҳои Амур, Енисей, Об, ки гӯё ватани туркон ин ҷойҳо мебошад, нишон медиҳанд, ки аҳолии асосӣ аз ҳазораҳои панҷуми пеш аз милод сар карда, то асрҳои III–IV милод аврупоисурат, яъне ориёинажод будаанд. Таҳқиқоти дар атрофи дарёи Хоразм, Олтой ва дигар ноҳияҳои Осиёи Марказӣ гузаронида ба он далолат менамоянд, ки турксуратон, яъне муғулсуратон танҳо

Расми 11. Турки ба Тоҷикзамин омада

дар асри V ба ин ҷойҳо омадаанд. Ҳамин тавр, юҷиҳо, ки дар асри II п.м. ва Хиёниён дар асрҳои III–IV м. ба сарзаминҳои Бохтару Суғд омада будаанд ва ҳамроҳашон турк-муғул нашоштаанд. Маводди симошиносӣ низ шаҳодат медиҳад, ки дар қаполи (қосаи сари) кушонӣён ва ҳайтолиён омезиши туркӣ-муғулӣ вучуд надорад. Дар расмҳои боло сиккаҳои Кушонӣён, Хиёниён-Ҳайтолиён, деворнигораҳо ва ғайра, ки ба замони ин сулолаҳо тааллуқ доранд, омезиши муғулӣ нест.

Дар баъзе сарчашмаҳо гуфта мешавад, ки Хиёниён сафеду сурх буданд. Дар бораи хунҳои сафед муаллифи румӣ Прокопийи Кесарӣ чунин навиштааст: «Ҳайтолиёнро

«хунҳои сафед» меноманд, аммо онҳо ба хунҳое, ки мо медонем, яъне муғулнажодон ҳеҷ иртибот надоранд, зеро кишварҳояшон ҳамсарҳад намебошанд ва наздик ҳам нестанд. Ҳайтолиён монанди хунҳо кӯчӣ нестанд. Онҳо аз замони қадим дар заминҳои ҳосилхез сукунат доранд. Онҳо сафедпӯст ва симои зебо доранд ва хӯи ваҳшӣ надоранд ва дар итоати як подшоҳ мебошанд ва давлати қонунӣ доранд ва монанди румиён ва форсҳо адолатпарваранд».

Ҳамин тавр, муаррих Прокопийи Кесарӣ Ҳайтолиёнро аз хунҳои муғулнажод ва кӯчӣ, ки дар нимаи аввали асри VI милодӣ то ба сарҳади Рум расида буданд, нағз мешинохтааст ва онҳоро хунҳои ваҳшӣ ва бебезб гуфтааст (расми 11).

Далелҳои забонӣ низ дар бораи турк набудани Кушониён ва Хиёниёну Ҳайтолиён мавҷуданд. Аввалан, шоҳони кушонӣ, кидорӣ, хиёнию ҳайтоли ҳама номҳои ориёӣ ва ҳатто зардуштӣ доранд. Дуюм, ахбори хаттӣ, ки аз Хиёниён боқӣ мондаанд, гувоҳӣ медиҳанд, ки забони онҳо ба гурӯҳи забонҳои эронии шарқӣ мансуб аст.

Дар ин ҷо Ҳайтолиёнро хун гуфтани Прокопийи Кесарӣ сабаб дорад, ин лақаби таънаомези Сосониён нисбат ба Ҳайтолиён мебошад. Яъне Ҳайтолиён дар гузашта чун кӯчӣ буданд ва бефарҳанг ҳисоб мешуданд, аммо дар замони Прокопий онҳо бумӣ, бофарҳанг ва соҳибдавлат буданд. Дар бораи мавҷудияти хунҳои сурхрӯй мо низ маводи зарурӣ дорем. Дар расмҳои аз Афросиёб ёфташуда сафирони Чағониён ҳузур доранд, ки якеро рӯяш сафеду дигарашро рӯй сурх аст (нигаред ба муқоваи китоб).

Далелҳои забонӣ низ дар бораи турк набудани Кушониён ва Хиёниёну Ҳайтолиён мавҷуданд. Ҳамин тавр, даъвои туркпарастон дар бораи ин ки ючиҳо, Хиёниён–Ҳайтолиён турканд ва ё ҳамроҳашон туркон буданд, ҳеҷ далел ва асосе надорад.

Дар бораи ватани аслии ючиҳо ва ҳайтолиён ҳаминро қайд кардан мумкин аст, ки онҳо пеш кӯчӣ (чорводор) буданд ва дар саҳроҳои Тӯрон, яъне атрофи дарёи Хоразм, заминҳои Олтой, Хутан, Қазоқистон, Қирғизистони имрӯза ва дигар ҷойҳо, аз ҷумла Бадахшон, зиндагонӣ доштанд ва дар охири ҳазораи якум ва аввали ҳазораи дуюми милодӣ бахши зиёди онҳо ба зиндагонии бумӣ шуруъ карданд. Баъди Кушониёни Кабир онҳо ба сари қудрати сиёсӣ омаданд. Бояд тазаққур дод, ки Кушон ва Ҳайтол номи сулолаи онҳо мебошад. Дар «Авесто» онҳо Тӯр ва Хиён ном доранд.

САВОЛҲО:

1. Дар бораи пайдоиши Хиёниён-Ҳайтолиён чӣ гуна баҳсу мунозираҳо вучуд дорад?
2. Қиёфаи антропологии Хиёниён чӣ гуна будааст?
3. Хиёниён бо кадом забон гап мезаданд?
4. Чаро олимони туркиносо ва туркпараст Хиёниёро турк меноманд?
5. Туркон ба кадом наҷод дохил мешаванд?

§ 16–17. ШАҲРҲОИ МАРКАЗИИ ТОҶИКЗАМИНИ ШАРҚӢ ДАР АСРҲОИ IV–VIII

Дар адабиёти таърихӣ ақидае ҳаст, ки гӯё дар асрҳои III–IV милодӣ дар сохтори ҷомеаи ғуломдорӣ таназзули иқтисодиву сиёсӣ ба вучуд меояд, ки боиси шӯришҳо ва харобии шаҳрҳои он замон мегардад. Аммо омӯзиши таърихи шаҳрҳои Осиёи Марказӣ дар солҳои охир нишон дод, ки шаҳрҳои марказии Сугд – Самарқанду Бухоро, Фарғона – Ахсикат, Бохтар – Балх, Марғуш – Марв, Хоразм – Фир чунин харобиро аз сар нагузаронидаанд. Модоме, ки шаҳрҳои марказӣ харобиро надида бошанд, пас иваз шудани сохти ғуломдорӣ ба сохти деҳқонӣ-феодалӣ бо роҳи осоишта сурат гирифтааст ва дар ин бора дар дарсҳои аввал суҳбат шуда буд.

Яке аз сабабҳои таназзул паст шудани сифати зарфсозӣ мебошад. Зарфҳои кулолии замони Кушониён хеле зебову нафис ва бо ранги сурхи баланд оро ёфта буданд. Зарфҳои дар асрҳои V–VIII сохташуда сифатан аз зарфҳои асрҳои I–III милод паст меистанд. Ковишҳои бисёрсола дар харобаи Панҷакент исбот намуд, ки сабаби асосии пастсифатии зарфҳои он замон, пеш аз ҳама, ба зиёд шудани аҳоли ва истехсоли зарфҳо алоқаманд буд. Яъне баробари афзудани миқдор, рангубор, сифати ороиш ва пухтани онҳо коҳиш меёфт, аммо дар давраҳои минбаъда ҳам миқдор ва ҳам хелҳои гуногуни зарфҳо меафзояд (расми 12).

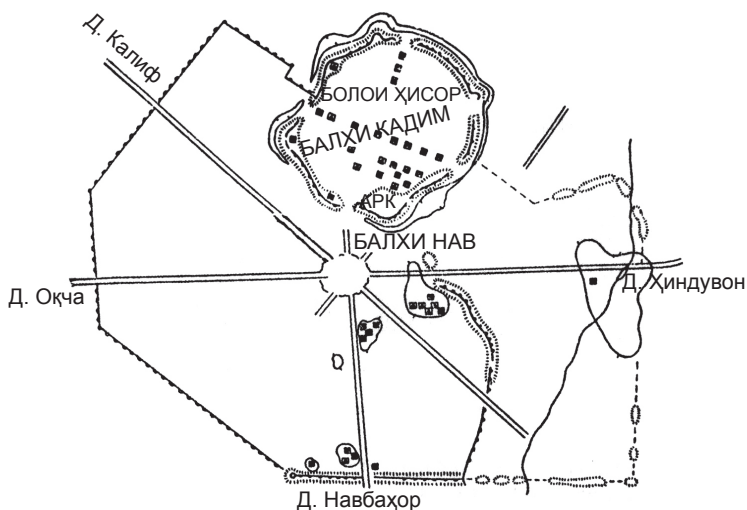

Расми 12. Хурмаҳои замони Ҳайтолиён аз ш. Панҷакент

Муҳимтарин ҳодисаи Тоҷикзамини Шарқӣ дар асрҳои IV–VIII афзоиши миқдори шаҳрҳо мебошад. Яке аз сабабҳои зиёд шудани шаҳрҳо осоиштагии тулонӣ ва раванку ривочи иқтисодӣ буд. Дар муддати 500–700 соли ҳукмронии сулолаҳои Кушонӣ ва Ҳайтолиён мардуми тоҷик оромона зистанд ва дар шаҳру деҳот кишоварзӣ, чорводорӣ, хунармандӣ, тиҷорати дохилию хориҷро таракқӣ доданд.

Дар охири асри VI давлати Ҳайтолиён ба ҳучуми туркон (аз шарк) ва Сосониён (аз ғарб) тоб наоварда, пароканда шуд. Марв, Истаравшан, Фарғона мустақил шуданд.

Шаҳрҳои Бохтар–Тахористон. Дар Тахористон дар асрҳои VI–VII зиёда аз 35 шохигарӣ ба вуҷуд омада буд, ки ҳар яки он пойтахти худро дошт, ки барои раванқи рустоҳои худ нақши калон мебозид, аммо чун пештара Балх калонтарин шаҳри Бохтар–Тахористон ба ҳисоб мерафт. Дар ибтидои асрҳои миёна яке аз биноҳои боҳашамати Балх – ибодатгоҳи маздаясноӣ Навбахор ном дошт ва мубадони он аз тоҷикони маҳаллӣ – Бармакиён буданд. Ибодатгоҳ берун аз девори шаҳристон ҷой дошта, масоҳати зиёдро ишғол мекард. Гунбазу деворҳои ибодатгоҳ бо сангҳои қиматбаҳо оро ёфта буданд. Арки даромад 100 газ (50 м) баландӣ дошт, парчами болои он гӯё аз Тирмиз намоён буд. Дар замони Кушонӣ ва Ҳайтолиён Балх пойтахти давлат буд ва дар атрофи он девори Ҳимоявӣ сохта буданд. Шаҳр аз диж, шаҳристони ва работ иборат буд (расми 13).

Расми 13. Нақшаи топографии Балх

Дар замони Ҳайтолиён Толиқон маркази дуҷуми давлат ба ҳисоб мерафт. Вақте ки туркон Толиқонро гирифтанд, маркази давлат ба Бомиеён кӯчид ва то омадани арабҳо фаъолият дошт.

Мувофиқи ахбори сарчашмаҳои таърихӣ, Қобул шаҳри калон буд ва шоҳони он то асрҳои VIII–IX дини исломро қабул накарда, мустақилона ҳукумат меронданд. Вилоятҳои Қобул, Зобул, Ҳирот, Марворӯд, Бодғис ва Бадахшон дорои садҳо шаҳри обод буданд. Мутаассифона, ягон шаҳри асрҳои IV–VIII аз ҷониби бостоншиносон таҳқиқ нашудааст.

Тирмиз шаҳри бандарӣ ҳисоб мешуд. Масоҳати он 400 гектар заминро ишғол мекард. Шаҳр аз диҷ ва шаҳристон иборат буд. Тирмизшоҳон шаҳр ва деҳоти атрофро идора мекарданд. Тирмиз шаҳри дуҷуми Чағониеён буд, ки бозорҳои рӯпӯш, дуконҳои ғалла ва гӯшти арзонтарин дошт. Дар водии Ҳисор шаҳрҳои Регар, Ҳамоварон (Шаҳринав), Шумон (Ҳисор), Андигон (Ваҳдат), Кумедиеён (Кофарниҳон), Вашгирд дар Файзободи имрӯза, Дарбанд дар дуруҳаи Дарвозу Рашт, Ғӯрканд – маркази Рашт, Карон – маркази Дарвоз, Рӯшон, Ваҳон, Шӯғнон ва Ишкошим вучуд доштанд.

Дар минтақаи Хатлон ҳафт шаҳр вучуд дошт, ки калонтарини онҳо Ҳулбук – маркази Хатлоншоҳон ва Мунк (Ховалинг) буданд.

Расми 14. *Пораҳо аз тасвири маросими тоҷузори шоҳи Сугд*

Дар водии Вахш шаҳрҳои Леваканд (дар чойи Леваканд) ва Ҳалевард (дар ноҳияи Чалолитдини Балхӣ имрӯза) чой доштанд. Дар Кубодиён низ шаҳрҳои Биз, Навдиз, Сукор, Айвач ва ғайра вучуд дошт.

Бостоншиносон маркази шоҳигарии Вахш шаҳри Ҳалевардро таҳқиқ кардаанд. Шаҳр аз қасрҳои шохнишин – диж ва шаҳристон иборат аст. Дар диж толорҳои бузург барои ҳар гуна маросимҳо, чашнҳо, қабули меҳмонҳо, ибодатгоҳҳои дини маздаёно, буддой, биноҳои дуқабата барои истиқомат ва ғайра чой доштанд. Диж дар болои таҳкурсии поҳсагию хиштӣ сохта шуда, бо девори ғимоявӣ баландиаш 16 метр, роҳрав барои тирандозон, тиркашҳо, бурҷҳои тирандозӣ таъмин буд. Гирди дижро наҳри пуроби паҳнояш 20–30 метр муҳофизат мекард.

Аз диж то ба шаҳристон дар болои сутунҳо пуле сохта буданд, ки ҳангоми хатари ҷанг гирифта мешуд ва душман ба диж ворид шуда наметавонист.

Шаҳрҳои Суғд. Маркази Суғд шаҳри Мараканда (Самарқанди имрӯза) буд ва расман бояд ҳамаи дехот ба шоҳи Суғд итоат менамуданд, аммо дар амал ҳар як русто ҳокими худро дошт ва ба ҳукумат итоат намекард.

Дар асрҳои IV–VIII Самарқанд яке аз бузургтарин шаҳрҳо ҳисоб мешуд. Он масоҳати зиёда аз 400 гектар заминро фаро мегирифт ва аз диж, шаҳристон ва работ иборат буд. Шаҳр махсусан дар асрҳои V–VIII рӯ ба тараққӣ мениҳад. Девори ғимоявӣ шаҳр бурҷҳои тирандозӣ дошт. Баландии девор зиёда аз 20 метр ва паҳнояш дар поён то 16 метр буд. Дар гирдогирди девор роҳравҳо барои тирандозон вучуд доштанд. Шаҳрро хандақи бузурги обдор иҳота менамуд. Аз болои хандақ нови бузург мегузашт, ки шаҳрро бо об таъмин менамуд. Шаҳр хеле устувор буд ва арабҳо барои ишғоли он моҳҳо дар атрофи девори он камин гирифта ҷангидаанд. Дар дохили шаҳр боз ду девори дигари ғимоявӣ вучуд доштанд, ки аз ин ду девор гузаштан лозим меомад.

Дар девори шаҳр чор дарвоза бо номҳои дарвозаи Чин, Бу-хоро, Кеш ва Балх вучуд дошт. Дар дарвозаҳо масофаи роҳи байни Самарқанд ва бурҷҳои офтоб навишта шуда буданд.

Самарқанд калонтарин маркази маъмурӣ, динӣ, сиёсӣ, иқтисодӣ, ҳунармандӣ, тиҷорати дохилӣ ва хориҷӣ буд. Ба

ривояти таърихӣ, шаҳр кӯчаҳои тоза, обҳои равон, сардобаҳо, меҳмонхонаву гармобаҳо, биноҳои боҳашамати дуқабата ва сеқабата, қасрҳои бошукӯҳ, маъбадҳои оташ ва ғайра доштааст. Бостоншиносон дар шаҳристон бинои боҳашаматеро таҳқиқ намуданд, ки дар девори яке аз толорҳо маросими тоҷгузории шоҳи Суғд–Ваҳуман нақш ёфтааст. Дар маросим меҳмонҳо аз мамлакатҳои хориҷӣ, аз ҷумла дабирони шоҳи Чағониён иштирок доранд. Таҳқиқоти ин расм нишон медиҳад, ки дар он маросим шахсони таърихӣ ширкат варзидаанд.

Мутаассифона, на ҳамаи бахшҳои ин асар боқӣ мондаанд, вагарна мо маросими тоҷгузории шоҳи Суғдро бо тамоми ҷузъиёташ мефаҳмидем, аммо ҳар он чӣ боқӣ мондааст, сарчашмаи нодире барои таърихи халқи тоҷик мебошад. Дар расм сафирон – чиниҳо, туркон, хиндуҳо, кореягӣҳо ва чағониён кашида шудаанд.

Арзиши ин асари нодир боз он аст, ки дар домани сарварони ба тоҷгузорӣ даъватшуда суханронии онҳо дар назди шоҳ навишта шудааст, бинобар ин, таҳқиқи ин шоҳасари расоми суғдӣ аҳаммияти бузурги таърихӣ дорад. Арзиши дигари ин асар аз он иборат мебошад, ки дар он намояндагони халқҳои гуногун бо сару либос ва намуди таърихӣ худ тасвир ёфтаанд, ки ба халли бисёр масъалаҳои этники мадад мерасонанд (расми 14). Таҳқиқоти ин шоҳасар нишон дод, ки ҳамаи расмҳои дар деворҳои Самарқанд (Афросиёб) ва Панҷакент кашидашуда навиштаҳои тафсири доштанд.

Самарқанд маркази тичорати байналмилалӣ буд. Дар бозору кӯчаҳои он тоҷирон ба забонҳои хиндӣ, чинӣ, тибетӣ, туркӣ, румӣ ва ғайра ҳарф мезаданд ва суғдиёни зиёде буданд, ки бо ҳамаи ин забонҳо тарҷумонӣ мекарданд.

САВОЛҲО:

- 1. Чаро дар давраи мазкур сифати зарфсозӣ коҳиш ёфт?*
- 2. Сабаби тараққиш шаҳрҳо чӣ буд?*
- 3. Шаҳрҳои калонтарини Тоҷикзамини Шарқӣ кадомҳо буданд?*
- 4. Дар ноҳияи шумо кадом шаҳрҳои қадимӣ вуҷуд доранд?*

§ 18. ПАНЧАКАТ НАМУНАИ ШАҲРҲОИ АСРҲОИ V–VIII

Дар Тоҷикзамини Шарқӣ Панҷакати асрҳои V–VIII ягона шахрест, ки ҳаматарафа таҳқиқ шудааст ва намунаи барҷастаи шаҳри ибтидои асрҳои миёна ҳисоб меёбад ва аз ин лиҳоз, дар бораи он мухтасар маълумот медиҳем. Панҷакат шаҳри ягона аст, ки беш аз 70 сол боз мунтазам бо сарвари бостоншиносони машҳури рус аз Санкт-Петербург Ю. Якубовский (1946 – 1954), А.Беленитский (1954 – 1978) ва Б. И. Маршак (1978 – 2008), аз 2008-ум П. Луре бо иштироки бостоншиносони тоҷик то имрӯз омӯхта мешавад. Дар натиҷаи ҳафриёти тулонӣ маълумоти нодире дар бораи таърихи шаҳрҳои асрҳои IV–VIII ба даст омадааст.

Мувофиқи маълумоти аз Панҷакати қадим бадастовардаи бостоншиносон, шаҳр аз диж, шахристон, работ ва қабристон иборат будааст. Диж ё диз ҷойи истиқомати шоҳ ҳисоб меёфт, аммо он толорҳои зиёд барои маросимҳои дарбор, маҷлису қабули меҳмонҳои дохилӣ ва хориҷӣ низ дошт. Дар қасрҳои шоҳи Панҷакат чаҳор толори бузург вучуд дошт: яқум, барои қабули диндорон, ки дар вай меҳроби оташи муқаддас мавҷуд буд, дуҷум, барои тоҷирони дохилӣ ва хориҷӣ, сеҷум, барои кишоварзон ва чаҳорум, толори бузургтарин барои маҷлису қабули ҳамаи табақаҳои ҷомеа. Дар он толор дар девори ҷанубӣ суфа барои тахти шоҳӣ сохта шудааст, ки нисбат ба дигар суфаҳо баланд аст, дигар суфаҳои атроф зинадор мебошанд. Ҳар кас мувофиқи вазифаю мақоми иҷтимоии худ дар толор ҷой дошт ва ҳақ надошт, ки дар ҷойи дигар нишинад. Дижро бостоншиноси тоҷик Абдулло Исоқов кашф ва таҳқиқ кардааст.

Девор, сутун ва дару пӯшиши толорҳо бо расму наққошиҳо ба мавзӯҳои гуногун, аз ҷумла Рустамнома, Сиёвушнома, Афросиёбнома, корномаҳои бузургони ориёӣҳо – тоҷикон, Ҷамшед, Фаридун, Исфандиёр ва ғайра бахшида шудаанд.

Қасрҳо ғайр аз ин манзилҳои истиқоматии дастаи шоҳӣ, дабистон барои кӯдакони шоҳ ва дарбориён, ибодатгоҳ, дафтари девон ва ғайра доштанд. Ҳамин тавр, диж як шаҳри шоҳӣ, таҷассуми давлату сарват ҳисобида мешуд. Диж Панҷакат дар замони Кушонӣ дар лаби ҷашмаи бисёр зебову мусаффо, дар яке аз ҷойҳои хушманзар ва мафтункунанда қарор дошт.

Дар девори яке аз толорҳои асри VI дар назди чашма манзараи шикори шоҳ ба гӯсфандҳои кӯҳӣ акс ёфтааст. Ин манзараи шикори шоҳони Сосониҳо дар Тоқи Ширин ба ёд меорад. Охири шоҳи Панҷакат Деваштич даъвогари салтанати тамоми Суғд буд. Дар замони ӯ Панҷакат ба яке аз шаҳрҳои ободтарини на танҳо Суғд, балки тамоми Тоҷикзамин табдил ёфт. Агар ҳуҷуми арабҳо онро хароб намекард, вай шаҳри бузурге мешуд.

Шаҳристон. Он аз маҳаллаҳои иборат буд. Дар ин ҷо бостоншиносон маҳаллаи бузургро ҳафрийет карданд, ки дорои даҳҳо биноҳои истиқомати одамони давлатманд, миёнаҳол ва камбағали шаҳр мебошад. Дар адабиёти таърихӣ ақидае ҳаст, ки гӯё дар шаҳр аҳолии вобаста ба моликияти худ дар маҳаллаҳои ҷудогона мезистанд. Ҳафрийети Панҷакат нишон дод, ки ин ақида дуруст нест. Шаҳрвандон, новобаста ба мансубияти иҷтимоӣ, якҷоя мезистанд. Дар ҳар маҳалла хонаҳои бошукӯҳи давлатмандон, миёнаҳолон ва камбағалон вомехӯранд. Албатта, дар баъзе шаҳрҳои одамон вобаста ба касбу кор мезистанд. Масалан, дар баъзе шаҳрҳои маҳаллаи кулолон, заргарон, мисгарон ва ғайра ҷудо вучуд доштанд. Дар ҳар маҳаллаи Панҷакат бозор, ибодатгоҳ ва раиси маҳалла вучуд дошт. Маҳалла як ҷузъи шаҳр буд ва маркази ҷамъиятии худро дошт.

Дар Панҷакат ду бинои боҳашамате толорҳои, хучраҳои гуногун, пешайвон, хавлӣ ва ҳавз доштанд. Ҳар ду бино паҳлу ба паҳлу сохта шуда, бо девори хавлӣ аз якдигар ҷудо мебошанд. Ин ибодатгоҳҳо, хонаи худоён, Бағистон ном доранд. Дар онҳо ҳайкалҳои фариштагон ва Худованди бузурги авестӣ нигоҳдорӣ мешуданд. Дар яке аз биноҳои ибодатгоҳи оташи муқаддас мавҷуд аст.

Суғдийён дар ибодатгоҳҳои худ, ки Бағистон ном дошт, ҳайкалҳои фаришта ва Худованди бузургро нигоҳ медоштанд ва ба онҳо сачда мекарданду намоз мегузориданд. Ибодатгоҳҳои Панҷакат барои намоиши ҳайкалҳо муносиб буданд. Ҷониби шарқии онҳо девор надошт ва ба офтоб нигаронида шуда буд, то ки дар рӯшноии офтоб ҳайкалҳо хуб намоён бошанд. Ҳайкалҳои аз тилло, нуқра, биринҷ, латун ва сангу ҷӯб сохташуда бо сару либос ва зеварҳои оро ёфта буданд.

Мувофиқи ривояти Наршаҳӣ, шоҳи Бухоро сола як бор дар майдони ибодатгоҳи худоён меистод. Дар ин рӯз касоне, ки бутҳои шикаста доштанд, онҳоро нав мекарданд. Ин анъана аз

замонҳои хеле қадим то қорӣ шудани дини ислом вучуд дошт. Худои бадӣ Аҳриман ва Заҳҳок низ ҳайкал доштанд. Сугдиён ба онҳо низ сачда менамуданд, то ки ба одамон бадӣ накунанд. Ғайр аз ин, дар ҳар маҳалла ибодатгоҳи маҳаллӣ вучуд дошт. Давлатмандон дар хонаҳои худ ибодатгоҳ доштанд ва ба маъбади маҳалла ё шаҳр нарафта, он ҷо намоз мехонданд. Дар рӯзҳои Наврӯз дар ҳавлии ин ибодатгоҳҳо ҳайкалҳои кӯҳнаи худоёнро иваз менамуданд.

Шаҳри Панҷакат бузург набуд ва ҳамагӣ 13 гектар масоҳат дошт. Шаҳр ду дарвоза дошт, ки кӯчаҳои марказӣ бо онҳо пайваст буданд. Як дарвоза дар девори шимолу шарқӣ ва дигаре дар девори ҷанубӣ ҷой доштанд.

Панҷакат дар асоси нақшаи меъморон сохта шуда буд. Биноҳои шаҳр аксаран дуқабата ва ҳатто сеқабатаи балкону равзандор буданд. Биноҳо аз поҳса ва хишти хом сохта мешуданд. Пӯшиши онҳо ҷӯбӣ ва баъзан гунбазӣ буд. Меъморони шаҳр тамоми қоида ва анъанаҳои биносозиро медонистанд ва дар асоси онҳо амал мекарданд. Ҳамаи биноҳо меҳмонхонаи боҳашамат доштанд. Деворҳо бо мусаввараҳо ва ҷӯбҳои қандақорӣ оро ёфта буданд.

Чунин ба ҳаёл меояд, ки дар Панҷакати асрҳои IV–VIII бенавоён набуданд, мардум серу пур мезистанд. Шаҳр кӯчаҳои тоза ва баъзан сангфарш дошт. Онро ба воситаи қубурҳо бо об таъмин мекарданд. Шаҳр дорои дуконҳои тичорат, хунармандӣ, кулолӣ, мисгарӣ, оҳангарӣ, заргарӣ, сикказанӣ (тангабарорӣ), рассомӣ, наққошӣ ва ғайра буд.

Атрофи шаҳрро девори ҳимоявии баландиаш 16 м ва паҳнояш 12 м бо бурҷҳои тирандозӣ ва тиркашҳою роҳравҳои тирандозӣ ихота менамуданд.

Шаҳри беруна – работ дар самти шимолу шарқӣ ва ҷанубӣ берун аз девор ҷой дошт. Хонаҳои берун аз девор замини наздиҳавлигӣ доштанд. Дар миёни онҳо хонаҳои устои шишарез, шаробкаш ва ғайра таҳқиқ шудаанд.

Қабристон. Дар масофаи 300–400 метр дуртар, дар тепшаҳои ҷанубии шаҳр фарвартиқҳо – гӯрхонаҳои оилавӣ ё авлодии шаҳриён сохта шуда буданд. Дар ин сағонаҳо сугдиён устухонҳои тоза мурдаҳои худро дар танбарҳо – устухондонҳои гилии пухта нигоҳ медоштанд.

Тоҷикон заминро муқаддас меҳисобиданд ва «мурда онро ҳаром мекунад» – гуфта, часадро дар дахма – дар ҷойи атрофу девору тағаш санг мегузоштанд. Вақте ки устухонҳо аз ғӯшт тоза мешуданд, онҳоро оварда дар сағонаҳои оилавӣ мегузоштанд. Ҳамин анъана дар тамоми шаҳрҳо вучуд дошт.

САВОЛҲО:

1. Барои чӣ Панҷакат мавриди омӯзиши ҳаматарафаи бостонишиносон қарор гирифтааст?
2. Шаҳр аз чанд қисм иборат аст?
3. Чаро дар атрофи шаҳрҳо девор месохтанд?
4. Барои чӣ ҳамаи хонаҳои Панҷакат меҳмонхона доштанд?
5. Судиён ба кадом дин эътиқод доштанд?
6. Сабаби ба сағонаҳо гузоштани устухони мурдаҳо дар чист?

§19–20. ШАҲРҲО

Шаҳрҳои Марв. Дар вилояти Марв, дар асрҳои III–VIII, даҳҳо шаҳри бузург аз қабили Нисо (Нусай), Марворӯд, Сич, Бобак, Фашан ва ғайра вучуд доштанд, аммо бузургтарини онҳо маркази вилоят – шаҳри Марв буд. Масоҳати он зиёда аз 300 гектар заминро дар бар мегирифт. Шаҳр аз диж, шаҳристон ва работ иборат буд.

Шаҳр то истилои араб дар ҷойи ҳозираи Габрқалъа воқеъ буд. Атрофи шаҳр бо девори Ҳимоявӣ ихота шуда, ҷаҳор дарвоза дошт. Дар болои дарҳо расми фариштаи шамшердор акс ёфта буд. Фариштаро пуштибони шаҳр меҳисобиданд. Шаҳри Марв маркази сарҳадӣ, маъмурӣ, ҳунармандӣ ва тичоратии Сосониён ба шумор мерафт.

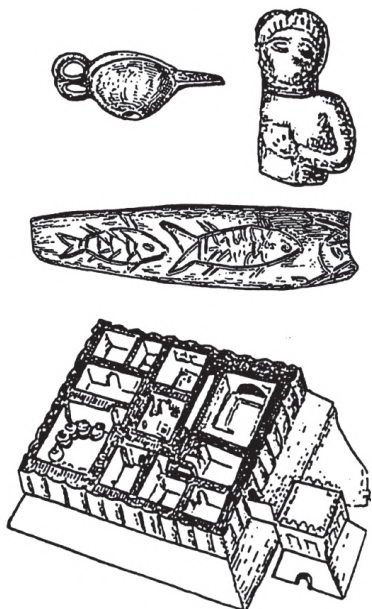
Марзбони Марв яке аз шахсони бонуфузи дарбори Сосониён буд. Қабатҳои асрҳои IV–VIII милодии шаҳри Марв омӯхта нашудаанд. Танҳо дар маҳаллаи кулолон таҳқиқ гузаронида шудааст, ки аз ҳунари баланди онҳо шаҳодат медиҳад. Марв баъди истилои арабҳо ба маркази Хуросон табдил ёфт. Арабҳо берун аз Марв лангар заданд ва аз ин ҷо ба забт намудани вилоятҳои Мовароуннаҳр машғул шуданд.

Шаҳрҳои Хоразм. С.П.Толстов – яке аз мутахассисони маъруфи таърихи Осиёи Марказӣ чунин ривоят пешниҳод карда буд, ки дар натиҷаи таназзулоти сохти ғуломдорӣ ҳамаи шаҳрҳои он давра хароб шудаанд. Шаҳрҳои нав ҳамчун кӯшкҳои деҳқонӣ-

феодалӣ ба вучуд меоянд ва минбаъд дар атрофи он тараққӣ мекунад. Ин фикр, аз як тараф, дуруст бошад, аз тарафи дигар хатост, зеро на ҳамаи шахрҳои давраи гуломдорӣ дар давраи таназзул хароб шуда буданд ва чӣ тавре ки қаблан зикр карда будем, аксари онҳо дар асрҳои минбаъда тараққӣ карда, ба шахрҳои бузург табдил ёфтаанд. Танҳо маркази Хоразм – шаҳри Фир ба таназзул дучор меояд, аммо он ҳам сабаб дорад. Аввал он ки Хоразмшоҳиён дар асри IV милодӣ маркази давлати худро ба шаҳри Каёт мекӯчонанд. Ҳаёт дар шаҳри Фир то асри V давом мекунад, аммо баъди маркази шоҳиро аз он ҷо бардоштан, бисёр дарбориён, ки бузургони мамлакатро ташкил мекарданд, ба шаҳри Каёт кӯч мебаранд, ки боиси хароб шудани шаҳри Фир мегардад. Албатта, сабабҳои дигар низ буданд.

Шаҳри Каёт дар соҳили рӯди Чайхун ҷой дошт ва дар вақти истилои арабҳо чун яке аз шахрҳои бузург ёд мешавад. Лекин дар асри X рӯди Ому маҷрои худро иваз мекунад ва Каётро хароб месозад.

Бояд тазаққур дод, ки шахрҳои ибтидоӣ асрҳои миёнаи Хоразм омӯхта нашудаанд. Мувофиқи ахбори сарчашмаҳои хаттӣ ва археологӣ, дар ин давра дар Хоразм шахрҳои Даргон, Садфар, Кардаранкат, Замахшаҳр, Ардахушмисан, Миздиккан, Гӯрганҷ, Ардахива ва ғайра арзи вучуд доштанд (расми 15).

Расми 15. Бозёфтҳо аз қӯшиқи Тешиққалъа (ҳафрийети Хоразм)

Шаҳрҳои Истаравшан. Дар қадим Истаравшан (Уструшан) як баҳши Суғд ба ҳисоб мерафт, аммо дар ибтидоӣ асрҳои миёна ҳамчун кишвари мустақил бо подшоҳони алоҳида ёд мешавад. Подшоҳони Истаравшан унвони афшинро доштанд.

Дар ибтидоӣ асрҳои миёна дар Истаравшан даҳҳо шахрҳои хурду калон вучуд доштанд ва дар байни онҳо Зомин, Собод, Куркат, Вағкат (Ҷротеппа), Навкат ва маркази давлат шаҳри Бунҷақат буданд. Шаҳри

Бунчакат дар ноҳияи Шахристони кунунӣ чой дошт. Таҳқиқоти археологӣ бо сарвари академик Н. Неъматов нишон медиҳанд, ки шаҳри Бунчакат дар асри V м. пайдо шуда, то истилои муғул маркази Истаравшан будааст.

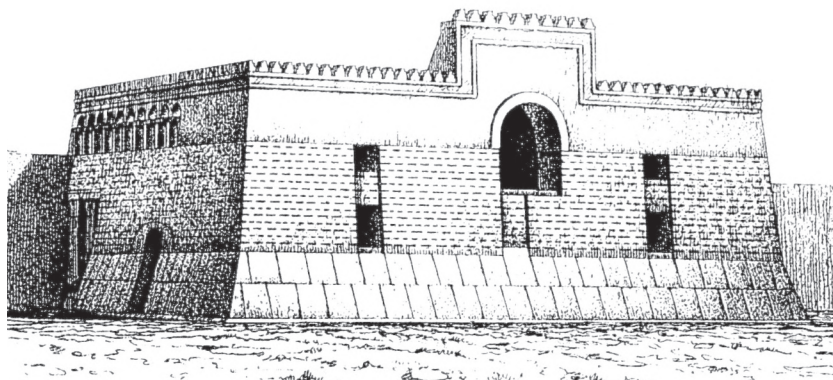
Шаҳр аз диж, шаҳристон ва работи калон иборат аст. Имрӯз харобаи диж бо номи қалъаи Қаҳқаҳа – I–III маъруф аст. Ҳаф-риёт нишон дод, ки қалъаи Қаҳқаҳа – I, ки масоҳати 5 га заминро ишғол менамояд, макони истиқомати афшинҳо буд. Дар ин ҷо бостоншиносон хонаҳои истиқоматӣ, хочағӣ, динӣ ва ҳабсхонаро кашф карданд. Дар дарбор якчанд толорҳои маросимӣ бо деворҳои мунаққаш кашф шуданд. Қаср ва шаҳр аз ҷониби арабҳо сӯзонида гораг шудаанд. Дар замони ободии он биноҳо дару сутун ва пӯшиши он бо санъати баланд кандакорӣ шуда буданд.

Наққошон ва рассомони тоҷик пеш аз дини ислом дар мавзӯҳои гуногун асарҳо меофариданд. Онҳо дар девори қасрҳои шохӣ, пеш аз ҳама, дар бораи қаҳрамоноҳои халқи тоҷик ба муқобили аҷнабиён, корнамоиҳои Рустам, муборизаи қувваҳои бадӣ бо некӣ ва ғайраро сабт карданд. Дар девори толорҳо пораҳои расмҳои шахсони шахидшударо ёфтанд, ки дар бораи мавзӯҳои мазкур нақл менамоянд.

Бостоншиносон дар дари даромади толори бузург тахтаи нимсӯхтаи нимдоирашакро ёфтанд. Вай се метр дарозӣ, як метру чилу се сантиметр паҳно ва даҳ сантиметр ғафсӣ дорад. Ин тахта болои дари даромадро оро медиҳад. Ҳошияи ин тахтаи нимдоираро арк бо 17 доира оро медиҳад. Дар доҳили доираҳо ду савор дар ҳолати мубориза ва як нафар мачруҳ ё мурда дар пеши пойи аспон тасвир шудаанд. Ҷанговарон дар либоси ҷангӣ бо шамшеру сипар ҳарбу зарбдоранд. Токи арк ба се бахш тақсим шудааст. Азбаски бисёр узвҳои мучассама боқӣ намондаанд, дар бораи мазмуни он чизи муайяне гуфтан мушқил аст. Як чиз равшан аст: ин шохасар дар бораи муборизаи некӣ бо бадӣ ҳикоят мекунад. Ин амали кандакорони истаравшанӣ корест нодир. Вай бо тамоми қоидаҳои банду бастаи мувозинатӣ ва санъати баландтарини тасвири офарида шудааст. Чунин асарҳои ҷовидонаи гузаштагон боиси ифтихоранд.

Дар яке аз деворҳои расми модагурги ду тифлро сина меодагӣ пайдо шуд. Таҳқиқоти дар ин бахш бурдаи академик Н. Неъматов нишон дод, ки афсонаи модагурге, ки ба тифлони асосгузори Рум (Ромул ва Рим) шир медиҳад, баромади ориёӣ

ва хиндуаврупой дорад. Дар харобаи қасрҳои дуҷуми подшоҳони Истаравшан Қаҳқаҳа – II толорҳо, манзилҳои истиқоматиҳои олиҷаноб кашф шуданд. Дар роҳрави ин қаср аз қабати дуҷум ба ҷаҷум 70 қаполи (устуҳони) сари бошандағони қалъаро ёфтанд, ки дар вақти муҳориба бо арабҳо ҳалок шудаанд (расми 16).

Расми 16. Қохи шоҳони Истаравшан дар Бунҷақат.
Барқароркардаи меъмор С. Хмелнитский

Шаҳрҳои Фарғона. Фарғона ба монанди Суғд яке аз вилоятҳои бузурги ғании тоҷикон буд. Манбаҳои ҳаққиқӣ замони Сомониён беш аз 40 шаҳри Фарғонаро ном бурдаанд, аммо шаҳрҳои ибтидоӣ асрҳои миёна кам омӯхта шудаанд ва аз ҳамин сабаб миқдори онҳоро наметавонем. Бисёр шаҳрҳои Фарғона, ба монанди Хваканд (Хӯканд), Риштон, Хучанд, Марғиён (Марғелон), Андиғон (Андиҷон), Канд (Қонибодом), Истпара (Исфара) ва ғайра машҳур буданд. Маркази Фарғона шаҳри Аҳсикат буд, ки дар лаби рӯди Сир ҷой дошт. Шаҳр дар замони истилоӣ муғул ҳароб гардид.

Таҳқиқоти бостоншиносӣ нишон медиҳад, ки шаҳр дар асрҳои III–II п.м. пайдо шуда, замони истилоӣ араб яке аз шаҳрҳои бузурги замон буд. Шаҳр маркази ихшидҳо–подшоҳони ин диёр, маркази бузурги тичорати дохилӣ ва хориҷӣ, динӣ, ҳунармандӣ ба ҳисоб мерафт ва баъди Самарқанд дар ҷойи дуҷум меистод. Шаҳр дорои диҷ, шаҳристон, работ буд. Ҳафриёти шаҳр нишон дод, ки вай хеле ободу хуррам ва покиза буд. Оби нӯшокиӣ бо қубурҳо ба воситаи каналҳои зеризаминӣ аз хишти пухта сохта ба аҳоли дода мешуд. Шоҳони Фарғона дар Қосон қасрҳои тобиғона доштанд, ки хеле маъруф буданд. (расми 17).

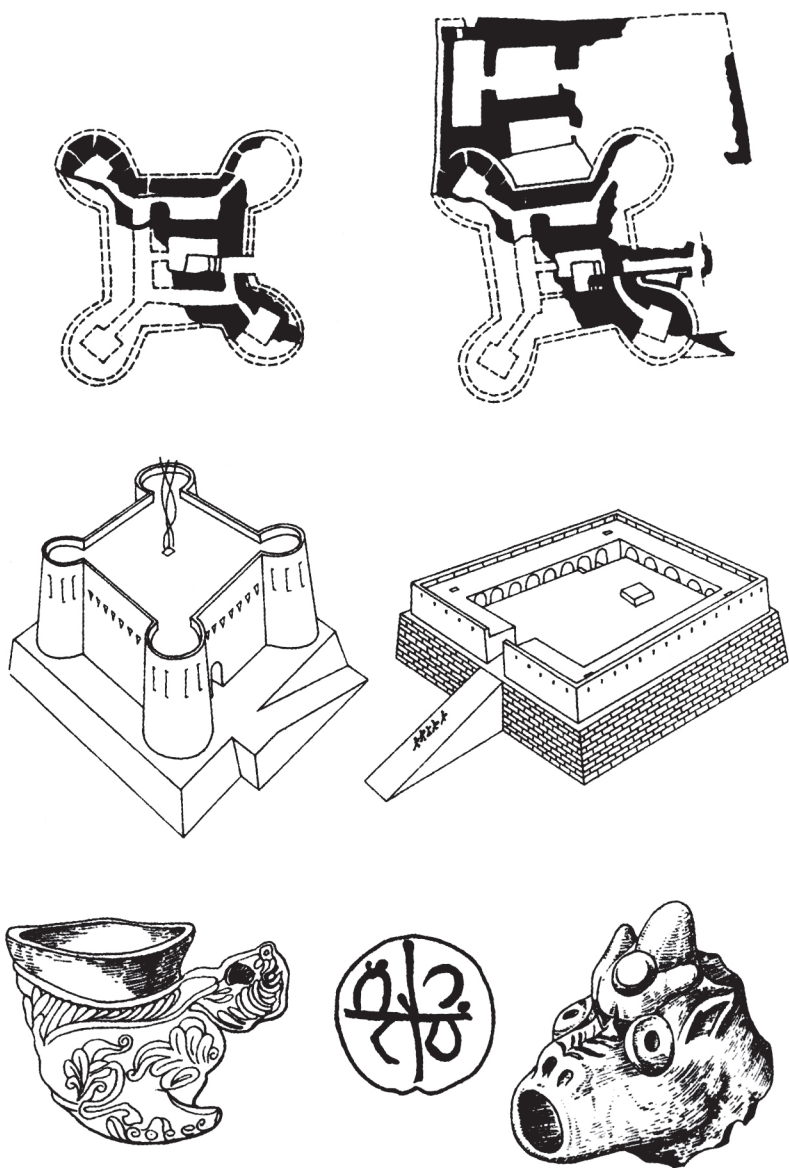

Расми 17. Кӯшки шоҳони Фарғона дар Косон

Фарғонагиҳо мурдаҳои худро дар танбарҳои найӣ ва дахма мегӯрониданд. Хучанд бо гирду атрофаш яке аз шаҳрҳои бузурги Фарғона ҳисобида мешуд. Номи Хучанд дар ҳуччатҳои аз кӯҳи Муғ ёфташуда дар шаклҳои Кӯчанд, Кӯчон вомехӯрад, номи ҳозираи Хучанд шакли тағйирёфтаи вожаи «кӯчон» мебошад. Калимаи «кӯчон» аз калимаҳои «кӯҷӣ», «кӯҷидан» гирифта шудааст. Шояд дар замони хеле қадим дар ин ҷо кӯҷиёни сақойии ориёнаҷод мезистанд ва бо мурури замон ба деҳа ва шаҳр табдил меёбад. Шаҳр таърихи беш аз 2500-сола дорад ва аз шаҳрҳои қадимтарини дунё мебошад.

Шаҳрҳои Чоч. Сарчашмаҳои ибтидои асрҳои миёна аз шаҳрҳои Чоч исм намебаранд. Сарчашмаҳои ҷуғрофии замони Сомониён номҳои беш аз 40 шаҳро овардаанд, ки ҳамаи ин номҳо ориёӣ-тоҷикӣ мебошанд.

Таҳқиқоти бостоншиносӣ дар шаҳрҳои Чоч нишон дод, ки аксари онҳо дар асрҳои III–II п.м. пайдо шуда, дар давраҳои минбаъда раванқ ёфтаанд. Яке аз шаҳрҳои бузурги Чоч харобаҳои Канкаи имрӯза мебошад. Ин шаҳр дар масофаи 70 км аз Тошканд ба сӯйи шимол ҷой дорад ва масоҳати зиёда аз 350 га заминро ишғол кардааст. Вай дорои дижи масоҳаташ I га, шаҳристони 200 га ва работи зиёда аз 100 га буд. Шаҳр хеле мустаҳкам буд. Дар диж маъбади оташ, ҳучраҳои истиқоматӣ, толорҳои қабулгоҳ ва ғайра мавҷуд буданд (расми 18).

Расми 18. Маъбадҳои оташи Бинкент (Тошканд), асрҳои V–VIII м.

Мувофиқи ахбори Фирдавсӣ, шаҳри Канка дар замони Фирдавсӣ шаҳри бузург буд, наздик ба марзи чорводорони турк ҷой дошт ва симои Гангдижи Афросиёбро ифода менамуд.

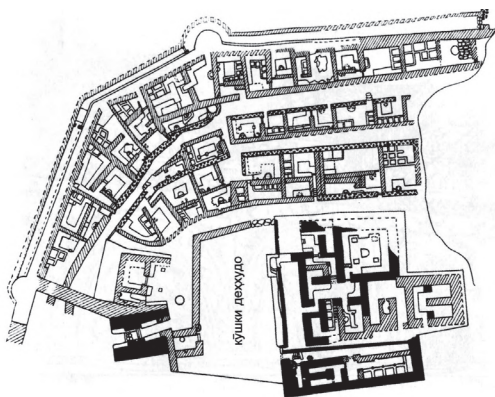
САВОЛҲО:

1. Шаҳрҳои марказии вилоятҳои Тоҷикзамини Шарқиро номбар намоед.
2. Шаҳр аз чанд қисм иборат буд?
3. Дигр чӣ гуна буд ва дар он кӣ мезист?
4. Гангдижи Афросиёб дар кучо будааст?

§ 21. ДЕҲАҲО ДАР АСРҲОИ IV–VIII

Миқдори деҳаҳо нисбат ба шаҳрҳо даҳчанд зиёд буданд, аммо аз сабаби хурдӣ онҳо бештар хароб шуда, то замони мо нарасидаанд. Чустуҷӯӣ археологӣ дар Болооби Зарафшон нишон дод, ки дар ибтидои асрҳои миёна дар ин мулк беш аз 200 деҳа хурду калон арзи вучуд доштанд. Дар водии Суғд шумораи онҳо аз 1000 зиёдтар, дар Истаравшан 400 буданд. Миқдори деҳаҳо дар дигар вилоятҳо маълум нест, аммо таҳқиқоти бостоншиносӣ нишон медиҳанд, ки шумораи онҳо хеле зиёданд.

Деҳаҳо дар ҷойҳои баланд ва мушкилгузар қарор дошта, аксаран, дар атрофи худ девори җимоявӣ бо бурҷу тиркашҳои барои тирандозӣ мучаҳҳаз доштанд. Сабабҳои дар баландиҳо, ҷойҳои беоб ва мушкилгузар сохтани деҳа ва кӯшкҳо набудани давлати мутамарказонида буд, ки марзҳоро аз тохтутозҳои бодиянишинони турк, ки дар асрҳои VI–VII милодӣ дар Осиёи Марказӣ пайдо шуда буданд, нигоҳ дорад. Ҳар деҳа ва шаҳр бояд аз ҳучумҳои ногаҳонӣ худро муҳофизат менамуд. Ин вазъият то ташаккули давлати Сомониён ва суҳанони Исмоили Сомонӣ: «То ман зиндаам, бораи (девори) Бухоро ман

Расми 19. Нақшаи деҳаи ҳафриётшудаи асрҳои VII–VIII Гардани Ҳисор (Мадм)

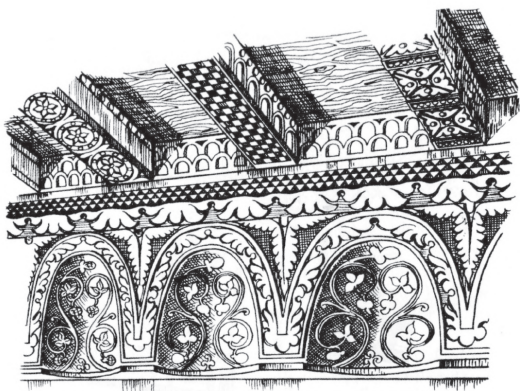
бошам», давом кардааст. Вақте ки давлати бузурги тоҷикон аз ҷониби сулолаи Сомониён ташаккул ёфт ва бехатарии шахру деҳот таъмин гардид, деҳаҳо ба ҷойҳои ҳамвор ва бо об таъмин кӯч бастанд ва дар маҳалҳои кунунӣ қарор ёфтанд.

Гардани Ҳисор (Мадм). Хушбахтона, дар кӯҳистони Суғд, дар назди деҳаи Мадми ноҳияи Паргар (Фалғар) деҳаи асрҳои VII–VIII милод ҳафриёт шудааст. Ин деҳа дар ҳуччатҳои аз кӯҳи Муғ ёфтшуда бо номи Мадм зикр мешавад. Ҳоло харобаи ин деҳа Гардани Ҳисор ном дорад. Барои ин Гардани Ҳисор мегӯянд, ки дар поёни он қалъае ҳаст бо номи Ҳисори Мадм. Гардани Ҳисор ягона деҳаи тоҷикони Суғд аст, ки дар Осиёи Марказӣ ҳуб боқӣ монда ва аз ҷониби муаллифи ин китоб пурра ҳафриёт шудааст (расми 19).

Гардани Ҳисор дар сари баландие дар роҳи қорвонгарди қадим воқеъ мебошад. Деҳа аз ду бахш – қаср, ҷойи нишастӣ деҳхудо ва деҳотиён иборат мебошад. Қасрҳои деҳхудо дар болои бунёди дузинадор, ки сеяки деҳаро ишғол менамуд, сохта шудааст.

Бунёд нақши салибиро дошта, зинае, ки дар болои он бинои асосӣ сохта шудааст, 4 метр баландӣ дорад. Қаср ду қабат ҳучраҳо дошт. Дар қабати якум толори ба андозаи 64 метри мураббаъ, маъбади оташ ва боз чанд хонаи истиқоматии бошукӯҳ ҷой доштанд. Қабати боло хароб шуда, ҳучраҳои он то замони мо нарасидаанд. Деворҳои қаср ва хонаҳои он аз поҳса ва хишти хом сохта шудаанд. Толор ҷаҳор сутун ва пӯшиши ҳамвор дошт. Сутун ва болорҳои толор бо нақшаҳои гуногун ороиш доштанд.

Деворҳои толор ва маъбадҳо ба монанди деворҳои қасрҳои Панҷакат бо расмҳои ба мавзӯҳои таърихӣ бахшида оро дода шуда буданд. Аз боҳашаматии қаср ҷӯбҳои сӯхтаи пурнақш гувоҳӣ медиҳанд (расми 20).

Расми 20. Кандакорихо дар болор ва марзаҳо аз Гардани Ҳисор

Гирдогирди девори толорро суфаҳо оро медиханд. Дар суфаи марказӣ ҷойи тахти кадхудо боқӣ мондааст. Дар зинаи поёни ҳавлӣ ва ҳучраҳои хоҷагӣ ҳаммом ва ҷойи зисти хизматгори буд. Дар зинаи боло, дар дари даромад ба толор ва ҳучраҳои дигар пешайвони сутундор ҷой дошт. Қасро аз хонаҳои деҳа девор ва дарвоза ҷудо менамуд.

Дар деҳистон 22 хонаи аз як дар то панҷдар ҳучрадод ҳафр шудааст. Кулбаҳои кишоварзони камбизоат аз як хонаи начандон калон иборат буда, он ба қисмҳо тақсим мебошад. Масалан, дар роҳрав, дар самти пеш, дар гули девор оташдон, танӯр ва суфаҷае барои деғу табақ ва дигар анҷомҳои хӯрду хӯрок, дар миёнаҷа суфаи калон барои нишастан ва хӯрду хоб, дар бахши сеюм ханбаҳо барои ғалла ва захираҳои хӯроқӣ ҷой доранд. Ханбаҳо бо ғач андова шудаанд, то ки муш ғалларо набарад. Андоваи ғачӣ на танҳо барои муҳофизат аз мушон истифода мешуд, балки вай ғалладонаро пок ва хушк нигоҳ медошт. Хонаҳои духучра яке барои ошхонаву анбор ва дигаре барои хӯрду хоб истифода мешуданд. Ҳамин тавр, ҳамаи ҳучраҳо таъйиноти худро доштанд.

Як бахши хурди деҳа ба ҷарӣ фуру рафтааст. Ба ҳисоби тахминии мо, дар деҳаи Мадми ноҳияи Парғар дар аввали асри VIII 30–35 оилаи кишоварз мезистанд. Ба осонӣ метавон муайян кард, ки кадом хонаҳо ба давлатмандон, миёнаҳолон ва камбағалон тааллуқ доранд. Дар Гардани Ҳисор ду маъбади ба бузургдошти оташ мутааллиқ вучуд дошт, ки ба мардум хизмат мерасониданд. Дар маъбадҳо мубадони маздаяснопараст хизмат мекарданд ва ба мардум дар корҳои динӣ ёри медоданд. Хона ва кӯчаҳои деҳа хеле поку тоза буданд. Дар деҳа чорворо нигоҳ намедоштанд. Тамоми молу гов аз деҳа дур, дар наздикии об оғил доштанд.

Хонаҳои деҳа аз санг ва хишти хом сохта шуда буданд. Хонаҳо мувофиқи нақшаи меъмор бино ёфтаанд. Аз тарафи шарқ шимол деҳаро ҷарии касноғузар ва аз ҷанубу ғарб девори ҳимоявӣ бо тиркашҳо ихота менамуд. Дар даруни девори ҳимоятӣ роҳрави тирандозӣ вучуд дошт. Бошандагони деҳа ба душман аз болои девор ва роҳрав тир мекушоданд.

Ҳамаи мардуми деҳа аз дарвоза ворид мешуданд ва берун мерафтанд. Дарвоза аз ду қабат хона иборат буд, ки дар онҳо посбонон менишастанд.

Бозёфтҳои бостоншиносӣ нишон медиҳанд, ки бошандагони деҳа ба ғайр аз кишоварзӣ чорводорӣ, ба хунармандӣ, махсусан кулолӣ, бофандагӣ, оҳангарӣ, машғул буданд.

Мадм дар ноҳияи Паргар яке аз деҳаҳои ободтарин буд ва дар он Хуваб – амири ин диёр мезист. Деҳаи Кум, ки дар масофаи 5 км аз Мадм ҷой дорад, маркази ноҳия буд ва беҳуда нест, ки Деваштич соли 721–722-юм пойтахти худ Панҷакатро партофта, ба ин ҷо меояд. Арабҳо аз қафои Деваштич меоянд ва ин деҳаҳоро месӯзонанд ва хароб мекунанд. Дар деҳаи Кум ҷойи истиқомати шохӣ ва хазинаи хӯроквории шох Деваштич ҳафр шудаанд.

Як деҳаи асрҳои VII–VIII милодӣ бо номи Якфарсанг дар Хоразм, дар Истаравшан деҳаҳо бо номи Ҷарбулоқ ва Теппаи Сар ҳафриёт шудаанд, ки аз ҷиҳати сохтор монанд ба деҳаи Мадми Суғд мебошанд. Аммо ҳеч як деҳаи асрҳои V–VIII ба монанди Гардани Ҳисор тамоман таҳқиқ нашудаанд. Барои ҳамин, мо ҳамчун намуна деҳаи асрҳои V–VIII Мадм (Гардани Ҳисор)-ро овардем.

САВОЛҲО:

1. Деҳаи Мадм дар кучо воқеъ гардидааст?
2. Барои чӣ мо онро ҳамчун намунаи деҳаи ибтидои асрҳои миёна ба китоби дарсӣ дохил намудем?
3. Аҳаммияти ин деҳа дар таърих аз чӣ иборат аст?
4. Дар деҳа чӣҳо барои таърих ёфт шудаанд?

§ 22. КЎШКҲО

Дар сарчашмаҳои таърихӣ дар бораи кӯшкҳои пеш аз истилои араб маълумоти фаровон мавҷуд буда, аз ҷониби бостоншиносон низ ҳафр шудаанд.

Яке аз олимони маъруфи замони Шуравӣ С.П.Толстов андеша дошт, ки шаҳри пеш аз истилои араб аз кӯшкҳои деҳқонон – феодалон иборат буд. Аммо кӯшкҳои 70-солаи бостоншиносон дар харобаи шаҳри Панҷакат нишон доданд, ки биноҳои шаҳр аз хонаҳои одамони камбағал, миёнаҳол, қасрҳои давлатмандон, бозору дуконҳо ва ибодатгоҳи динӣ ва ғайра иборат мебошанд. Яъне фикри С. П. Толстов дар бораи он ки биноҳои шаҳр танҳо аз кӯшкҳои иборат буданд, иштибоҳ будааст, лекин дар шаҳр ва берун аз он кӯшкҳои одамони давлатманд, аз ҷумла деҳқонон хеле зиёд буданд.

Ривояти Наршаҳӣ. Дар бораи кӯшкҳои давлатмандони Бухоро Муҳаммад Наршаҳӣ чунин нақл менамояд: «Кутайба ибни Муслим ба Бухоро даромад ва Бухороро бигирифт. Аҳли Бухороро фармуд то як ними хонаҳо ва молу замини худро ба арабон бидиҳанд. Қавме буданд дар Бухоро, ки эшонро кашкашон гуфтандӣ ва эшон мардумоне буданд бо ҳурмат ва қудрат ва манзалат ва дар миёни аҳли Бухоро эшонро шарафи зиёд будӣ ва доранда будӣ. Онҳо хона ва анҷоми худро ба арабҳо гузоштанд ва худ берун аз шаҳр рафтанд ва 700 кӯшк бино карданд. Дар гирди кӯшкҳо ба чокарон ва ҳешон ҷой сохтанд ва бӯстонҳо обод карданд». Кӯшкҳо дуқабата буданд ва дар болои бунёди хишту поҳсагӣ қарор доштанд. Мо якчанд мисол аз кӯшкҳои ҳафтиёшуда меорем.

Дар Хоразм кӯшке ҳафр шудааст бо номи Тешиққалъа (расми 15). Тешиққалъа дар болои бунёди маҳрутмонанди 7 метр баландӣ дошта сохта шудааст. Бунёдро аз поҳса гузоштаанд. Кӯшк дорои 10 ҳуҷраи гуногунҳаҷм, аз ҷумла як толор бо суфаи каён, дар самти рост хонае бо ханбаҳо барои хӯрокворӣ, дигар ҳуҷраҳо барои зисту хӯрду хоб вучуд доштанд. Он дуқабата буд, вале аз хонаҳои қабати боло осоре ба ғайр аз зина боқӣ намондааст. Деворҳои берунии кӯшк тиркаш доштанд. Таҳқиқот нишон медиҳад, ки дар боми қабати дуюм камингоҳи дандонадор вучуд дошт. Дар гирдогирди кӯшк девори Ҳимоявӣ бо бурҷҳои тирандозӣ сохта буданд. Дар дари даромадгоҳи кӯшк ҳуҷраҳо барои сарбозон ва дигар пешхизматон сохта буданд. Азбаски кӯшк дар ҳамворӣ ҷой дошт, девори Ҳимоявии вай хеле устувор буд.

Кӯшкҳои Таҳористон. Кӯшкҳои зиёд дар Таҳористон таҳқиқ шудаанд ва яке аз онҳо харобае бо номи Ҷумаликтеппа мебошад. Албатта, дар гузашта номаш дигар буд. Номи Ҷумаликтеппаро ба хароба мардум додаанд. Вай 30 ба 30 м дарозӣ ва паҳноӣ дошта, дар болои баландие сохта шудааст. Кӯшк ба асрҳои V–VIII милодӣ нисбат дорад, аммо дар вай дар давраҳои пасин низ зиндагонӣ кардаанд. Девори Ҳимоявӣ ва девори берунии аксари ҳуҷраҳо боқӣ намондаанд. Қабати дуюм тамоман аз байн рафтааст. Дар кӯшк зиёда аз 30 ҳуҷраи гуногунҳаҷм вучуд доштаанд. Дар қабати якум толори 4 сутуна бо суфаи каён ҷой дошт.

Дар гирдогирди толор барои нишастан суфа сохтаанд. Дар толор ҷӯбҳои нимсӯхтаи пур аз нақш ёфт шудаанд. Дар марзаҳои

шифт, болору сутунҳо расмҳои барҷастаи одамон ва шояд фариштаҳо кашида шуда будаанд. Чумаликтеппа яке аз қасрҳои бисёр бошукӯҳи замони худ буд.

Кӯшки Истаравшан. Кӯшки дигар дар Истаравшан бо номи Ӯртақӯргон дар ноҳияи Шаҳристон – маркази асрҳои миёнагии ин вилоят ҳафр шудааст. Мутаассифона, на ҳамаи ёдгори кофта шуд, аммо аз рӯйи сохтор ба Тешикқалъа монанд буд. Кӯшк дар болои теппа сохта шуда, аз ду қабат иборат аст. Биноҳои асосӣ, аз ҷумла ду толори чорсутуна, ки дар яке аз онҳо меҳроби оташи муқаддас вучуд дорад ва дигаре хонаи гунбазӣ, ки пешайвон ва суфаи дузинадор дар рӯ ба рӯйи дари даромаддошта ба ақидаи мо, маъбад буд, ҳафр шудаанд.

Кӯшк ҳавлӣ дошта, дар он хонаҳои истиқоматӣ ва хоҷагӣ барои хизматгорон ва навқарон ҷой доштанд. Атрофи кӯшкро девори химоявӣ бо бурҷҳо ва тиркашҳо ихота менамуд.

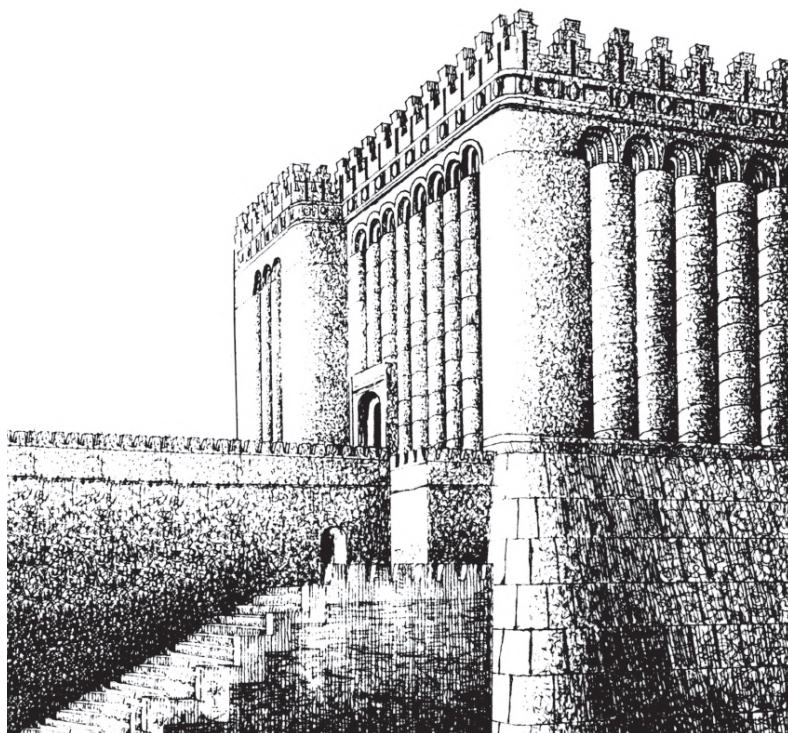
Кӯшки Варахшаи Бухоро. Дар ноҳияи Суғд кӯшкҳо хеле зиёд таҳқиқ шудаанд, аммо бехтарин намунаи онҳо қасрҳои берун аз шаҳрии бухорхудотҳо дар Варахша мебошад, ки дар болои бунёди хишти поҳсагӣ сохта шудааст. Бино дуқабата будааст, вале танҳо як бахши хучраҳои поён кофта шудаанду бас. Хучраҳои поён, ки бештар аз даҳтои онҳо ҳафр шудаанд, равоқбандианд ва борхона, анбор ва амсоли инҳо будаанд. Хонаҳои қабати боло боқӣ мондаанд, аммо тахмин меравад, ки дар қабати дуюм хучраҳои бехтарин, аз ҷумла толорҳои қабулу нишастии бухорхудот, ҷой доштаанд.

Деворҳои берунаи диҷ ё кӯшк хеле боҳашамат будаанд. Онҳо аз поҳсаи пайваст ба шакли навсутун сохта шудаанд. Қисми болои деворҳо дандонадор буданд ва ҷойи камингоҳ доштанд. Ба диҷ зинаи васеи бисёрзина мебуд, ки хеле бошукӯҳ буд (расми 21).

Дари даромад ва намои қасрро хеле бошукӯҳ сохтаанд. Дар ин ҷо як арки бузург ва ду арки хурд вучуд доштанд. Аркҳо болои сутунҳои бузург қарор гирифтаанд. Дар намоҳои паҳлуии арки бузург расми барҷастаи фариштаи Хушатр, ки рамзи давлат аст, ҷой дорад. Намоҳои аркҳои паҳлуй низ бо нақшу нигорҳои рамзӣ ороиш доштанд.

Дар паҳлуи диҷ боз қасрҳои тобистонаи бухорхудот ҳафр шудааст, ки дорои даҳҳо хучраҳои гуногун, аз ҷумла толори бузурги як бахши калонаш кушода, маъбади оташ ва ҷойҳои

хӯрду хоб ва маишат вучуд доштанд. Деворҳои толори бузург бо андӯаи ғафси гачӣ ва расмҳои барҷастаи фариштагон, парандаҳо ва рустаниҳои шифобахш, аз ҷумла хум, ороиш ёфта буданд. Дар девори маъбад расмҳои одамони филсавор, шикори бабрҳо, мубадон бо миҷмар ва ғайра тасвир ёфтаанд.

Расми 21. Кӯиқи Варахша. Барқароркарда меъмор В. Нилсон

Кӯиқи Варахшаи Бухоро яке аз шоҳасарҳои меъморӣ ва санъати тасвирии тоҷикони Суғд буда, дорoi аҳаммияти бузурги таърихӣ мебошад. Чунин кӯшқу қасрҳои бошукӯҳ дар асрҳои IV–VIII ҳазорҳо буданд, ки аз ҳунари баланди меъморӣ, бинокорӣ ва фарҳанги бузурги гузаштагонӣ мо шаҳодат медиҳанд.

САВОЛҲО:

1. Дар бораи кӯшқо олимони чӣ ақида доранд?
2. Дар кӯшқо кӣҳо мезистанд?
3. Боҳашиаматӣ ва миқдоран зиёд будани кӯшқо аз чӣ шаҳодат медиҳад?

БОБИ IV.

СОХТОРИ ДАВЛАТӢ ВА ИҶТИМОИИ ТОҶИКЗАМИНИ ШАРҚӢ ДАР АСРҲОИ Ш–VIII

§ 23. СОХТОРИ ДАВЛАТӢ

Дар ин давра дар сохтори чома ва давлатдории тоҷикон дигаргуниҳои иҷтимоӣ ва сиёсӣ ба вучуд меоянд. Пеш аз ҳама, ҷамъияти ғуломдорӣ ба ҷамъияти деҳқонӣ (феодалӣ) табдил меёбад.

Дар Тоҷикзамини Шарқӣ аввалин давлати деҳқонӣ ба замони сулолаи Ҳайтолиён нисбат дорад, ки асрҳои IV–VII милодно дарбар мегирад. Деҳқонон – заминдорони бузург дар замони ғуломдорӣ низ буданд, аммо асрҳои IV–VIII онҳо аксариятро ташкил менамуданд. Ғуломон низ вучуд доштанд, аммо бештари мардум озод ва ба тарзи кироя қор мекарданд ва ин вазъият аз ахбори муаррих Наршаҳӣ хуб бармеояд.

Дар солҳои 70-уми асри VI бахши Тӯрон ба дасти қабилаҳои туркзабон мегузарад. Ин туркҳо бештар аз тӯрҳои ориёнаҷод, ки дар болооби рӯдҳои Об, Енисей ва Олтою Қазоқистони кунунӣ зиндагонӣ мекарданд, иборат буданд. Вожаи «турк» низ аз калимаи «турак» гирифта шуда, номи авлоди Фаридун аст. Туркҳо Тоҷикзамини Шарқиро забт намуда, бештар аз тӯрҳо ва камтар аз муғулчехраҳои қарлуқ иборат буданд. Дар китобҳои таърихи пешин ҳамаи онҳоро ба муғулнаҷодон нисбат додаанд, ки дуруст нест. Туркҳои омада аслан кӯчӣ, саҳронавард буданд. Гурӯҳҳои, ки ба Кошғар рафтанд, ҳокимияти сиёсиро соҳиб шуда, давлате бо номи Ҳоқонияти Турк ташкил доданд. Онҳо дар давлатдорӣ анъанаҳои маҳаллии тоҷикиро истифода бурдаанд.

Аввалин давлати феодалӣ дар Тоҷикзамини Шарқӣ давлати Ҳайтолиён буд, аммо дар бораи сохтори маъмурии он маълумот хеле кам аст. Бинобар ин, то кунун дар таърихи халқи тоҷик дар бораи сохтори идоравии Ҳайтолиён чизе навишта нашудааст, аммо сарчашмаҳои сугдӣ нишон доданд, ки тарзи давлатдории Ҳайтолиён ба монанди Кушонӣ ва Сосониён буд. Дар навбати худ Кушонӣ усули идораи Ашкониён ва Сосониёнро истифода мебарданд, чунки ҳамаи ориёҳо – тоҷикон аз шарқ то ғарб тарзи

идоравии якхела доштанд ва таърихи он ба китоби «Авесто» мерасад.

Худуди давлати Ҳайтолиён аз Кушониён васеътар буд. Дар ибтидо подшоҳи онҳо ба монанди Кушониён бағғӯй ном дошт, аммо вақте ки тамоми Тоҷикзамини Шарқиро гирифтанд, унвони шоҳро қабул карданд. Дар вилоятҳои давлати Ҳайтолиён шоҳони маҳаллӣ бо лақабҳои гуногун амал мекарданд. Масалан, сарвари Суғд ва Фарғона унвони ихшид (сарбоз), Бухоро – бухорхудот, Чағониён – чағонхудот, Дарвоз, Бадахшон, Хоразм, Ғур, Ғузгон, Кобул – шоҳ, Истаравшан – афшин (соҳиб), Марв – марзбон, рустоҳо ва деҳаҳо – катхудот (соҳиб) ва ғайра гуфта мешуданд. Аслан Ҳайтолиён лақаби шерро доштанд. Шоҳони Хатлон ва Бомиён, ки аслан аз ин дудмон буданд, унвони шери Хатлон ва Бомиёнро доштанд. Шер ва боз (шоҳин) рамзи авлодии Ҳайтолиён буданд ва дар сиккаҳо ва тоҷи онҳо акси гов, ки аз авлоди тӯрҳо буданро ифода мекард ва дар парчамашон акси шер кашида шуда буд.

Сохтори давлати Ҳайтолиён. Мо гуфтем, ки давлатро шоҳи бузург идора мекард. Вилоятҳо шоҳони гуногун доштанд. Шоҳони вилоятҳои калон, аз ҷумла Суғд, Фарғона ва Хоразм расман ба ҳукумати марказӣ итоат менамуданд, аммо сохтори идории худро доштанд. Дар ибтидо маркази давлати Ҳайтолиён шаҳри Толикон, баъд Диж – Кундузи кунунӣ, баъд Балх буд. Баъди он ки охири асри VI бахши Тахористон ба дасти туркон гузашт, марказ ба Бомиён мекӯчад ва харобаи он имрӯз бо номи шаҳри Фулғула машҳур аст.

Пас аз шоҳ шахси дуҷум фармондор (фармондор) ҳисоб мешуд. Фармондор вазифаи сарвазириро иҷро менамуд. Вай вазоратҳоро дар ихтиёр дошт. Дафтари калони дабирон бо сарвари дабирпат амал мекард. Дабирон ҳуқуқи зиёд доштанд. Онҳо маслиҳатгари шоҳ буданд. Сафирҳо, дипломатҳо, қосидҳо – ҳама аз дабирон таъйин мешуданд. Дабирпат амалан вазифаи вазири корҳои хориҷиро анҷом меод. Баъдтар ба ҷойи фармондор сарвазир пайдо мешавад. Фармондор ҳамаи дахлу харҷи давлатро назорат мекард.

Дар шаҳристони Панҷакат бинои бошукӯҳе ҳафр шуд, ки аз он муаллифи ин китоб 47 дона муҳр ёфт, ки аз гили пухта сохта шудаанд. Ин муҳрҳо навиштаҷот ва расмҳои гуногун, аз ҷумла

асп, нарғурм (қўшқори гўсфанди кўхӣ) ва ғайра доштан. Ҳар як муҳр ба ҳуччатҳои соҳаи махсусе гузошта мешуд. Масалан, муҳри бо симои асп ҳаққоқишуда дар ҳуччатҳои марбут ба хариду фурӯши асп, аспдорӣ, асппарварӣ ва ғайра истифода мешуд. Дар ин бино шояд вазорат–девоне ҷой дошт ва ё ҳуди фармондор мезист. Дар ноҳияи Панҷакент то ҳоло деҳае мавҷуд аст, ки Филмандар ном дорад ва ин шакли дигаргуншудаи калимаи «Фармондор» аст.

Дар сохтори давлатӣ вазоратҳо–девонҳо нақши муҳим мебозиданд ва шоҳ ба воситаи онҳо мамлакатро идора мекард. Ба девони лашкар хангоми ҷанг шоҳ ё вазир роҳбарӣ менамуд. Сохтори лашкар аз сарфармондеҳ (сипаҳбат), сипаҳсолор ва сарҳанго, ба монанди ҳазорпат, садпат, дахпат ва ғайра иборат буд. Девони динро мағупат ё мубади мубадон идора мекард ва мубад, хирбад ва муғон дар итоати ӯ буданд. Девони боҷ яке аз девонҳои бонуфуз ба ҳисоб мерафт. Боҷкор низ ба он итоат мекард. Ҳамчунин, девонҳои дармонпат (тандурустӣ), додбарпат (додгустарӣ) ва ғайра вучуд доштан.

САВОЛҲО:

1. Дар замони Ҳайтолиён кадом вазоратҳо мавҷуд буданд?
2. Дабирӣ чӣ гуна вазифа буд?
3. Чӣ гуна муҳрҳо дар ҳуччатҳо зада мешуданд ва чаро дар муҳрҳо расмҳои гов, гўсфанд, асп ва ғайраро мекашиданд?
4. Вожаи деҳқон дар қадим чӣ маъно дошт ва ҳоло киро деҳқон мегӯянд?

§ 24. НАВЪҲОИ ЗАМИНДОРӢ

Замин дар тамоми давраи замонҳо ба ду бахш тақсим мешуд: заминҳои шахсӣ ва умумӣ–давлатӣ. Ба заминҳои шахсӣ заминҳои қорам дохил мешуданд, ки шахс давраи замоне соҳиб шуда, минбаъд аз авлод ба авлод мерос мемондаанд. Ба заминҳои умумӣ–давлатӣ ҷарогоҳҳо, ҷангалҳо ва заминҳои истифодаи умум дохил мешуданд.

Дар асрҳои III–VIII дар Тоҷикзамини Шарқӣ шаклҳои гуногуни заминдорӣ вучуд доштан. Заминҳои давлатӣ се хел буданд: якум, ҳамаи заминҳои ҳудуди мамлакатро аз давлат

меҳисобиданд. Барои он ки аз ҷониби давлат муҳофизат мешуданд ва мардум ба давлат андоз меоданд.

Дуюм, заминҳои қорами давлатӣ – боғу киштзорҳо, ки дар натиҷаи мусодираи давлат аз душманони он ба даст омадаанд. Даромади чунин заминҳо ба хароҷоти умумидавлатӣ, маоши ҳарбиён ва кормандони давлатӣ сарф мешуд.

Сеюм, заминҳои шахсии шоҳ, ки даромади онҳо барои хонаводаи шоҳ сарф мешуд.

Ғайр аз ин, шоҳ ва одамони давлатманд дар ихтиёри худ деҳаҳо бо заминҳои қорам доштанд, ки як қисми даромади онҳо ба хазинаи шоҳ ва соҳибонашон меомад. Масалан, муаррих Наршаҳӣ навиштааст, ки бештари заминҳои воҳа бо деҳаҳо ба бухорхудот (подшоҳи Бухоро) нисбат доштанд ва мардуми онҳо кадевар ва хизматгори ӯ ҳисобида мешуданд. Заминҳои шахсӣ бештар дар дасти давлатмандон, камтар миёнаҳолон ва хеле кам дар дасти камбағалон буданд.

Замини иҷора. Ба ин бахш заминҳои боғот, қорвонсарой, меҳмонсарой, қохҳо, дуқонҳо ва ғайра дохил мешуданд, ки соҳибонашон онҳоро ба иҷора дода, даромад мегирифтанд. Шакли иҷора додан, хеле тараққӣ карда буд. Аз замин сар карда, то хона, меҳмонхона, иморатҳои гуногун, афзорҳои истехсолӣ, аз қабилӣ дос, сипор, оҳани чуфт, гов, асп, хар ва ғайра ба муҳлатҳои муайян ба иҷора дода мешуданд. Чизҳои иҷорадодашуда мувофиқи нарху арзишашон расман бо ҳуҷҷату муҳр ба расмият дароварда мешуданд. Дар ҳуҷҷат шахсони дахлдор ва шохидон имзо мегузоштанд.

Парадиз ва боғҳо. Одамони давлатманд, шохон боғи ҳайвонҳои ваҳшӣ доштанд, ки атрофаш ихота буд ва дар он ҳайвонҳо озодона мегаштанд, афзоиш меёфтанд ва шикор карда мешуданд. Дар парадизҳо ва қорбоғҳо қасру боргоҳ ва ҳар гуна биноҳои истиқоматӣ, хочағӣ, аз ҷумла барои парвариши гову мол ва боғоти меваҳои гуногун вучуд дошта, яке аз сарчашмаҳои даромад ба ҳисоб мерафтанд.

Замини ибодатгоҳҳо. Ибодатгоҳҳои динӣ заминҳои кишт, боғҳо ва қасру боргоҳҳо доштанд. Замини ибодатгоҳҳо аз ҳисоби заминҳо ва манзилҳои қасоне, ки меросхӯр надоштанд, мувофиқи васияти соҳибонашон ба маъбад бахшида мешуданд. Чунин

ходисаҳо хеле зиёд буданд ва аз ҳисоби онҳо ибодатгоҳҳо соҳиби мулкҳои бузурги сердаромад мегаштанд.

Ибодатгоҳҳо хеле сарватманд буданд. Дар ибодатгоҳи худоён ҳайкалони худоён ва фариштагон, ки аз тилло, нуқра, мис ва ҷӯб сохта шуда буданд, вучуд доштанд. Ҳайкалҳо ба монанди одамон сару либоси гаронбаҳо ва ҷавохирот доштанд. Арабҳо танҳо аз ибодатхонаи худоён дар Самарқанд аз ҳайкалҳо 150 ҳазор мисқол зар гирифта буданд. Мағупат дар мамлакат шахси сеюм ба ҳисоб мерафт. Вай сарвари дин буд.

Хелҳои истисмор ва андоз. Мо дар бораи бухорхудот нақл карда будем, ки замини деҳаҳои зиёд дошт ва мардумони деҳаҳо кадевар ва хизматгори ӯ буданд. Ин ривоят маънои онро дорад, ки мардумони деҳаҳо дар заминҳои шохӣ, деҳқонӣ кор мекарданд ва аз се ду бахши ҳосилро ба бухорхудот медоданд ва як бахши онро барои зиндагонии худ истифода мебарданд. Касоне, ки дар чунин заминҳо кор мекарданд, побанди хоҷаи худ буданд ва ҳуқуқи ҷойи дигар рафтани надоштанд. Кадевар–деҳагӣ озода буданд, аммо аз сабаби он ки барои рӯзгузаронӣ замини кофӣ надоштанд, маҷбур буданд, ки дар замини давлатманд кор кунанд. Бешубҳа, одамоне буданд, ки тамоман замин надоштанд ва маҷбур буданд, ки замин аз заминдор ба иҷора гиранд ва мувофиқи шарту шароити он кор кунанд.

Мувофиқи иттилои сарчашмаҳо, кадеварҳо дар як ҳафта аз се як ҳиссаи вақти худро дар қори сарвари деҳа сарф мекарданд, яъне дар як ҳафта ду рӯз барои сарпарастии худ бемузд коре анҷом медоданд. Корҳои маҷбури низ вучуд доштанд. Ба чунин корҳои маҷбури сохтани деворҳои ҳимоявии атрофи шаҳру деҳот, кандани канал ва ҷӯйҳои обёрӣ, сохтани пулҳо ва дигар иншооти умумидавлатӣ дохил буданд, ки дар онҳо бештар одамони бесоҳиб, бекас ва беҳимоя зӯран кор фармуда мешуданд.

Аз ҳуҷҷатҳои таърихӣ маълум аст, ки чанд навъи ғуломон (барда) мавҷуд буданд, ки дар хона, замин, ғаллаю рамаи давлатмандон кор мекарданд ва ҳеҷ ҳуқуқи надоштанд.

Дар ҷомеаи табакотии асрҳои III–VIII озодагон ва муғон аз андоз озода буданд. Дигар ҳамаи табақаҳо андоз медоданд. Ду навъи андоз: пулӣ ва ҷинсӣ–молӣ маъмул буд. Аз деҳот андози молӣ, ҷинсӣ, яъне аз зироатҳо–гандум, ҷав, нахӯд, аз мевачот

– май, меваҳои хушк, аз ҳайвонот–гов, гӯсфанд, пӯст ва ғайра меситониданд.

Хунармандон, тоҷирон ва касоне, ки бо пул сарукур доштанд, андози пулӣ – дирҳам меоданд. Як дирҳам ба 3,36 г. нуқра баробар буд. Ғайра аз ин, андози сарона вучуд дошт, ки ҳамаи мардони дорои қувваи қорӣ меоданд. Миқдори пули андози сарона маълум нест.

Ҳамин тавр, аз овардаҳои боло маълум мешавад, ки ҷомеа ба сарватмандон, миёнаҳолон, камбағалон ва ғуломон тақсим мешуд. Деҳқонон – заминдорони бузург, сипаҳсолорон, мубадон, савдогарони калон худро аз наҷоди олитабор меҳисобиданд ва аз андозҳо озод буданд, ба вазиғаҳои давлатӣ таъйин мешуданд, дар хонаҳо ва қасрҳои бошукӯҳ мезистанд. Табақаҳои поён вобаста ба дороии худ рӯз мегузарониданд. Табақаи поёни мардум ва ғуломон дастнигари давлатмандон буданд ва зиндагии хеле қашшоқона доштанд. Аз ин ҷост, ки дар баъзе ноҳияҳо шӯришҳои заҳматқашон ба муқобили худотҳо сар мезаданд. Яке аз калонтарин исёнҳои камбағалон шӯриши Абрӯӣ буд. Мувофиқи ривояти Наршаҳӣ, деҳқонони бузурги Бухоро, аз ҷумла бухорхудот Ҳамук, ба мардум ситам карданд ва молу мулки онҳоро гирифтанд ва онҳоро ба хизматгори худ табдил доданд. Мардум бо сарвари Абрӯӣ шӯриданд ва деҳқонони бузургро ронданд ва Абрӯӣро подшоҳ интиҳоб намуданд, аммо ӯ муддате ҳукмронӣ кард ва ба беадолатӣ даст зад. Мардум ба дод омаданд ва ба деҳқонони пешинаи худ мактуб навишта, онҳоро даъват карданд, ки боз оянд, чунки ситами Абрӯӣ аз ҳад гузашт. Мардум ин дафъа ба муқобили Абрӯӣ бархостанд ва ӯро сарнагун карданд. Деҳқонони пешин бармегарданду боз заминро об, кадевар ва хизматгорони худро соҳиб мешаванд. Ҳамин тавр, мардуми бечораҳол боз ба асорати соҳибони пешини худ меафтанд.

САВОЛҲО:

1. Дар он замон чанд хели заминдорӣ буд ва онҳо аз якдигар чӣ фарқ доштанд?
2. Қадом наъви истисмор дар он давра вучуд дошт?
3. Қадом наъви андозҳо мавҷуд буданд?
4. Шӯриши Абрӯӣ чӣ гуна шӯриш буд ва чаро ӯ сарнагун шуд?

§ 25. ҲУНАРМАНДӢ ВА ТИҶОРАТ

Кулолӣ. Кулолӣ дар ин асрҳо яке аз соҳаҳои тараққикардаи ҳунармандӣ ба ҳисоб мерафт. Дар шаҳрҳо кулолон хеле сершумор буданд, зеро талабот ба зарфҳои гилин хеле зиёд буд. Зиёдшавии навҳои гуногуни зарфҳо ба паст шудани сифати онҳо оварда расонид. Ин пастшавии сифати зарфҳоро баъзе олимон ба таназзули сохти ғуломдорӣ ва саршавии ҷомеаи деҳқонӣ вобаста медонанд, аммо таҳқиқот дар шаҳри Панҷакати бостонӣ нишон дод, ки ин ақида асос надорад. Паст шудани сифат, навъ ва рангубори зарфҳо ба зиёд шудани истехсоли онҳо вобаста мебошад. Яке аз сабабҳои афзудани навъи зарфҳо талаботи мардум ба онҳо буд. Дар ин давра, махсусан, хелҳои гуногуни хурма, нимхурма, хурмача барои ширу ҷургот (мост) ва равған, коса, шоҳкоса, нимкоса, косача, пиёла, табак, нимтабак, табақча, хум, нимхум, хумча, кӯза, нимкӯза ва кӯзача, майдаста ва ғайра пайдо мешаванд (расми 22).

Расми 22. Зарфҳо аз Панҷакати қадим

Мисгарӣ ва оҳангарӣ. Дар ин давра зарфҳои мисин, аз кабили чом, дег, коса, чароғпоя, табак, лаълӣ ва ҳар гуна ашёи зинатӣ зиёд мешаванд. Зарфҳои майдаста: коса, чомҳои заррин ва нуқрагин вучуд доштанд, ки аз онҳо давлатмандон истифода мебуданд. Афзорҳои истехсоли: дос, табар, теша, каланд, оҳани чуфт, афзори чангӣ, шамшер, ханҷар, корд, пайкон ва ғайра аз оҳан сохта мешуданд.

Заргарӣ. Бозёфтҳои бостоншиносӣ ва расмҳои рӯйидеворӣ (деворнигораҳо) нишон медиҳанд, ки санъати заргарӣ хеле раванқ ёфта буд. Давлатмандон – зану мард гӯшвор, ангуштарин, бозубанд, гарданбанд, тоҷҳои тилло ва нуқрагини аз сангҳои қиматбаҳои нигиндор доштанд. Занҳо сару либоси худро бо зару зевар оро медоданд. Табакаи ашроф либосҳои қиматбаҳо пӯшида, оро доданро дӯст медоштанд. Мувофиқи ривояти Наршаҳӣ, маликаи Бухоро Хутақхотун кафшҳои бо ҷавоҳирот ороёфта дошт, ки арзиши онҳо ба хирочи як вилоят баробар меомад.

Бофандагӣ. Дар ин давра санъати бофандагӣ хеле пеш рафт. Тоҷикон матоъҳои симин (парча), зарринро (зарбофт) дар Самарқанд, Марв, Балх, Нишопур мебофтанд ва аз онҳо давлатмандон либос медӯхтанд. Шоҳибойӣ, аз ҷумла ҳарири сабз, сурх, рангин, дебо, симгун, шуҳрати ҷаҳонӣ доштанд. Матоъҳои пахтагини гуногун бофта мешуданд, ки ҳам арзон ва ҳам шинам буданд. Аз матоъҳои пахтагин бештар мардуми миёнаҳол ва камбағал истифода мекарданд. Аз бозёфтҳои бостоншиносӣ бармеояд, ки дастгоҳҳои бофандагии матоъҳои пахтагин, пашмӣ, омехтаи пашму пахтагӣ, абрешиму пахта дар ҷама деҳаҳо вучуд доштанд. Иттиҳодияи бофандагон ба вучуд омада буд, ки дар он садҳо нафар кор мекарданд.

Чармгарӣ. Он яке аз соҳаҳои ҳунармандӣ буд, ки даромади калон меовард. Дар он замон чарм дар соҳаҳои гуногуни зиндагӣ, аз ҷумла истехсоли пойафзор (кафш, масҳӣ, мӯкӣ), зин, лачом ва афзори асп, хар, уштур, дар сохтани олоти ҳарбӣ (сипар, камонгулак, камарбанд, манҷаник), созҳои мусиқӣ (даф, дойра, таблак, рубоб ва либосҳои гуногун (пӯстин, камзӯлҳои чармини ҳарбӣ, варзишӣ) истифода мекардид. Барои иҷрои ин амал ҳавзҳои калони рангубори кемухтарон вучуд доштанд, ки дар он дахҳо одам, аз коргари одӣ то устоҳои гуногун, кор мекарданд.

Гилембофӣ. Гилем, палос, чакман бофтан ва намадмоли хеле равнақ дошт. Дар соҳаи гилембофӣ ва палосбофӣ устохонаҳои калон вучуд доштанд, ки гилемҳои рангоранг ва сергул мебофтанд. Дар гилемҳо расми пахлавонон, ромишгарон, саҳнаҳои шикор, муҳорибаҳои ҷангӣ ва ғайра тасвир карда мешуд.

Аз матоҳҳои пашмӣ бофтани чакман, махсусан кандиз – либоси болопӯши саворагон дар фаслҳои хунук хеле машҳур буд. Ин либоси анъанавии мардуми ориёнаҷод, аз ҷумла тоҷикон буд. Ҳоло кандиз дар байни мардуми Қафқоз боқӣ мондаасту бас.

Тичорати дохилӣ ва хоричӣ. Савдо дар сарзамини тоҷикон дар ҳама давру замон чизи даромаднок ба шумор мерафт ва мардум ба он тавачҷуҳи зиёд доштанд. Аз ривоят ва хуччатҳои таърихӣ маълум аст, ки ҳунармандон чизҳои сохтаи худро озодона дар бозор ба фурӯш мебароварданд ва аз ҳисоби моли фурӯхтаи худ зиндагӣ мекарданд. Дар бисёр вилоятҳои калон тангаҳои мисӣ, нуқра ва тилло сикка зада мешуданд ва дар муомилот ба қор мерафтанд.

Тангаҳои мисӣ дар бозори дохилии вилоят, тангаҳои тилло ва нуқра дар муомилоти байналмилалӣ – ҷаҳонӣ истифода мешуданд. Дар муомилоти байни вилоятҳо бештар тангаҳои нуқраро мувофиқи вазнашон қор мефармуданд. Дар Тоҷикзамини Шарқӣ се хели тангаҳо: тилло, нуқра ва биринҷиро сикка мезаданд. Аммо дар муомилот танҳо дирҳамҳои нуқра ва пулҳои биринҷӣ истифода мешуданд. Тангаҳои нуқраи шоҳони сосонӣ – Пирӯзи I (солҳои 459–484) ва Варахрани V (солҳои 420–438) дар Бухоро ва баъд тамоми Суғд паҳн шуда буданд. Дар болои онҳо мичмари оташ бо нишони Бухоро ва расми шоҳу навиштаҷоте, ки ному унвони шоҳро ифода мекард, сабт шудаанд.

Тангаҳои мисӣ дар дохили вилоят дар муомилот буданд ва дар онҳо номи худованди шаҳр навишта мешуд. Масалан, дар болои тангаҳои Панҷакат номи фариштаи сарпарасти шаҳр ва рустои он Нанахудо навишта шудааст. Модархудо Нана пуштибони шаҳри Панҷакат ва атрофи он ҳисобида мешуд.

Аз ривоятҳои таърихӣ маълум аст, ки савдогарон кӯдакони худро аз хурдӣ ба омӯхтани ҳатту савод ва ҳисоб вомедоштанд. Падару модар ба кӯдакони худ забонҳои хоричӣ ва сухани ширин гуфтанро меомӯзонданд, то ки онҳо бо суханони ширин

харидоронро мафтун карда тавонанд. Мегӯянд, ки дар вақти ба дунё омадани кӯдак бар забонаш асал мемолиданд, то ки ширинзабон шавад ва дар дасташ тангаи тилло мемонданд, то ки пулёбу сарфакор шавад.

Дар ҳамаи шаҳрҳои калон дар як ҳафта як бор бозори умумӣ ташкил мешуд, ки дар он мардуми гирду атроф харидуфурӯш мекарданд. Ба ривояти олими тоҷик Абурайҳони Берунӣ, сугдиҳо дар як моҳ як бор дар як шаҳр бозори калон ташкил мекарданд, ки вай ҳафт рӯз давом меёфт.

Тоҷикон фаъолтарин тоҷирони ҷаҳон буданд. Онҳо ба Шарқи Дур, Чину Чопон, Ҳиндустон ва Русу Рум ба тичорат мерафтанд. Маҳз онҳо ташкилкунандаи Роҳи Бузурги Абрешим буданд.

Мувофиқи ривоятҳои хаттӣ, форсҳо, бохтариҳо, хоразмиҳо ва сугдиҳо бо корвонҳои худ ними ҷаҳонро тай карда буданд. Дар Чин, дар шаҳри императории Хинян чор маъбади оташ ва маҳаллаҳои тоҷикон–эронӣ буданд. Мавҷудияти чор маъбад дар маркази Чин далели он аст, ки дар он ҷо тоҷикони зиёд доимо зиндагӣ ва мувофиқи урфу оини худ амал мекарданд.

Тоҷирони тоҷик ба чинӣ шишасозии рангаро дар асри V омӯзониданд. Санъати аз ангур май тайёр карданро ёд доданд. Дар Чин ва Чопон аспони афсонавии зоти Фарғона ва Хатлон хеле арзиши зиёд доштанд. Савдогарони тоҷик ба Чин матоъҳои пахтагин, меваи хушк, аз чумла мавизи ангур, боз, сӯзаниҳо ва канизони навозанда ва раққосаҳо мебурданд. Аз Чин шохӣ, чинӣ, доруҳо меоварданд.

Тоҷирони тоҷик тарҷумон ва паҳнкунандагони дини буддой дар Чину Чопон, Корея ва Муғулистон буданд, яъне онҳо донандаи забонҳои чинӣ, ҳиндӣ ва куриёию чопонӣ буданд.

Тоҷирон аз он мамлакатҳо шохӣ, мушк, чинӣ ва ғайра меоварданд. Савдогарони тоҷик ба мамлақати славянҳо дар шимол, дар ғарб то ба Испанияву Италия мерафтанд, матоъҳои гуногуни абрешимӣ, пахтагӣ, сангҳои қиматбаҳои лочувард, фирӯза, лаъл, навшодир, заъфарон мебурданд.

Дар ҳар як ноҳия як чизи нодире истехсол мегардид ва ба савдои умумиҷаҳонӣ бароварда мешуд. Масалан, аз водии Зарафшон аз кӯҳҳо навшодир, аз Ҳисор заъфарон, аз Бадахшон лаъл, аз Хатлон аспҳои саворӣ, аз Бохтар уштур, аз Сугд парча,

аз Бухоро чома, аз Чоч камонгулак, аз Истаравшан шамшеру корд, аз Фарғона аспҳои даванд, аз Хоразм мӯйнаҳо ва ғайра ба савдои ҷаҳонӣ мебароварданд.

Муаррих Табарӣ менависад, ки вақте арабҳо соли 722-юм бо шӯришгарони Суғд дар Хучанд мечангиданд, аз Шарқи Дур 400 савдогар бо молҳои қиматбаҳо омаданд. Арабҳо молу чизи онҳоро ғорат карда, худашонро куштанд. Шаҳри Пайканди Бухоро шаҳри тоҷирон буд. Вақте ки арабҳо онро гирифтанд, ҳамаи мардон дар тичорати хориҷа буданд.

Дар шаҳр як нафар одам барои ҷони худро харидан 200 тӯп шоҳии навъи ҳарир ба арабҳо пешниҳод кард. Арабҳо аз дороии ӯ дар ҳайрат монда, ӯро кушта, молу мулки ҳамаи шаҳрро ғорат мекунанд. Мардуми тоҷик-эронӣ нисбат ба арабҳо даҳчанд зиндагии хубтар доштанд, арабҳо на ба хотири паҳн намудани дин, балки барои сарватманд шудан, мечангиданд.

САВОЛҲО:

1. Дар бораи зарфҳои хум, нимхум, хумча, кӯза, хурма чиҳо медонед?
2. Чаро пеш ҳамаи косою табақ аз ғили пухта сохта мешуданд?
3. Заргарон кадом зеварҳоро месохтанд?
4. Кадом навъи матоъҳо бофта мешуданд?
5. Тоҷирони тоҷик ба Чину Чопон кадом навъи молҳоро барои тичорат мебурданд?

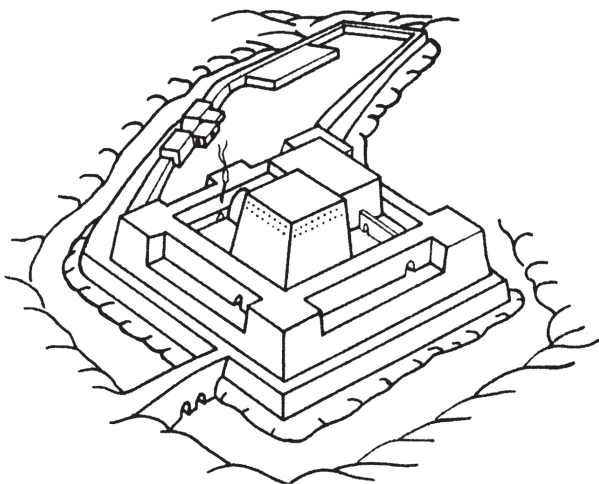
§ 26–27. САНЪАТ

Ҳунари меъморӣ. Тоҷикон дар асрҳои III–V милод тамоми шаҳру деҳотро аз рӯи нақшаи тартибдодаи меъморон месохтанд. Ҳангоми сохтани шаҳрҳо сатҳи замин, яъне кӯҳ, теппа, пастхамӣ, дарёю рӯдҳо, дарахтзору кабудизор намудани онҳо, заминчунбӣ, омадани сел ва кӯчидани талу теппаҳо ба назар гирифта мешуд. Дар сохтани шаҳру деҳот амният ва аз об таъмин намудани одамонро ба ҳисоб мегирифтанд. Азбаски давраи феодалӣ давраи парокандагӣ буд, ҳар деҳа ва ҳар шаҳр барои бехатарии худ атрофи шаҳру деҳаро бо девори химоявӣ ихота менамуд ва мардум аз дарвозаҳо даробаро мекарданд. Шабҳо даровозаҳоро мебастанд ва посбонҳо бегонагонро даромадан намонданд.

Асрҳои III–VIII замони кӯшкҳои деҳқонӣ ном дорад. За-миндорони бузург дар ҷойҳои зиндагибоб кӯшкҳои боҳашамат

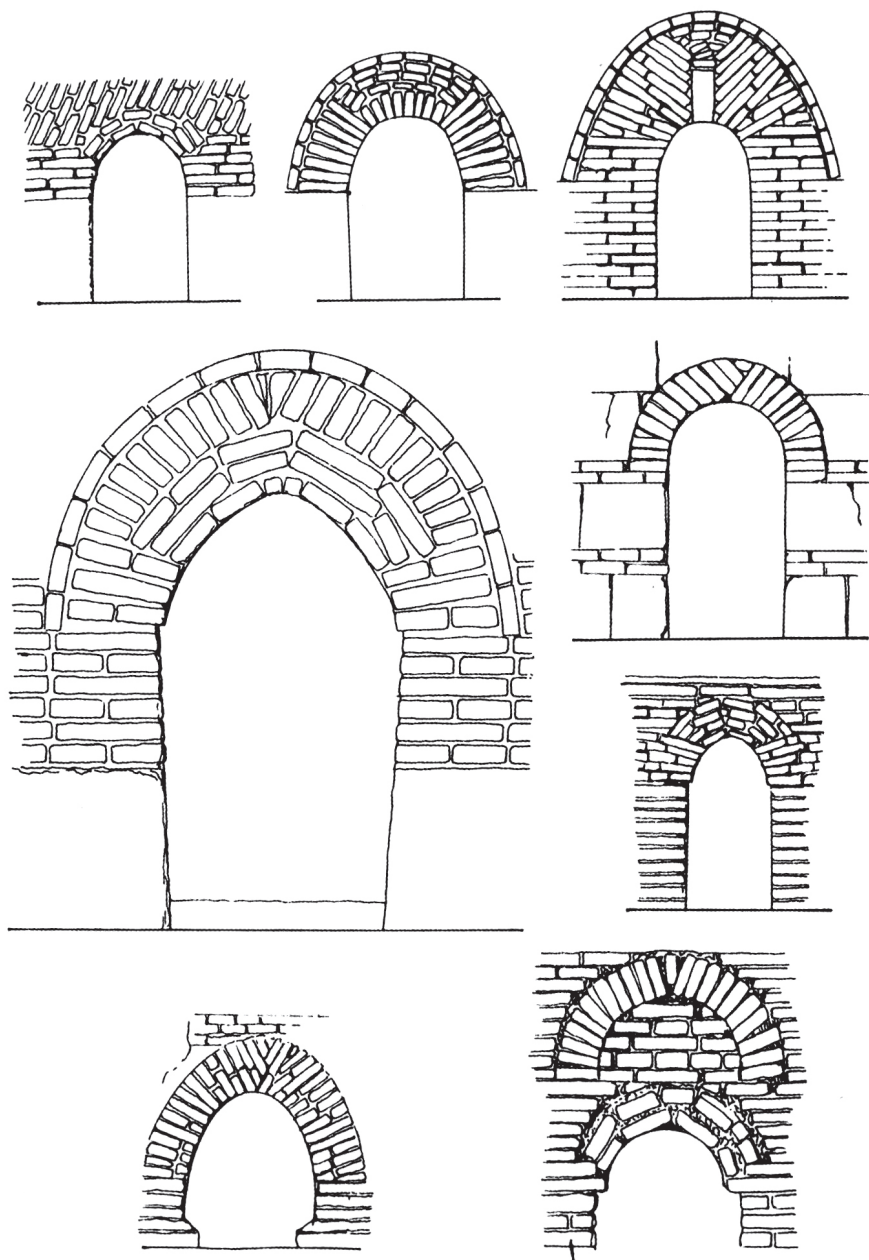
месохтанд, ки дорои дахҳо толор, хонаҳои хӯрду хоб, хазина, саисхона, посбонхона ва хизматгорхона буданд. Аксари кӯшкҳо дорои бинои дуқабата ё сеқабата мебошанд. Атрофи кӯшкҳо девори ғимоявӣ ва бурҷҳои тирандозӣ дошт. Дар қабати аввал толорҳои меҳмонпазирӣ, ҳучраи хочагӣ, ошхона ва ғайра ҷой доштанд. Дар қабати дуюм хонаҳои хоб ва истироҳат, дидбонгоҳ ҷой гирифта буданд. Аз қабати якум ба сеюм ба воситаи зинаи хиштӣ ва аркпӯш рафтӯмад мекарданд.

Деворҳои ҳучраҳои истиқоматӣ полкона (балкон) ва тиреза доштанд. Девори ҳучраҳои қабати дуюм ва сеюм аз синҷдевор иборат буд. Масолеҳи ҷӯбӣ – шохпул, болор, сутун, дар ва тирезаҳо кандакорӣ шуда буданд. Деворҳо бо чанд қабат расмҳои ранга зинат ёфта буданд. Кӯшкҳо, қасрҳои шохӣ бо тамоми қоидаву қонуни нақшаҳои меъморӣ сохта шудаанд (расми 23)..

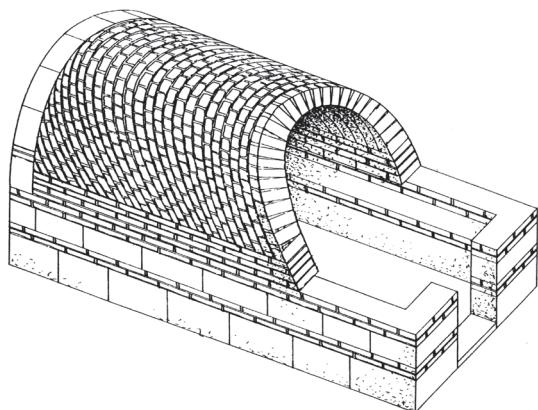

Расми 23. Кӯшикҳои деҳқон дар ноҳияи шаҳри Бинокат (Тошканд)

Дар сохтани биноҳо се хел пӯшиш истифода мегардид: якум, пӯшиши гунбазӣ, ки аз хишти хом сохта мешуд. Чунин биноҳо нақши чоркунҷаи баробарпахлу дошта, чандон бузург нестанд. Дуюм, пӯшиши нимдоира ё гаҳворапӯш. Чунин пӯшиш низ аз хишти хом сохта мешуд. Сеюм, пӯшиши ҳамвор, ки ба воситаи шохпул ва болору васса месохтанд ва аз болаш хок мерехтанд. Пӯшиши ҳамвор хеле фаровон истифода мешуд. Деворҳо хиштӣ, поҳсагӣ ва сангӣ буданд. Деворҳои сангинро бештар дар ноҳияҳои кӯҳистон месохтанд (расмҳои 24, 25).

Расми 24. Навъҳои арк дар биноҳои асрҳои III–VIII м

Расми 25. *Навъи пӯшиши нимдавра ё равоқӣ*

ҳон дар тӯғайзорҳо ба оху, хукҳои ваҳшӣ, чангҳои гурӯҳ-гурӯҳ, танбатан, қабули меҳмонҳо, тоҷгузориҳои шоҳон ва ғайра кашида мешуданд.

Масалан, дар девори яке аз қасрҳои Панҷакенти қадим шикори ғӯсфандони кӯҳӣ аз ҷониби шоҳ ва дарбориён тасвир ёфтааст. Ин шикор дар шикоргоҳи шоҳони Суғд мегузарад. Одамон ғӯсфандҳоро ба сӯйи подшоҳ меронанд. Атрофи шикоргоҳ шиф гирифта шудааст. Подшоҳу ёронаш тир кушода ғӯсфандҳо, аз ҷумла нарғурмеро зада афтондаанд.

Тавре дар боби шаҳри Самарқанд нақл кардем, дар девори яке аз қасрҳои асри VII милод маросими тоҷгузориҳои шоҳаншоҳи Суғд – Ваҳуман акс шудааст (расми 26). Дар маросими тоҷгузориҳои сафирони Корея, Чин, Ҳиндустон ва ноҳияҳои гуногуни Тоҷикзамин бо сару либоси хоси халқи худ ширкат доранд. Дар миёни сафирон намояндагони Чағониён (аз водии Ҳисор), ки расми онҳо дар муқоваи китоб оварда шудааст, хузур доранд. Ҳамроҳи сафирон тухфаҳои гуногун, аз ҷумла уштурон, ғозҳо, аспон, канизон, матоъҳои қиматбаҳо ва ғайра мушоҳида мешаванд.

Дар тоқи 36-метраи Буддои Бомиён, марбут ба асрҳои IV–V милодӣ расми аз осмон омадани аввалин паёмбари ҷаҳон – Зардушт ба дарбори Гуштосп тасвир шудааст. Мувофиқи ривояти таърихӣ, Зардушт аз пеши Худованд хангоми нисфирӯзӣ, дар вақти аз хоб бедор шудани шоҳ ногаҳон ворид мешавад.

Ҳунари тасвирӣ. То истилои араб ва интишори ислом дар санъати тасвирӣ расми одамон хеле маъмул буд. Девори қасрҳо ва хонаҳои одамони давлатманд бо расмҳо, хайкалҳо ороиш меёфтанд. Дар деворҳои расмҳои паҳлавонони халқӣ: Рустам, Исфандиёр, чангномаҳои онҳо, шикори подшо-

Расми 26. *Порае аз тасвири тухфаҳои маросими тоҷузориши шоҳи Сугд Ваҳуман аз деворнигораҳои Самарқанди қадим*

Дар дасти Зардушт мичмари оташи фурузон ва чӯбчаҳои барсам ва сару либоси пешвои дини худофиристода мебошанд. Рассоми тоҷик ин ривоятро аз «Авесто» ба қалам овардааст. Дар асрҳои IV–VIII дар Тоҷикзамини Шарқӣ мактабҳои гуногуни рассомӣ вучуд доштанд, ки як гурӯҳи онҳо ривоятҳои таърихиро тасвир мекарданд (расми 27).

Дар ин давра дар биноҳои давлатмандон, аз ҷумла шохон, бо андोваи гачин нақшунигорҳои ачибу ғариб канда шудаанд. Нақшҳои расмҳои рустай, буттаҳо, гулҳои гуногун, расми барҷастаи хайвонҳо, аз ҷумла кабки дарӣ, гулфар (боша) ва ғайраро инъикос менамоянд.

Ҳайкалсозӣ. Яке аз хунароҳои машҳур ҳайкалсозӣ буд. Тоҷикон аз тилло, нуқра, биринҷ, сангҳои қиматбаҳо, чӯб ва гил

хайкалҳои худоён, фариштагон, пахлавонон, ниёғони бузурги худро месохтанд ва бо асарҳои бехтарин маъбадҳо, қасру боргоҳҳо ва хиёбону кӯчаҳои шаҳрро оро медоданд. Мо дар дари гузашта гуфтем, ки дар Самарқанд (пойтахти Суғд) қасре буд бо номи «Хонаи худоён» ва дар он ҳайкали худованди бузург Ахурамаздо ва фариштагони он нигоҳ дошта мешуданд.

Расми 27. *Омадани Зардушт аз осмон бо мичмар ба дарбори Гуштосп*

якдигар мечанганд. Ин ҳайкалҳо зеби шаҳр буданд. Арабҳо ин ҳайкалҳоро қанда нобуд сохтанд.

Дар Суғди Марказӣ, дар Иштихон маъбади Худованди офаридгор вучуд дошт. Дар назди он, дар пояи баланде ҳайкали Ахурамаздо аз тилло сохта шуда буд. Ҳайкал аз масофаи дур намоён мегашт. Арабҳо даҳҳо чунин ёдгориҳои қадими таърихи харобу ғорат намуданд (расми 28).

Ҳайкалҳо бо сару либос ва зеварҳоро дода мешуданд. Арабҳо омаданду ҳайкалҳоро берун оварданд ва сарулибос, чавоҳирот, тиллою нуқрай дар онҳо бударо қанданд ва мучассамаҳоро оташ заданд. Дар ибодатгоҳҳо маҳсули садсолаҳои ҳайкалтарошони мо нигоҳ дошта мешуд. Арабҳо ёдгориҳои бисёрасраи санъати тасвирии моро нобуд сохтанд.

Ҳайкалҳои тиллову нуқраро об намуда, барои худ ганимат қарданд. Ривоят мекунанд, ки дар Регистони Самарқанд ҳайкалҳои аспон, уштурон, нарғурмҳо, бузҳои кӯҳӣ, барзаговҳо дар ҳолати мубориза бо якдигар гузошта шуда буданд. Қасе, ки онҳоро аз дур меид, гумон мекард, ки онҳо зиндаанд ва бо

Расми 28. *Ҳайкали
чӯбини Ҳудо Митро-
Ахуро. Асри V м.
Бозёфт аз Фалгар*

Ҳайкалтарошони тоҷик дар кӯхҳои Бомиён марбут ба дини буддоӣ ҳайкалҳои 54 ва 36 метр ва даҳҳо ҳайкалони гуногунҳаҷми Буддо ва дигар коҳинонро сохтанд, ки аз санъати баланди ин мардум шаҳодат меоданд. Имрӯз дар осорхонаҳои Осиёи Марказӣ даҳҳо ҳайкалҳои аз биринҷ, санг, тилло, нуқра ва ҷӯб сохтаи Буддо вучуд доранд, ки маҳсули дасти муҷассама-созони гузаштаи мо мебошанд.

Ҳунари мусиқӣ. Мусиқӣ дар ҳаёти гузаштагони мо нақши бузург дошт. Дар ин давра созиҳои мусиқии барбат, чанг, уд, карнай, сурнай, рубоб, най, дунай, дойра, табл, таблак, думбура, тор ва ғайра вучуд доштанд. Идҳои Наврӯз, Меҳргон, Сада, Тиргон ва тӯйҳо бе суруд ва мусиқӣ намегузаштанд. Чӣ тавре дар бораи мусиқии дарбори Сосониён гуфтем, Борбад барои ҳар як рӯзи сол як суруд эҷод карда буд.

Сарчашмаҳои чинӣ нақл менамоянд, ки дар дарбори императорони онҳо даҳҳо гурӯҳҳои раққосону навозандагон аз Суғд, Фарғона, Бохтар, Чоч, Хатлон, Карон ширкат менамуданд. Мусиқанавозони маҳаллии чинӣ бо рашк ба ҳунармандони мо менигаристанд ва кӯшиш менамуданд, ки дар дарбор пайдо нашаванд, аммо ба санъати баланди мусиқӣ ва рақсии онҳо императорон тавачҷуҳи хоса доштанд ва онҳоро меҳмони гиромӣ меҳисобиданд.

Дар замони ҳукмронии император Суянаун зани ӯ Рокшон рақси тоҷикӣ меомӯхт. Раққосон бо куртаҳои ҳарири сабз ва остинҳои парчагин, тунбон (шалвор), мӯзаҳои сурх ба майдон баромада, рақси «Гирдбод»-ро моҳирона иҷро мекарданд. Малика дар зери садои най ва дойра ин рақсро меомӯхт. Чавонони чочӣ бо мӯзаҳо рақси «Парон»-ро моҳирона иҷро мекарданд. Яке аз раққосон дар болои кӯраи ҳаракаткунанда мерақсид ва бо чолокии худ ҳамаро мафтун мекард.

Мақомҳои тоҷикӣ, ба монанди «Оҳанги аз қафас озод шудани шохин», «Шино бо усули аждаҳо», «Қуйи сарсабз» ва ғайра дар дарбор иҷро карда мешуданд ва дар байни халқ низ маъмул буданд. Мусиқии тоҷикон дар Чини асрҳои III–VIII

милод нуфузи бузург дошт ва бисёр оҳангҳо ва созҳои мусиқии тоҷикӣ бо созу навоҳои чинӣ омезиш ёфтаанд.

Санъати мусиқӣ ва рақсии тоҷикон дар олами ислом низ таъсиру нуфузи бузург дошт. Машшоқон, раққосони тоҷик, ки дар замони истило асир буданд, дар дарбори халифаҳои араб ҳунарнамоӣ мекарданд.

Рақсу суруд ва оҳангҳои мотамӣ ва ғамангез низ вучуд доштанд. Барои иҷрои рақсҳои мотамӣ либоси сиёҳу сафед ё кабуду сафед вучуд дошт, ки ҳунармандон онро пӯшида, дар зери садои дойра ва най мераксиданд. Сурудҳои мотам дар рӯзҳои марг ва гуселонидани майит ба қабристон, дар рӯзҳои ёдбуди арвоҳ – рӯзи Наврӯз иҷро карда мешуданд.

Бисёр оҳангҳои имрӯзаи Шашмақом дар он замонҳо вучуд доштанд ва онҳоро машшоқони касбӣ ба нота дароварда, иҷро менамуданд. Асарҳои фаровони мусиқӣ вучуд доштанд, ба монанди «Оини хурсанддеҳ», «Траникнамак» (Китоби сурудҳо) ё «Таронанома», «Хусравонӣ роч» (Сурудҳои Хусравонӣ) ва ғайра. Дар замони пеш аз ислом тоҷикон фариштаи ҳомиву сарпарастии ромишгаронро доштанд ва расми ин фаришта бо сози уд дар яке аз деворҳои қасрҳои давлатмандони Панҷакенти қадим ёфт шудааст, номи ин фаришта Ромиш аст. Доштани фариштаи мусиқӣ аз он гувоҳӣ медиҳад, ки мусиқӣ дар урфу одати тоҷикон муқаддас ва навохтани он савоб будааст (расми 35).

Сарулибос. Либоси ҳар халқ ба ҳудаш хос буда, дар он хусусиятҳои миллий, эстетикӣ, ҷуғрофию иқлимӣ, динӣ, дорой ва нодорӣ ва фарҳангии он таҷассум меёбанд. Либоси инъикоскунандаи вазъи иҷтимоӣ, этникӣ ва таърихии халқ мебошад. Азбаски тоҷикон яке аз халқҳои қадими ҷаҳонанд ва ҳама сохторҳои иҷтимоиро аз сар гузаронидаанд, либоси онҳо ба монанди таърихашон рангоранг буда, вобаста ба даври замон ва муҳити зист тағйиру такмил ёфтааст.

Ғайр аз ин, дар ҳар даври замон фасонпӯшон (мудпӯшон) буданд, ки ба сару либоси замони худ тағйироти ҷузъӣ мебароварданд, аммо азбаски либоси ҳар халқ хусусиятҳои миллий дорад ва нигоҳдорандаи ҳулқу одоби он мебошад, фасонҳои замонавӣ дар он тағйироти ҷиддӣ ворид карда наметавонистанд ва чорҷӯбаи он аз аср ба аср боқӣ мемонд.

Ҳамин тавр, либоси давраи ибтидои асрҳои миёнаи халқи тоҷик нисбат ба либоси замони гуломдорӣ, ки дар он таъсири фарҳанги Юнон мушоҳида мешавад, фарқ мекунад. Либосҳои асрҳои IV–VIII-ро аз рӯи расмҳои деворҳои Панҷакати қадим, Афросиёб, Варахша, Хоразм, Балаликтеппа, Дилварзин, Бомӣён, Шахристон, Қизили Хутан, Кубо, Ачинатеппа ба хубӣ барқарор кардан мумкин аст (расми 29).

Расми 29. Нақшаи кӯиқи Балаликтеппа ва деворнигораҳои он

Либоси мардона. Мардон куртаи дарозу кушоди то зону мепӯшиданд, ки чокии курта аз китфи рост бо тугма ё гирехбанд маҳкам мешуд. Ин навъи куртаҳо то рӯзгори мо дар байни тоҷикони кӯхистон вучуд доштанд. Чокии куртаҳои кӯдакона ва ҷавонон ҳам аз китфи рост ва ҳам аз пеш буд. Тунбони (шалвор) мардон ба монанди тунбони анъанавии кунунӣ буд.

Либоси рӯй гуногунтар буд. Мувофиқи анъана, дар зимистон хама чома мепӯшиданд ва намуди он бе тағйир то имрӯз омадааст. Дар ҳавои борон ва барф саворагону ҷӯпонон чакману кандиз мепӯшиданд, ки ҳам остини мепӯшидагӣ ва ҳам остини

ороишӣ дошт. Кандизҳо либоси саворагон буданд, ки остини онҳо дар паҳлу ё китфҳо дӯхта мешуд. Барои ҷанг, шамшер задан дар ду паҳлуи кандиз ҷойи дастҳоро баровардан дошт. Кандизҳо дар болои сина гирехбанд ё садафи гиребонҳоро ба ҳам пайвастанданида низ доштанд.

Либоси кандиз имрӯз дар байни тоҷикон боқӣ намондааст, лекин қарқозиҳо то имрӯз аз он истифода мекунанд. Либоси рӯйи мардони давлатманд камзӯли дарози пешчок буд. Вай вобаста ба дороии одамон аз парча, зарбофт, шоҳии гулдор дӯхта мешуд. Камзӯлҳо мувофиқи тарҳи бадани пӯшанда буридаву дӯхта мешуданд. Дар Суғд, Фарғона, Истаравшан, Чоч камзӯлҳо дугиребона ва бегиребон дӯхта мешуданд. Дар Бохтар – Тахористон, Хоразм, Марв онҳо якгиребона ва бегиребон буданд. Ғайр аз камзӯлҳои дароз боз нимкамзӯлҳо буданд. Ҳамаи либосҳои боло аз паҳлу ду чок доштанд.

Каллапӯшҳои мардона. Каллапӯши анъанавии тоҷикон кулоҳи нӯгтез буд. Мубадон, мӯйсафедон тоқии гирд (ба монанди шабмонак, арақчин) мепӯшиданд. Дар фаслҳои гармо дар гирди сарашон тасмаҳои гуногун аз матоъҳои гаронбаҳо мебастанд. Дар маросимҳои тантанавӣ ба сар тоҷҳои гуногун мегузоштанд. Мӯйсари мардон бештар то китфҳо дароз буд, вобаста ба синну сол, яъне аз чил боло риш ва бурут мемонданд.

Пойафзор. Се навъи пойафзор мавҷуд буд: чоруки нӯгаш ба пушти по гардонда, масҳҳои кӯтоҳсоқ ва мӯза. Чорук, масҳи ва мӯзаҳо бо ҷӯроб ва пойтоба пӯшида мешуданд.

Либосҳои занона. Либосҳои занона навъҳои бештар доштанд. Аз расмҳои деворнигораҳо, ҳайкалҳо бармеояд, ки хелҳои гуногуни куртаҳои занона вучуд доштанд. Масалан, куртаҳои домандор мавҷуд буданд. Камзӯли чунин куртаҳо то миён остиндароз буд. Куртаи боло тарҳи баданро такрор мекард. Доманҳо гуногун буданд: аз миён поён васеъ мешуданд ва то ба замин мерасиданд. Доманҳо парпари амуӣ, парпари уфқӣ ва ғайра буданд. Куртаҳои яклухт то зону ва то сурин поҷомаи дароз доштанд. Ҷокии куртаи духтарҳо аз пеш буд ва бо пешаки гулдузӣ пӯшониданида мешуд. Бачаҳо миёни худро мебастанд. Миёнбандҳо тасмаи чармин ва латтагӣ буданд. Либоси рӯ аз камзӯли дароз, нимкамзӯл, камзӯли беостин, кандизҳои занонаи кӯростин иборат буданд.

Расми 30. Либосҳои ҷавонон ва кӯдакон. Барқарорнамуда либосшинос профессор Г. Майтдинова

Ҳамаи занҳо почомаи борик ва кушодпоча доштанд. Пой-афзори занҳо аз кафш, масҳӣ ва мӯза иборат буд. Мӯйи занҳо бештар дароз буд, онро ду ё чаҳорҷуфта бофта, дуторо ба пеш ва дуторо ба қафо мепартофтанд. Духтарҳои чавон торак ё кокул мебофтанд. Майдабофии мӯй барои чавондухтарон хос буд ва онҳо бо кокулҳо худро оро медоданд (расми 30).

Занҳои давлатманд мӯйҳои худро бофта, дар гирди сар, болои сар ё паси сар чамъ намуда, бо рӯймол пӯшонида, бо зеварҳо ё тоҷафсарҳои гуногун оро медоданд. Каллапӯшҳои занон ва тарзи ороиши мӯй хеле гуногун буданд ва ҳама бо зеварҳо ороиш доштанд.

САВОЛҲО:

1. *Ҳунари ҳайкалсозӣ чӣ гуна буд?*
2. *Рассомон дар кадом мавзӯҳо асар меофариданд?*
3. *Кадам оҳангҳои мусиқиро Борбад эҷод карда буд?*
4. *Мардон ва занон чӣ гуна либос доштанд?*

§ 28. ЧАНГАФЗОРҲО

Дар асоси деворнигораҳои ёдгориҳои қадим, махсусан Панҷакент, метавон навъҳои силоҳҳои давраҳои қадимро барқарор намуд.

Силоҳҳои асосии чангӣ (чангафзорҳо) инҳо буданд: **Шамшери** онвақта дарози борик ва нӯгтез буд. Дастаи онро ба шакли мор месохтанд. Онро дар ғилофҳои чӯбину чармини бо пардаҳои аз маъданҳои биринҷ, тилло ва нукура ородода нигоҳ медоштанд. Шамшер дар камарбанд аз тарафи чап овозон мешуд. Шамшерҳо аз оҳан сохта мешуданд. Шамшерҳои беҳтаринро дар ноҳияи Марсамандаи Истаравшан сохта, аз он ҷо ба тамоми ноҳияҳо мебурданд.

Камонгулак. Камонгулакро аз чанд чӯби саҳт ва лаппишдор месохтанд ва зеҳи он низ аз рӯдаи гов буд. Камони беҳтаринро дар Чоч (Тошканд) месохтанд ва ба тамоми ноҳияҳои атроф мебурданд. Камон низ дар ғилоф нигоҳ дошта мешуд. Тири камонпайкон аз оҳан ва думи он аз най ё навдаи бед тайёр карда мешуд. Тири пайкон се паҳлу дошт ва дар нӯгаш заҳр мемолиданд. Дар бахши чӯбини он пари паранда низ пайваст мекарданд, то ки дур ва рост парвоз намояд.

Тирхо дар тирдон нигоҳ дошта мешуданд ва дар китфи чанговар меистоданд.

Найза. Яке аз силоҳҳои машҳур найза буд, ки аз чӯби дароз бо оҳани ханчармонанд дар нӯгаш сохта мешуд. Ғайр аз найза боз силоҳи найзамонанде буд, ки жубин (жупин, зубин) ном дошт. Жубин дастаи кӯтоҳ дошт ва нӯгаш ба монанди найза тез буд. Жубинро аз қафои душман партоб меоданд.

Ханчар. Ханчари дудаме яке аз силоҳҳои маъмулӣ ва дӯстдоштаи ҳарбиён ва умуман, ҳамаи озодагон ва мардон буд. Ханчар, одатан, дароз буд ва дар ғилоф дар пеши бар, дар тасма овезон нигоҳ дошта мешуд. Дастаи ханчар низ ба монанди дастаи шамшер шакли ҳайвони дарандаро дошт.

Гурз ё шашпар. Яке аз силоҳҳои маъмулӣ гурз ҳисобида мешуд. Гурзро бештар аз маъдани оҳан месохтанд ва болои он аз секунҷа ё барҷастагӣ иборат буд, ки дар вақти зарба задан дар сипар ё бадан захм мегузошт. Гурзҳои шашпахлу ё шашпар низ буданд, ки онҳо бо паҳлуҳои тези худ ҷойи зарбаро мебуриданд. Паҳлавонони номӣ гурзи говсар доштанд. Умуман, якчанд хели гурзҳо мавҷуд буд.

Сипар. Сипарҳо ду шакл доштанд: тухмшакл ва гирд. Онҳоро аз тахта тайёр карда, аз болашон пӯсти хоми говро мекашиданд. Дар болои сипар чорто қуббаи доирашакли оҳанӣ шинонда мешуд. Шашпар ё гурз бар ин қуббаҳо бармехӯрд ва сипарро аз шикастан ё бурриши шамшер нигоҳ меоданд.

Мо дар дарси гузашта ёдовар шудем, ки либоси чанговарон аз ҷавшан, зиреҳ ва тоскулоҳ (хӯд) иборат буд, ки паси сари чанговарро муҳофизат менамуд.

Чангҳо танбатан сурат мегирифтанд, яъне ду паҳлавон ба майдон мебаромаданд ва бо гурз ё шамшер чанг мекарданд. Чангҳои гурӯҳӣ бо сипару найза ва шамшер ба амал меомаданд. Чангҳои омехта низ буданд. Силоҳи асосии деворшикан манҷаниқ буд, ки бо тирҳои сангӣ деворро мешикофт. Дар шаб зери девор сӯроҳӣ мекофтанд ва ба воситаи он деворро мегардонданд. Кӯзаҷаҳои нафтдорро даргиронида, дар ҷойҳои ҷӯбини дарвозаҳо мегузоштанд ва баъди сӯхтани дарвоза ба дохили шаҳр роҳ кушода мешуд.

Умуман, силоҳи тоҷикони шарқӣ аз рӯйи сифат ба силоҳи дигар ноҳияҳо мувофиқ меомад. Хизмати ҳарбӣ меросӣ ба шумор

мерафт, ки дар дарбори шоҳ иҷро мешуд. Микдори лашкари шоҳ зиёд набуд. Дар вақти ҷанг деҳқонзодагон аз ноҳияҳо гирд меомаданд ва лашкари асосиро ташкил менамуданд. Лашкар аз пиёдагон ва саворон иборат буд.

САВОЛҲО:

1. *Кадам силоҳҳои ҷангӣ маъмул буданд?*
2. *Либосҳои ҷангӣ кадомҳоянд?*
3. *Кадам усулҳои ҷанги қадимро медонед?*

§ 29. МАКТАБ ВА МАОРИФ. ЗАБОН ВА АДАБИЁТ

Мактаб ва маориф. Тоҷикон–суғдиён, марвихо, бохтариён, хоразмиҳо ва дигарон аз қадим алифбои худро доштанд ва бештари мардум босавод буд. Алифбои онҳо дар асоси ҳамон алифбои авестоии оромӣ сохта шуда буд ва фақат мутобиқи лаҳҷаҳои худ баъзе ҳарфҳо – овозҳои нав илова карда буданд. Ба забонҳои паҳлавӣ (портӣ) ва суғдӣ нисбат ба забонҳои бохтарӣ ва хоразмӣ бештар адабиёти хаттӣ боқӣ мондааст. Забони портиён забони паҳлавӣ ё форсии миёна ном дорад ва бо ин забон дар замони Сосониён китоби «Авесто» ва дигар асарҳо навишта шудаанд. «Авесто» китоби динии ҳамаи тоҷикон буд, бинобар ин, онро ҳамаи мардумони Тоҷикзамини Шарқӣ медонистанд, ҳарчанд дар ибтидои асрҳои миёна тарҷумаи «Авесто» ба забони суғдӣ вучуд доштааст. Мо қаблан гуфта будем, ки як бахши шаҳриён ба тичорати дохилӣ ва берунӣ машғул буданд ва онҳоро аз кӯдакӣ хатту савод меомӯзонданд. Сарчашмаҳои чинӣ хабар медиҳанд, ки бошандагони Самарқанд кӯдакони худро аз панҷсолагӣ ба хондан ва навиштан водор месозанд ва то бистсолагӣ ба ин кор шуғл меварзанд.

Кӯдаконро аз синни ҳафт ба дабистон мебарданд ва ҳафт сол таҳсили умумӣ мекарданд. Ғайр аз ин, мактаби олий бо номи дабиристон мавҷуд буд, ки дар он интихобан одамон дохил мешуданд ва ихтисоси шоирӣ, муаррихӣ, дабирӣ-дипломатӣ, мунаҷҷимӣ, тиббӣ ва ғайра мегирифтанд.

Пеш аз он ки кӯдаконро ба мактаб фиристанд, одоби куштӣ бастанро қайд менамуданд ва баъд ӯро ба дабистон мебарданд. Азбаски ҳамаи мардумони ориёинажод як дин ва оин доштанд, одоби куштӣ бастан ё камарбанди муқаддас бастан шарт буд.

Дар яке аз танбарҳои суғдӣ маросими куштии бастанӣ писараке акс шудааст, ки падару модар ба вай аспӣ зину афзордоре тухфа кардаанд. Ин маросим хеле бошукӯҳ мегузашт. Аспсаворӣ, тирандозӣ, шамшерзанӣ ва умуман паҳлавонӣ, вазифаи ҳар як мард буд.

Дар дабистонҳо аз забон, адабиёт, ҳисоб, илми табиатшиносӣ, дину мазҳаб, одоби давлатдорӣ, меҳмоннавозӣ, тичорат, тиб, назария ва амалияи ҷангӣ дарс мегуфтанд. Бачаҳоро дарси аспсаворӣ, шамшерзанӣ ва ғайра меомӯзониданд. Дарс дар маъбадҳо мегузашт ва муаллимон аз мубадон буданд. Мубадон дониши ҷамъониба доштанд.

Дар мактаб, аслан, духтарон ва писарони давлатманд меомӯнданд, аммо ҳуҷҷатҳои аз кӯҳи Муғи ноҳияи Парғари (Фалғари) кӯҳистони Суғд ёфтшуда нишон медиҳанд, ки бештари мардум дар деҳаҳо саводи хуб доштанд. Ариза, забонхат, иҷораном, никоҳнома, мактубҳои дипломатӣ, ҳуқуқӣ, додситонӣ, сиёсӣ, тоҷирӣ ва ғайра ба забони раво ва босаводона навишта шудаанд.

Дар он замонҳо қоғаз хеле қимат буд, бинобар ин, талабагон дар тахтачаҳои ҷӯбин, сафолпораҳо, пораҳои ҷарм, ҷӯбҳои бед, пӯстлох менавиштанд. Қаламро аз най месохтанд ва дар навиштан бештар аз ранги сиёҳ истифода мекарданд. Дар Панҷакент дар пораи зарфи сафолӣ алифбои суғдиро ёфтанд, ки он машқи талабае мебошад. Алифбои суғдӣ дорои 23 ҳарф буд.

Аз қалъаи кӯҳи Муғ 74 ҳуҷҷат ёфтанд, ки онҳо бо хатту забони суғдӣ дар қоғазҳои ҷиноӣ, ҷарм ва ҷӯбҳои аз пӯстлох тоза кардаи бед навишта шудаанд. Ҳуҷҷатҳои дипломатӣ, ки барои шоҳи Суғд – Деваштич навишта шудаанд, хеле хушхат буда, муҳру имзои шоҳро доранд.

Мактуб ва ҳуҷҷатҳои дипломатӣ, ҳуқуқӣ барои шоҳ дар қоғазҳои аз Чин овардашуда навишта шудаанд. Андозҳои аз деҳаҳои гуногуни ноҳияи Парғар (Фалғар) гирифта, дар дастаҳои ҷӯби бед навишта шудаанд.

Забон ва адабиёт. Дар адабиёти таърихӣ забоншиносон, махсусан, мутахассисони рус кӯшидаанд, ки ҳарчи бештар аз якдигар фарқи калон доштани забонҳои Тоҷикзамини Шарқиро нишон диҳанд, аммо сарчашмаҳо ин гуфтаҳои олимони имрӯзаро рад мекунанд.

Масалан, чуғрофидони юнонӣ Страбон, ки дар ибтидои асрҳои милодӣ зистааст, менависад, ки номи ориёӣ ба ҳамаи халқҳо: форсиён, модҳо, бохтариён, суғдиён, хоразмиён тааллуқ дорад. Халқҳои ин мамлакатҳо ба як забон ҳарф мезаданд ва забони онҳо аз якдигар бо лаҳҷаҳо фарқ мекард. Ҳамин фикрро солномаҳои чинӣ нисбат ба забони халқҳои номбаршуда таъкид менамоянд. Бинобар ин, тафовути байни забонҳои портӣ, суғдӣ, хоразмӣ ва бохтарӣ калон набуд. Гуяндагони онҳо якдигарро бе тарҷумон мефаҳмиданд.

Ғайр аз ин, забони динии ҳамаи халқҳои номбаршуда забони «Авесто» буд, ки вай ба забони форсии миёна – паҳлавии портӣ навишта шуда буд ва онро ҳамаи маздаеаноиён медонистанд. Забони давлатии Кушониён ва Ҳайтолиён забони бохтарӣ (тахорӣ) буд ва онро сокинони ноҳияҳои Осиёи Марказӣ хуб медонистанд.

Забони форсии дарӣ забони гуфтугӯӣ ҳамаи шаҳриён буд ва онро забони аҳли Бохтар меноманд ва бо он суғдиён хеле хуб балад буданд ва беҳуда нест, ки бори аввал соли 707-ум дар Бухоро аҳли Суғд намозро ба забони форсии дарӣ хонданд, чунки онҳо арабиро намедонистанд. Аз ҳамон давраҳо сар карда, оғози намоз ба забони форсии дарӣ (тоҷикӣ) мебошад.

Ба ҳамаи наздикии ин забонҳо нигоҳ накарда, забонҳои бохтарӣ, хоразмӣ, суғдӣ, сако-хутанӣ мувофиқ ба ғӯишхояшон алифбои худро доштанд ва бо ин алифбоҳо асарҳои илмӣ, адабӣ навишта мешуданд.

Забон ва адабиёти суғдӣ. Солномаҳои чинӣ маълумот медиҳанд, ки дар Суғд ба забони суғдӣ китобҳои зиёд, аз ҷумла солномаҳои таърихӣ ва нучумӣ, тиббӣ ва чуғрофӣ мавҷуданд. Ба забони суғдӣ аз дигар забонҳо китобҳои динӣ, аз ҷумла буддӣ, насронӣ ва дунявӣ тарҷума шуда буданд ва онҳоро мардум мехонданд. Ба забони суғдӣ аз хиндӣ асари машҳури «Панчатантра», ки баъд устод Рӯдакӣ онро бо номи «Калила ва Димна» ба шеър гардонидаст, тарҷума шуда буд.

Мувофиқи нақли Наршахӣ, дар Суғд дostonҳо дар бораи қорнамоиҳои Сиёвуш ва Рустаму Сухроб ва Исфандиёр вучуд доштанд. Дар бораи достони паҳлавонии Рустам баъзе пораҳо, махсусан, дар хусуси гирифтани Рахш ва мубориза бо девҳо ба дасти мо расидаанд. Дар бораи муборизаи Рустам бо девҳо гуфта мешавад, ки вай девҳоро шикаст дода, гурезон мекунад ва аз

кафояшон меравад. Девҳо қалъае доштанд хеле мустаҳкам ва дар он пинҳон мешаванд. Дар атрофи қалъа марғзоре будааст, чойи хеле зебоманзар ва Рустамро хуш меояд. Аз Рахш мефарояд, зини онро гирифта, болишт мекунад ва хоб меравад. Рустам хоби паҳлавонӣ мекард, яъне хобаш якчанд рӯз давом меёфт. Девҳо мебинанд, ки Рустам хоби паҳлавонӣ рафтааст, лашкари бузурге аз чинҳо тартиб медиҳанд ва сӯйи Рустам меоянд. Замину осмон торик мешавад ва барфу борони шадид меборад, аммо Рустам бедор намешавад. Девҳо мецоҳанд Рахшро гиранд, лекин вай онҳоро зада мекунад ва пеши соҳибаш омада, ўро бо пойхоҷаш сумбак зада бедор мекунад. Рустам либоси аз пӯсти шер доштаи худро пӯшида, бо шамшер ба чанг медарояд ва лашкари аз мору каждум, дарандаю чарандаҳо сохтаи девонро мекунад ва онҳоро дуюмбора шикаст медиҳад.

Аз деворнигораҳои Панҷакати қадим маълум мешавад, ки суғдиҳо ҳамаи дostonҳои Рустамро, аз ҷумла чангҳои ўро бо Деви Сафед хуб медонистанд. Забони суғдӣ забони мардумони Чоч, Фарғона ва Истравшан ҳисоб мешуд.

Забони хоразмӣ. Хатту алифбои хоразмӣ, ба монанди алифбои суғдӣ, оромиасос буд ва микдори ҳарфҳо низ баробар буданд. Осори хатти хоразмӣ нисбат ба суғдӣ хеле кам боқӣ мондааст. Олими ҳамадони тоҷик Абурайҳони Берунӣ, ки ҳамзамони Абуалӣ ибни Сино буд, менависад, ки арабҳо ҳамаи осори хатти хоразмиро бо мардуми босаводаш нобуд сохтанд, то ки хоразмиён илму фарҳанги ба забони модариашон бударо фаромӯш созанд. Мо доир ба хатту саводи хоразмиён аз ҳуҷҷатҳои хатти, ки дар натиҷаи ковишҳои бостоншиносӣ аз Хоразм ба даст омадаанд, маълумот пайдо намудем. Ҳуҷҷатҳои аз қасрҳои Фир (Тупрокқалъа) ёфтшуда нишон медиҳанд, ки забону адабиёти хоразмиён ба забону адабиёти суғдиён хеле наздик будааст.

Забон ва адабиёти бохтариён–тахориён. Дар бораи забону адабиёти бохтариён–тахориён маълумот бештар мебошад. Сарчашмаҳои чинӣ ва юнонӣ менависанд, ки ба забони бохтарӣ аз ҳамаи забонҳои Тоҷикзамини Шарқӣ адабиёт бештар буд, аммо, мутаассифона, дар бораи забони бохтарии асрҳои IV–VIII милод маълумот хеле кам боқӣ мондааст. Аз ривоятҳои таърихӣ маълум мешавад, ки то истилои Искандари Мақдунӣ дар Бохтар хатти оромиасос амал мекард. Дар замони давлати Юнону

Бохтар алифбо ва забони юнонӣ чорӣ мешавад. Дар замони Канишкаи Кабир боз забони бохтарӣ-ориёӣ, вале бо хатти юнонӣ чорӣ мешавад. Аз катибаи Работак, ки дар бораи он дар синфи 5-ум, дар бахши таърихи Кушониёни Кабир нақл кардем, маълум мешавад, ки забони бохтарӣ забони давлатии Кушониён ва Ҳайтолиён буда, дар қаламрави давлати онҳо забони расмӣ ба ҳисоб мерафт. Аз эҳтимол дур нест, ки забони дарӣ ҳамон забони давлатӣ-расмӣи Кушониён ва Ҳайтолиён мебошад ва дар замони истилои араб ва баъдан бо номи форсии дарӣ маъруф мешавад.

Таҳқиқоти бостоншиносӣ нишон медиҳанд, ки дар замони Кушониён дар баробари хатти юнонӣ хатти бохтарӣ амал менамуд. Дар замони Ҳайтолиён хатти бохтарӣ хатти юнониро иваз мекунад. Алифбои бохтарӣ аз 24 ҳарф иборат буд ва аз рост ба чап навишта мешуд. Аз ривоятҳои таърихӣ бармеояд, ки забони бохтариён дар арафаи истилои араб дарӣ-тоҷикӣ буд ва ба ин шеъри «Аз Хутталон омадӣ, Ба рӯ табоҳ омадӣ» шаҳодат медиҳад.

Забон ва адабиёти хутанӣ-сақой. Далелҳои таърихӣ нишон медиҳанд, ки вилояти Шинҷони Чини кунунӣ таърихан яке аз ноҳияҳои ориёнишин ва минбаъд Тоҷикзамин будааст ва мардуми он кошғариҳо, кӯчониён, хутаниён, турфониҳо, ёркандиҳо ва дигар ноҳияҳои ин диёр баробари пайдо шудани ному забони тоҷикӣ ҳамоҳанги дигар бахшҳои Тоҷикзамин шуданд. Дар ин марзи шарқии Тоҷикзамин унсурҳои фарҳанги халқҳои ҳамсоя – чиниён, тибетиён, ҳиндувон ва туркон низ ворид шуда, омезишero ба вучуд овардаанд, аммо то асрҳои VI–VII милодӣ, то замони истилои туркон забони асосии мардуми ин диёр лаҳҷаи забонҳои ориёии хутанӣ-сақой буд. Забонҳои помирӣ ба гурӯҳи забонҳои хутанӣ-сақой дохил мешаванд. Дар ноҳияҳои гуногуни Хутан осори хаттӣ на танҳо бо забони маҳаллӣ, балки ба забонҳои суғдӣ, монавӣ, паҳлавӣ, санскритӣ, буддой ва чинӣ ёфт шудаанд.

САВОЛҲО:

1. *Кадам навъи дарсҳо дар дабистонҳо чорӣ буданд? Фарқи дабистон аз дабиристон дар чист?*
2. *Ба забони суғдӣ кадом ёдгориҳо боқӣ мондаанд?*
3. *Фарқи забонҳои Тоҷикзамини Шарқӣ дар чӣ буд?*
4. *Дар Бохтар кадом навъи хат истифода мешуд?*
5. *Саводнокӣ дар кадом дараҷа буд?*

§ 30. ДИНҲО ДАР ТОЧИКЗАМИНИ ШАРҚӢ

Зардуштӣ – зурвонӣ. Дини аҳли кишварҳои Тоҷикзамини Шарқӣ – Суғд, Хоразм, Бохтар – Тахористон, Фарғона, Чоч ва Хутан зардуштии зурвонӣ буд. Зардуштияи зурвонӣ аз дини зардуштии Тоҷикзамини Ғарбӣ (Порс) каме фарқ дошт. Дар зардуштияи замони Сосониён Хурмуз – Ахурамаздо Худованди офаридагор аз ибтидо то охир мебошад ва Аҳриман ҳамчун қувваи офаридагори бадӣ абадӣ нест ва фанопазир аст.

Дар дини зардуштияи зурвонӣ ё зурвония, Зурвон – Худованди замон аст ва падари Хурмуз ва Аҳриман ба ҳисоб меравад. Ривояте аст: вақте ки замин ва осмону ситорагон набуданд, фазо буд ва Худованди замон – Зурвон дар тули ҳазор сол рӯзаю намоз кард, то ки барои ӯ фарзанде бо номи Хурмуз (Ахурамаздо) пайдо шавад ва дунёро биофарад. ҳазор сол гузашт, аммо Хурмуз пайдо нашуд. Зурвон дар дили худ гуфт: «Ман беҳуда ин қадар тоату ибодат кардам, Хурмуз пайдо намешавад». Дар ин вақт маълум шуд, ки дар вучуди Зурвон ду гавҳар пайдо шуданд: Хурмуз барои тоату ибодат ва Аҳриман барои гумони бад кардани Зурвон. Баъди он ки Зурвон фаҳмид, ки ду писар таваллуд мешаванд, ба худ қарор дод: касе, ки аз онҳо пеш ояд, ӯро подшоҳи олам мекунам. Хурмуз қувваи рӯшноӣ буд ва пешомадро медонист. Ин фикри падарро ба Аҳриман нақл кард. Аҳриман паҳлуи модарашро дарронд ва пеши падар омад ва гуфт: «Ман писари шумо ҳастам».

Зурвон гуфт: «Ту писари ман нестӣ, аз ту бӯйи марг, вайронӣ, харобӣ, бадӣ, торикӣ меояд». Дар ин ҳолат Хурмуз нурафшон меояд ва Зурвон мегӯяд: «Мана, ин писари ман аст ва ӯро шоҳи ҷаҳон, офарандаи заминро замон ва ҳаёт таъйин кардем». Пас Аҳриман гуфт: «Шумо магар ваъда надода будед, ки касе пеш ояд, ӯро шоҳи офариниш таъйин мекунам?» Зурвон ноилоҷ барои вафои ваъдаи худ Аҳриманро ба муддати нух ҳазор сол баробари Хурмуз шоҳ эълон мекунад ва мегӯяд, ки баъди анҷоми ин муҳлат Хурмуз аз нав офаринишро дигар мекунад ва бадихоӣ туро аз байн мебарад.

Баъди аз падар фармони офаринишро гирифтган, Хурмуз ва Аҳриман ба сохтмони дунё шуруъ менамоянд. Хурмуз дар муддати се ҳазор сол олами рухиро меофарад. Дар се ҳазори дуюм олами ҷисмониро, яъне заминро бо тамоми мавҷудоташ, меофарад, аз ҷумла аввалин инсон – Каёмард (Каюмарс) ва аввалин ҳайвон

– Говмардро. Вакте ки Аҳриман аз дунёи торикии худ ба боло назар кард, офаринишҳои Хурмузро дид, ба ғазаб омад ва лашкари марговари худро фиристод, ки дар ҳама офаринишҳои он олудагӣ, яъне маргро ворид кунад. Аҳриман олами ҷисмониро наофаридааст. Ӯ фақат қобилияти харобкунанда дорад.

Аз ин ҷост, ки Хурмуз ҳаёт офарид ва Аҳриман ба муқобили ӯ марг. Хурмуз рӯз офарид, Аҳриман шабро ба муқобили ӯ сохт. Ҳамин тавр, ҳамаи чизҳои хуб, ҳаётбахш, лозима, муфидро Хурмуз месозад ва ҳамаи унсурҳои бадиро ба муқобили онҳо Аҳриман пайдо мекунад. Ин вазъият дар тури нух ҳазор сол давом мекунад. Баъди ин дунёи дугонагӣ, духудой (Некӣ ва Бадӣ) ба поён мерасад. Ва Хурмуз – Ахурамаздо олами бемаргро аз нав бунёд менамояд ва худои ягона мешавад, аз ин рӯ, дини зардуштӣ, дини тавҳидӣ мебошад.

Аз таҳлили сарчашмаҳои хаттӣ ва бостоншиносӣ маълум мешавад, ки дини мардуми Тоҷикзамини Шарқӣ аз қадим зурвонӣ буд. Дар зурвония мавҷудияти ду худованди баробарқувва – Некӣ ва Бадӣ шинохта мешаванд. Мардумон ба худои Некӣ барои офаринишҳои муфидаш намоз мегузоранд ва ба худованди Бадӣ низ сачда мекунанд, барои он ки ба рӯзгори онҳо зарар наоварад. Зурвониҳо мегуфтанд: «Мо зардуштии асил ҳастем» ва ҳамаи урфу одатҳои оини ӯро ба ҷо меоварданд. Яке аз фарқҳои дини тоҷикони шарқӣ аз ғарбӣ дар он буд, ки дар Тоҷикзамини Шарқӣ ҳамаи фариштагони авестой, аз ҷумла Хурмуз, ҳайкалҳо доштанд ва онҳоро дар маъбади худоён нигоҳ дошта, парастииш мекарданд. Аз ҳамин сабаб, мусалмонон онҳоро маҷус, бутпараст ва оташпараст зикр кардаанд ва ба моҳияти дини гузаштагони мо сарфаҳм нарафтаанд.

Тоҷикони шарқӣ гумон мекарданд, ки дар ҳайкалҳои худоён ва фариштагон қувваи руҳие аз онҳо ҷойгир аст ва ба одамони хокӣ мадад мерасонад.

Мувофиқи ахбори сарчашмаҳои ҷиноӣ, дар Суғди Марказӣ, дар Иштихон ҳайкали тиллоии Худованди бузургдаст – Хурмуз (Ахурамаздо) мавҷуд буд, ки ҳама ӯро мепарастиданд. Ҳайкал хеле бузург буд ва аз масофаи дур намоён мешуд ва мардумон аз аспон пиёда шуда меомаданд. Ҳар рӯз дар назди ибодатгоҳи он 5 уштур, 10 асп ва 100 гӯсфандро қурбонӣ мекарданд. Баъзан ин омор то ба 1000 мерасид ва гӯшт аз хӯрдан кам намешуд.

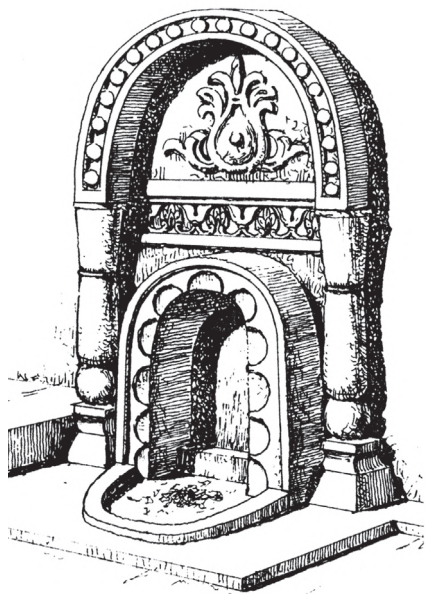
Расми 31. Митро-Аҳуро ва Заҳҳок

барзин (оташи кишоварзон) ва Фаранбағ (оташи мубадон) бо маъбадхояшон вучуд доштанд ва мардумон бузургдошти онҳоро ба чо меоварданд. Панҷ вақт намоз гузоридан, куштӣ бастан, мурдaro дар дахма гузоштан, поси хотири арвохро доштан ва ғайра чун суннати хамаи зардуштиён ичро карда мешуданд (расми 32).

Дар адабиёти таърихии Осиёи Марказӣ, аз чумла таърихи бисёрчилдаи халки тоҷик, чунин ақида маъмул аст, ки гӯё дар Тоҷикзамини Шарқӣ тоҷикон дини муайяне надоштанд. Як гурӯҳи онҳо оташпарасту бутпараст, гурӯҳе буддопараст, сеюм монипараст ва ҳатто насронӣ буданд. Ин ақидаҳо барои он вучуд доштанд, ки дар бораи дини мардуми бумии Осиёи Марказӣ асари таҳқиқотии махсусе набуд.

Дар дини зардуштияи суннати ба ҳайкалҳо ва худованди бадӣ сачда намуданро гуноҳ меҳисобанд, аммо дар зурвония ин урфият раво мебошад. Дар ҳама оинҳои зардуштӣ урфиятҳои суғдиҳо, фарғонагиҳо, чочиҳо, хоразмиҳо ва бохтариён мувофиқ ба дастури китоби «Авесто» ичро мешуданд (расми 31).

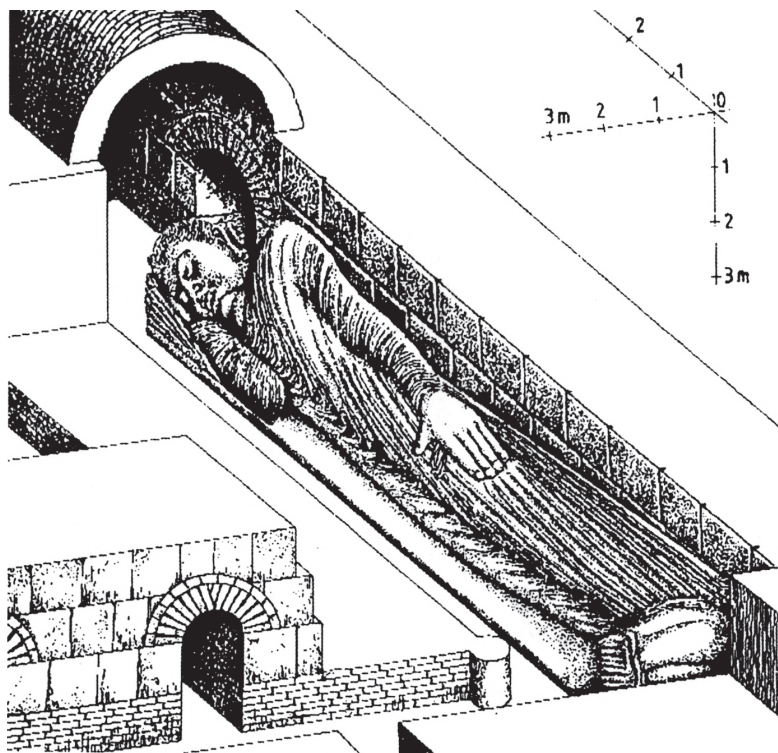
Дар Тоҷикзамини Шарқӣ ба монанди Ғарбӣ се маъбади оташи муқаддас Баҳром (оташи шоҳӣ), Мехр-

Расми 32. Мехроби оташ аз Гардани Ҳисор, намуди барканда

Ҳоло чунин асар аз чониби муаллифи ин китоб бо номи «Дини қадими суғдиён» соли 1996 таълиф ёфта ва исбот мешавад, ки тоҷикони пешазисломӣ як дин доштанд ва он ҳам зардуштии зурвонӣ буд.

Дини буддой. Яке аз динҳое, ки дар Тоҷикзамини Шарқӣ паҳн шуда буд, дини буддой ба ҳисоб меравад. Гӯё дар Бохтар, дар замони Кушонӣён буддоия хеле раванқ меёбад ва ибодатгоҳҳои қадими зардуштӣ – маъбади оташи шаҳри Балх ба дайри буддой табдил дода мешавад. Маъбади оташро ба дайри буддой табдил додан аз ҳақиқат дур аст, аммо дар Балх дар замони истилои арабҳо дар наздикии маъбади оташ – Навбахор хонаи худоёни авестой буд, ки онро нодуруст дайри буддой номидаанд. Соҳибони он – Бармакиён аз тоҷикони маҳаллӣ буданд. Шояд дар бахшҳои тоҷикнишини ба Ҳиндустон наздик як қисми одамон ба дини буддой гаравида бошанд.

Расми 33. Ҳайкали Буддо аз Аҷинатеппаи ноҳияи Вахш

Дар Тирмиз маъбади дайри буддой вучуд дошт. Мардуми бумӣ (точикон) дар симои Буддои хиндӣ Худованди бузурги худӣ Ахурамаздоро медиданд.

Аз сабаби он ки дар дини буддой ҳайкалсозӣ ва расмкашӣ хеле маъмул аст ва ҳамаи фаъолияти Буддо аз рӯзи таваллуд то ба дараҷаи бемаргӣ расидан, бо ҳайкалу расмҳо тасвир шудааст ва ба зурвония хеле шабоҳат дошт, мардуми одӣ онро бо дини зардуштӣ як дониста, Буддоро ба ҷойи Ҳурмуз (Ахурамаздо) ва фариштагони маздаясно парастииш кардаанд. Ин яке аз сабабҳои бештар паҳн шудани буддоия дар Бохтар ва Хутан мебошад.

Бисёр дайрҳои буддой, насронӣ, ки дар шаҳрҳои тичоратӣ ёфт шудаанд, дар назди работҳо, дайрҳои румӣ ва хиндӣ арзи вучуд доштанд ва ба мардуми савдогар хизмат мекарданд. Дар работҳо одамони мамлакатҳои зикршуда мезистанд ва мувофиқ ба дини худ тоату ибодат мекарданд. Пайдо шудани чунин ибодатгоҳҳо маъноӣ онро надорад, ки мардуми маҳаллӣ насронӣ ва ё буддой шуда буданд (расми 33).

САВОЛҲО:

1. Дини зардуштии тоҷикони шарқӣ аз дини тоҷикони ғарбӣ чӣ тафовут дошт?
2. Зурвония чӣ гуна оин буд?
3. Сабабҳои паҳн шудани буддоия дар Тоҷикзамини Шарқӣ чӣ буд?
4. Марказҳои калонтарини бутпарастӣ дар қучоҳо буданд?

§ 31. ВАРЗИШ

Маълумоти умумӣ. Пайғамбар Зардушт таълим меод: «Тани солим – ақли солим», яъне баданро солим нигоҳ доштан зарур ва шарт аст, зеро танҳо ба ақли солим ва қори солим тани сихат қодир аст. Аз ин лиҳоз, зардуштиён ба шустушӯӣ, тарбияи бадан ва варзиш аҳаммияти калон меоданд. Ҳаминаш басанда аст, ки дар оини маздаясно қасоне, ки намоз мехонанд, ҳар рӯз панҷ маротиба тамоми сару бадани худро мешӯянд. Аз ин ҷост, ки дар шаҳри Балх – маркази динии ориёӣ-тоҷикон ҳазор гармоба шабу рӯз амал мекарданд. Гармоба дар ҳар хонадон низ буд. Дар дини зардуштӣ поки амри Худованд ва нопоки хислати аҳримани хисобида мешавад.

Таълимоти Зардушт мағлубиятро намепазирад, вай аз пайравон бар зидди қувваҳои аҳриманӣ, бадӣ ва душманӣ муборизаи беамон бурданро талаб мекунад. Барои ҳамин, инсон бояд бо бадани солим ва ақли солим бо неруҳои бадӣ мубориза барад. Аз ин ҷост, ки дар урфияти гузаштагони мо – ориёӣҳо ҳар гуна бозиҳои ҳарбӣ-варзишӣ ҷорӣ буданд.

Тирандозӣ. Мард, пеш аз ҳама, муҳофизи ватан, муборизи истиқлол ҳисобида мешуд. Аз ҳамин сабаб, вақте ки дар хонадон писар таваллуд мешуд, тирандозии номиро даъват мекарданд ва ӯ тире ба сӯйи осмон мекушод ва падару модар шукронаи тирандозии нави ба дунё омадаро менамуданд. Тирандозии ориёӣ душманро ба тарсу ҳарос меандохтанд. Қаноти тирандозон дар тамоми ҷангҳои ориёӣҳо бар юнониён ғолиб буд.

Ориёӣҳо (сақоӣҳо) аз ҳаштсолағӣ, аз айёми ба дабистон рафта, бачаро аспаворӣ, шамшерзанӣ ва тирандозӣ меомӯхтанд ва ин кор то ба воқеаи расиданаш давом меёфт. Дар вақти ҷанг бо лашкари Искандари Мақдунӣ дастаҳои Спитамон рӯ ба гурез меоварданд ва юнониҳо гумон мекарданд, ки инҳо шикаст хӯрданд ва аз дунболошон асп медавонданд. Ҳамин ки қувваи дунболгир аз лашкари асосӣ дур мешуд, дастаҳои Спитамон онҳоро тирборон ва нест менамуданд.

Амалиёти гурезҷанг яке аз роҳҳои душманро парешон ва нест намудани ориёӣҳо – тоҷикон буд. Дар този асп баргаштан ва ба душмани аз дунбол омада тирӣ беҳато задан, вазифаи ҳар як ҷанговари ориёӣ ба ҳисоб мерафт.

Дар оини маздаясно фариштаи тирандозон Ораш ном дошт. Шумо таърихи онро дар синфи панҷ хондаед. Дар расмҳои қадим расме ҳаст, ки гӯё шоҳ Баҳроми Гӯр охуро дар ҳолати дав тир зада, як пой ва як гӯши онро ба ҳам дӯзондааст. Ин ривоят аз маҳорати баланди тирандозии гузаштагони мо шаҳодат медиҳад.

Ривоятҳои зиёди таърихӣ вучуд доранд, ки гӯё яке аз шартҳои духтарон ба шавҳаршавандагони худ бо тир нишон задан буд. Чунин мусобиқаҳо дар рӯзи иди Наврӯз дар майдони ҳукумати баргузор мешуданд. Довталаб бо як тир тангаи тиллоӣ дар нишон бударо мезад. Ин ривоят низ аз мактаби тирандозии гузаштагони мо гувоҳӣ медиҳад.

Дар сарчашмаҳои таърихӣ мавзуи шикор бо шерон, палангон, гургон ва оҳувон хеле маъмул аст. Шикор ин вақтхушӣ набуд, шикор ин маҳорати тирандозии худро сайқал додан, далерӣ ва чолокӣ нишон додан буд. Шикор ин равнақи донишу биниши чангиرو ифода мекард.

Аспсаворӣ. Шумо медонед, ки ориёихоро ромкунандаи асп, гов ва уштур меҳисобанд. Онҳо паҳнкунандаи аспҳои ромшуда ва фойтун дар Шарқу Ғарб буданд. Яъне ташкилкунандаи лашкари савора мебошанд. Аз ин рӯ, дар «Авесто» табақаи болои шоҳонро (лашкариёнро) табақаи саворагон меномиданд. Савораи хуб шаъну шарафи ориёӣ-тоҷикӣ буд.

Падари таърих Ҳеродот навиштааст, ки ориёӣҳои зану мард савораи хубанд. Дар оини маздаясно асп ҳайвони муқаддас ба шумор мерафт. Ориёӣҳо аспро гӯр мекарданд ва гӯшташро намехӯрданд. Аспи хуб барои ҷанговар қувваи ғалабаовар ва начотовар ҳисобида мешуд. Бехуда дар урфияти тоҷикон намегӯянд: «Зани хуб ва аспи хуб мардро бузург менамоянд».

Ориёӣҳо-тоҷикон аз 7–8 солагӣ, аз айёми камарбанди муқаддас бастан, ба аспсаворӣ шуруъ менамуданд ва савори мохир буданд. Савора бояд дар болои асп шамшерзанӣ, гурззанӣ, найззанӣ, жупинзанӣ ва тирандозиро хуб ёд гирад. Барои ҳамин, бозиҳои ҳарбӣ ва варзишӣ, ба монанди пойга, бузқашӣ, чавгонбозӣ хеле равнақ доштанд. Савор дар ҳолати дави асп бояд аз монеаҳои зиёд мегузашт ва нишонро соҳиб мешуд.

Чавгонбозӣ. Яке аз бозиҳои миллӣ чавгонбозӣ буд, ки то асри XVI милод дар шаҳрҳо равнақ дошт ва ўзбекҳо онро барҳам доданд, аммо дар Дарвозу Бадахшон то асри XIX вучуд дошт. Бозӣ савора ва пиёда ҳам мардон ва ҳам чавонзанон бозӣ менамуданд. Дастаҳо 12x12, 10x10, 8x8 бештар 4x4 нафарӣ баромад менамуданд.

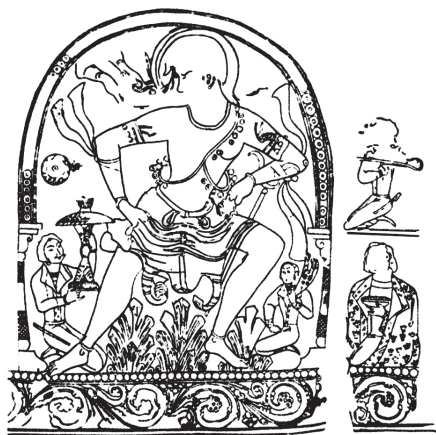
Муборизаи тан ба тан. Пеш чангҳо бештар бо муборизаи ду ҷанговар сар мешуданд. Онҳо бо якдигар найззанӣ, шамшеру гурззанӣ мекарданд. Баъд аз он ки ин силоҳҳо бекор мешуданд, даст ба камари якдигар мезаданд ва ҳарки аз болои зин ба замин зада мешуд, мағлуб ҳисобида мешуд. Агар ин мубориза давомнок мешуд, аспон зону бар замин мезаданд ва паҳлавонон ҳар ду пиёда муборизаро давом медоданд. Онҳо барои ғолибият усулҳои

гуштиро истифода мебурданд. Каси чисман боқувват голиб меомад ва ҳарифро ё мекушт ё ба асирӣ мегирифт.

Бинобар ин, дар рӯзгори осоишта чавонон усулҳои чангро ба воситаи гуштигирӣ ёд мегирифтанд. Аз сарчашмаҳои таърихӣ ва расмҳои деворӣ ёдгориҳои бостонӣ маълум мешавад, ки ду намуди гуштигирӣ вучуд дошт. Гуштии аз камари якдигар гирифтани ва бардошта ба замин хобондан. Паҳлавонон мӯкӣ, шалвори чармини аз зону боло ва калтачаи беостини аз миён боло доштанд. Гушти дар майдон бо иштироқи тамошогарон ва довар мегузашт. Бо чунин усул Рустам бо Исфандиёр ва Сухроб мубориза бурда буд. Расми чунин гушти дар деворнигораҳои Панҷакат боқӣ мондааст (расми 34).

*Касе, к-ӯ ба куштии набард оварад,
Сари меҳтаре зери гард оварад.*

(Фирдавсӣ)

Расми 34. *Аз деворнигораҳои Панҷакати қадим: рақси пирӯзӣ*

Чунин гушти ҳоло дар байни тоҷикони водии Зарафшон ва Сир бо номи «кураш» маъруф аст. Гушти тарзи дуюм бо номи «ҳалукӣ» дар байни тоҷикони ҷануб шуҳрат дорад. Ин намуди мубориза бештар дар ҳолати ҷангҳои умумӣ, хусусӣ ва нобаробарии қувваҳо истифода мешуд. Ҳарифи камқувват рақиби зӯрманди худро бо ҳилаю найранг ба замин мезад.

Дар байни ориёӣ-тоҷикон мусобиқаҳои гуногуни варзишӣ аз деҳаҳо сар

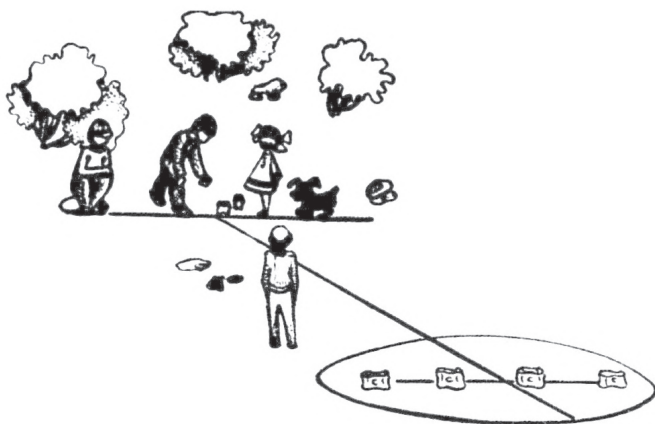
карда, дар ҳама шаҳрҳо ва вилоятҳо гузаронида мешуданд. Паҳлавонони довталаб дар рӯзҳои Наврӯз дар пойтахт гирд меомаданд ва паҳлавони солро муайян менамуданд. Дар таърих Рустам унвони «Ҷаҳонпаҳлавон»-ро дошт. Дигар паҳлавонҳо, аз ҷумла Сухроб, Исфандиёр унвони «Ҷаҳонпаҳлавон»-ро надоштанд.

Паҳлавони сол дар рӯзи Наврӯз омада, дар сари мизи зиёфат меистод ва интизори довталаб мешуд. Довталаб омада, ба дастархон даст мезад. Даст задан маънои паҳлавонро ба мубориза даъват намудан буд. Мубориза то ба мағлуб шудани яке аз онҳо давом мекард. Ғолиб – паҳлавони сол дар ҳудуди мамлакат эълон мегардид. Чунин паҳлавонҳо дар деха, шаҳр, русто ва дахпат – вилоятҳо низ буданд.

Бучулбозӣ аз бозиҳои кӯдаконаи қадимӣ мебошад. Бучулҳои сӯрохшуда дар қабрҳои ҳазораҳои III–II п.м. пайдо мешаванд. Ин бозёфтҳо нишон медиҳанд, ки бозии бучул ҳанӯз дар ҳамон замонҳо вучуд доштааст.

Бучулбозӣ навъҳои гуногуни бозиро дарбар мегирифт; бучулҳое, ки аз паҳлу соида шудаанд, барои бозии «Харболо» истифода мешуданд. Чӣ тавре ки маълум аст, бучул ба пук, чук ва хару асп тақсим мешавад ва ҳар паҳлуи боло гаштани он нақши муайян дорад. Масалан, агар асп хезад, соҳиби он ҳамаи бучулҳои чукбударо мегирад; агар хар хезад, бучулҳои пук бударо мебарад. Бучули пук бучули чук бударо тир мезанад ва агар вай пук гардад, ўро мегирад.

Ҳамин тавр, бучулбозӣ хеле мушкил ва шавқовар мебошад. Навъҳои гуногуни бозии он, ба монанди: «Дойра», «Кушак», «Чорпой», «Зангӯл» ва ғайра дар байни мардуми Дарвоз ва Кӯлоб то имрӯз боқӣ мондаанд (расми 35).

Расми 35. Бучулбозии навъи давра

Шагранч – шоҳмот. Яке аз бозиҳои калонсолон буд. Дар адабиёти таърихӣ мардуми дарбор зану мард ба ин бозӣ рағбат доштанд ва онро бозии шоҳону донишмандон меномиданд.

Донаҳои шоҳмот дар ёдгориҳои таърихӣ аз замонҳои хеле қадим аз асри IV пеш аз милод вомехӯрданд ва нишонаи он мебошанд, ки мардуми ориёӣ (тоҷик) таърихи бисёрсолаи шоҳмотбозии худро дорад.

Дар замонҳои қадим бозии нард хеле маъмул буд. Донаҳои нард бо рақамҳои 1–6 аз устухони фил, сангҳои сиёҳ ва сангҳои гаронбаҳо хеле зиёд ёфт шудаанд, ки ба замони ҳукмронии Порт (Ашкониён) ва Кушониён нисбат доранд. Шояд бозии нард на танҳо дар болои миз, балки дар майдон бо Донаҳои калон низ ривоч дошта бошад.

Қайд кардан бамаврид аст, ки дар аксар кишварҳои ҷаҳон бозингарони нард рақамҳои 1-6-ро бо забони форсии тоҷикӣ талаффуз мекунанд. Ин аз он шаҳодат медиҳад, ки нард ба мисли шоҳмот ва дигар бозиву навъҳои варзиш бозии миллии тоҷикон ва қавмҳои ориёинаҷод мебошад.

САВОЛҲО:

- 1. Кадом навъи машқҳои ҷарбӣ дар рӯзгори ориёӣҳо ва тоҷикони қадим ривоч доштанд?*
- 2. Аспаворӣ дар ҳаёти ориёӣҳо кадом нақширо мебозид?*
- 3. Бозиҳои кӯдакона ва калонсолон кадомҳоянд?*

БОБИ V.

ЗУҲУРИ ИСЛОМ

§ 32–33. ГУСТАРИШИ ДИНИ ИСЛОМ

Вазъи Тоҷикзамини Ғарбӣ дар арафаи истилои араб. Баъд аз Хусрави Парвиз дар Тоҷикзамини Ғарбӣ подшоҳе аз сулолаи Сосониён пайдо нашуд, ки давлатро ҳифз намояд ва аз парокандагӣ начот диҳад ва манфиатҷӯии дарбориёнро саркӯб кунад. Кубоди II (Ширӯя) баъди Хусрави II ба тахт нишаст ва ба куштори хонаводаи Сосониён даст зад ва даҳҳо меросталаби тахтро нобуд сохт, то ки рақибе надошта бошад, аммо баъди ним сол худи ӯ вафот кард. Ҳамин тавр, аз Оли Сосон, ки зиёда аз 400 сол ҳукумат дошт, танҳо чанд зан бо кӯдакони хурд боқӣ монданд. Муддати салтанати Кубод беш аз ду сол буд.

Баъди Кубод писари ӯ – Ардашер, ки ҳафтсола буд, вориси тахт эълон шуд. Дар ин муддат қабилаҳои хазар Арманистон ва Гурҷистонро ғорат карданд. Лашкаркаш Шаҳрбароз, ки дар замони Хусрави II нуфузи зиёд дошт ва дар замони Кубод аз дарбор дур шуда буд, бо императори Византия забон як намуда, бо ёрии ӯ тахту тоҷро (соли 630) соҳиб мешавад.

Дар ин вақт дар Хуросон шоҳзодае бо номи Хусрав, ки гӯё набераи Кубоди I буд, ба даъво бархост. Дар Тайсафун низ ашрофон шӯриш бардоштанд ва сарвари забткор – Шаҳрбароз ва тарафдорони ӯро куштанд. Заминҳои Осиёи Сағир, Миср ва ғайра ба ихтиёри румиён гузаштанд. Дар ҳамин вақт Хусрави III, ки дар Хуросон бо ёрии туркон даъвогари тахту тоҷ буд, ба қатл мерасад.

Баъди Шаҳрбароз ва Хусрави III, набераи Хурмузи IV ва баъди ӯ Чавоншер – писари Хусрави Парвиз ба тахт нишастанд (229–230). Пасон Бӯрондухт – духтари Хусрави Парвизро ба тахт нишонданд ва ӯ чун дид, ки аз уҳдаи идораи мамлакат намебарояд, баъди як сол панҷ моҳ ба истеъфо рафт. Баъд Гуштосп – набераи Хурмузи IV ба тахт нишаст ва баъди ӯ Озардухт – духтари Хусрави Парвиз, хоҳари Бӯрондухт, Хурмузи V – набераи Хусрави Парвиз дар Нисибин худро шоҳ эълон дошт ва то соли 631-ум подшоҳӣ кард. Баъд, чанд муддат сарбозон сарварӣ карданд. Ҳамин тавр, аз соли 630-юм то 632-юм 12 нафар

ба тахт нишастанд. Ҳамаи ин ҳодисаҳо далели парокандагӣ ва нооромии мамлакат мебошанд.

Соли 632-юм Яздигурди III-ро, ки набераи Хусрави Парвиз меҳисобиданд, ба тахт нишонданд. Ва аз сабаби он ки модараш аз сиёҳпӯстон буд ва даъвогари тахту тоҷ набуду дар Истаҳр мезист, ўро накуштанд. Азбаски вориси дигаре аз Оли Сосон намонда буд, бо маслиҳати аёну ашроф марзбони Хуросон – Рустам ўро ба тахт шинонда, ҳомии вай мешавад.

Дар ҳамин вазъияти вазнин дар Ҷанубу Фарбии мамлакат давлати наво ба номи **Хилофати Араб** таъсис ёфт. Давлати Яздигурд ба монанди бемори аз беморхона баромада муҳтоҷи тарбия, ғизогири ва рушду камол буд. Бисёр вилоятҳои Шимолу Фарби, аз ҷумла Арманистон, Гурҷистон, Осиёи Сағир, Бобул, Миср, Яман ва ғайра ба тасарруфи румихо гузашта, ба хазина андоз намедоданд. Вилоятҳо худмухтор шуда буданд ва ба ҳукумати марказӣ дуруст итоат намекарданд. Ҳукумати марказӣ ба онҳо қувваи идора надошт. Вазъи Тоҷикзамин – Эронзамини Фарби дар арафаи ҳуҷуми аҷнабиёни араб чунин буд:

1. Дар дини зардуштӣ ба вучуд омадани мазҳабҳои зиёд: **монавия, зурвония, каюмарсия, мачусия, беҳофария** ва ғайра, ки беш аз 15 адад буданд. Онҳо байни худ ихтилоф доштанд ва ба ягонагии халқу кишвар халал мерасонданд.

Ғайр аз ин, дар дохили мамлакат динҳои насронӣ, буддӣ ва ғайра амал мекарданд. Махсусан, тарафдорони дини насронӣ муддати зиёд ба румихои насронӣ ёрӣ медоданд ва дар паст шудани иқтидори давлат нақши манфӣ мебозиданд. Баъди низои Маздак мавқеи зардуштия суст шуда буд.

2. Низоҳои дарборӣ сабаби дар ду ивазшавии дуvozдаҳ шоҳаншоҳ гардиданд. Ин ҳолат худсариҳои аёну ашрофи вилоятҳо, нобасомониҳои кишвар ва муҳолифати байни дарбору лашкарро ба вучуд овард.

3. Лашкариён чанд сол маош намегирифтанд ва майли ҷанг қардан надоштанд. Интизом аз байн рафт. Сарлашкарони бовафою донишманд кам монда буданд.

4. Мамлакат тайи ҷанги 24-солаи худ бо Рум (Византия) на иқтидори иқтисодӣ ва на ҳарбӣ дошт. Мардум зери бори андозҳои гарон азоб мекашиданд ва эътиқоде нисбат ба ҳукумати сосонӣ надоштанд.

5. Арабҳо аз носозиҳои давлату дарбори Сосониён хуб воқиф буданд. Онҳо медонистанд, ки лашкари шох Яздигурд иқтидори пешинаро надорад. Дар чунин вазъият лашкари арабҳо ба Тоҷикзамин–Эронзамин ҳучум овард ва ба осонӣ давлати Сосониёнро сарнагун кард.

Сарзамини Арабистон дар остонаи зуҳури ислом. Сарзамини Арабистон баҳши нимҷазираест, ки дар ҷанубу ғарбии Осиё қарор дорад. Аз шарқ онро халиҷи Форс, аз ҷануб укёноси Ҳинд ва аз ғарб баҳри Сурх ихота мекунад. Арабистон сарзамини хушк ва сӯзон аст, ки дар он борон хеле кам меборад ва бештари хоки онро биёбонҳо ташкил медиҳанд. Яман дар ҷанубии мамлакат яке аз бахшҳои ободтарин ва сабзу хуррам ба шумор меравад. Қисми ғарбии Арабистон кӯҳҳои на чандон баланд дорад ва он баҳши Ҳичозро ташкил мекунад.

Ин ҷо низ ободу хуррам аст ва шаҳрҳои Маккаю Мадина дар ин ҷо ҷой гирифтаанд. Шаҳриҳо ба тичорат ва саҳронавардон ба ҷорводорӣ машғул буданд. Дар арафаи зуҳури ислом арабҳо ба қабилаҳои авлодӣ тақсим шуда, байни якдигар муборизаҳои хунин мебуданд. Қабилаҳои кӯчӣ тез-тез ба шаҳрҳо ҳучум мекарданд ва заминҳои қорамро ба ҷароҳгоҳ табдил медоданд. Бо истифода аз ин парокандагӣҳо давлатҳои тоҷикӣ–эронӣ ва румӣҳо мулкҳои Арабистонро ба тасарруф дароварда, аз онҳо андоз мегирифтанд.

Ақоид ва ахлоқи арабҳо пеш аз ислом. Дар байни арабҳо пеш аз ислом динҳои гуногун вучуд доштанд. Теъдоде аз онҳо ба оини яҳудӣ, баҳше ба насронӣ ва маздаясно мегаравиданд. Аксари арабҳо бутпараст ва ниёпараст буданд. Ҳар қабила бути авлодии худро дар ибодатгоҳи Каъба нигоҳ медошт. Арабҳо табиатан сангдilu бераҳм буданд ва ба роҳзанӣ ва қатлу ғорати якдигар машғул буданд. Яке аз бераҳмтарин одати онҳо зинда гӯронидани духтарони худ ба шумор меравад. Онҳо ба ин восита қаҳру ғазаби ниёгонро паст кардан мехостанд. Яъне, агар ягон офат ба сари оилае меомад, гумон мекарданд, ки он ғазаби арвоҳи гузаштагон аст. Бо ҳамин сабаб духтари худро қурбонӣ мекарданд, то ки ғазаби онҳо фурӯ нишинад.

Арабҳо монанди гургони хунхор қабила ба қабила ба ҷони ҳам меафтиданд ва хуни ҳамдигарашонро мерезониданд,

занон ва мардони якдигарро ба асорат гирифта, дар бозорҳои бардафурӯшон муфурӯхтанд.

Дар арафаи зуҳури ислом асрҳои V–VI милодӣ муносибатҳои иҷтимоӣ хеле тезутунд шуда буданд. Ҷангҳои тӯлонӣ байни қабилҳо, тохтутози сахронавардони бадавӣ ба чарогоҳ тақдир додани заминҳои қорам, кам шудани даромад аз заминҳои тиҷорат боиси норозигии табақаҳои гуногуни иҷтимоӣ мегардиданд.

Зарурати ташкил додани давлати ягонаи арабӣ ба миён омад, то ки зиддиятҳои қабилавиро аз миён бардорад ва ба ҷангҳои хонаводагӣ ва қабилавӣ хотима бахшад. Барои ташкили давлати ягона дини ягонаи умумиарабӣ лозим буд, то ки мардумро дар доираи як ақидаи ба ҳама мақбул гирд оварад ва ба ибодати Худои ягона – Аллоҳ даъват намояд. Маркази ин даъвоҳо шаҳри Макка буд. Макка шаҳри бузурги тиҷоратӣ ва сиёсии арабҳо ба шумор мерафт. Дар ин ҷо маъбади бузургтарини бутҳои арабҳо ҷой дошт, ки онро гӯё Иброҳими пайғамбар асос гузоштааст. Макка маркази муттаҳидшавии сиёсӣ ва назариявии ақидаҳои дини ислом гардид. Дар Макка гурӯҳи ҳанафӣ пайдо шуда буд, ки дар зери таъсири динҳои тавҳидии зардуштӣ ва яҳудӣ зидди бисёрхудоӣ, бутпарастии арабҳо баромада, яккаҳудои Аллохро тарғиб менамуданд ва Муҳаммад ба ин гурӯҳ мепайвандад ва раҳбариро ба уҳда мегирад.

Муҳаммад соли 570-ум дар шаҳри Макка, дар оилаи Абдуллоҳ ва Омина ба дунё омадааст. Падараш пеш аз таваллуди ӯ ҳангоми сафари тиҷоратӣ дар Яман вафот мекунад ва сарпарастии ӯ ба бобояш Абдулмуталлиб мегузарад. Абдулмуталлиб раиси қабилеи Қурайш буд. Муҳаммад панҷсола буд, ки модараш фавтид ва бобояш Абдулмуталлиб ҳам баъди ду сол аз дунё ҷашм пушид. Сарпарастии Муҳаммад ба амакаш Абутолиб гузашт. Ӯ дар 25-солагӣ сарвари қорвони зани сармоядор – Хадичаро ба уҳда мегирад ва ба Шом (Сурия) меравад ва қорвонӣ барор мегиранд ва ба Хадича хонадор мешавад ва аз ӯ ҷор духтар ва як писар ба дунё меояд.

Ҷӣ тавре дар боло ёд шуд, Муҳаммад дар Макка ба ташвиқоти яккаҳудоӣ мепардозад. Дар ибтидо ӯро масҳара менамуданд, аммо охира-охира дар атрофи ӯ камбағалон ва баъзе одамон аз табақаҳои боло мепайванданд. Лекин бахши зиёди табақаи болоии Макка зидди ӯ баромаданд ва вай маҷбур

мешавад, ки соли 622 ба мавзеи Ясриб равад. Ясриб яке аз ноҳияҳои кишоварзӣ ва обод буд, ки мардумаш таълимоти яҳудиро пазируфта буданд ва байни худ мечангиданд ва пешвои сулҳоварро мечустанд ва Муҳаммадро даъват намуданд.

Ҷ соли 622 ҳамроҳи мусалмоншудагон ба Ясриб омад. Дар Ясриб Муҳаммадро ҳамчун пайғамбари Аллоҳ пазируфтанд. Ҷ аз ташвиқотгари одӣ ба пешвои сиёсии ҷамъияти мусулмон табдил меёбад. Ҷиҷрати ӯ соли 622, соли аввали солшумории исломӣ шуморида мешавад ва Ясриб номи Мадинаро мегирад. Дар Мадина дар атрофи Муҳаммад норозиёни табақаҳои поён ҷамъ мешаванд. Махсусан як гурӯҳи калони ҷарбиёни бадавӣ ба қувваҳои ҷарбии Муҳаммад ҳамроҳ шуданд ва иқтисодии лашкари мусалмон хеле зиёд гашт. Дар натиҷаи муҳорибаҳо лашкари ислом тавонист Макка ва бештари Арабистонро муттаҳид созад.

Аввалин қасоне, ки ба пайғамбарии Муҳаммад бовар карданд, ҳамсараш Хадича ва Алӣ ибни Абутолиб (амакбачаи ҳазрати Муҳаммад) буданд. Муҳаммад дар се соли аввал ба тарзи пинҳонӣ таблиғи дини ислом кард. Сипас ба ташвиқу тарғиби ошкоро машғул гардид.

Ислом тамоми мардуми арабро муттаҳид сохт ва ақидаҳои гуногуни динӣ, сиёсӣ, иқтисодиро як намуд ва ҳалқи арабро ташаккул дод. Вожаи «ислом» ба маънии худро ба Худо таслим кардан мебошад.

САВОЛҲО:

- 1. Зарурати ба вуҷуд омадани дини ислом ва пайғамбари онро чӣ тавр мефаҳмед?*
- 2. Қомеаи арабҳо дар арафаи пайдо шудани ислом чӣ гуна буд?*
- 3. Арабҳо то ислом чӣ гуна дин доштанд?*
- 4. Чаро дини ислом галаба кард?*

§ 34-35. ПАЗИРИШИ ИСЛОМ ВА АСОСҲОИ ОН

Муҳаммад солҳои дар Мадина буданаш аввалин бор дар Арабистон масҷид сохт ва намоз хонданро ҷорӣ намуд. Солҳои баъд Муҳаммад барои густариши дини ислом дар байни аҳли Макка ба шарҳу эзоҳи сураҳои Қуръон дар байни мусалмонон шуғл варзид. Ҳамаи мусалмонон бояд бинои мусалмониро, ки бар панҷ навъ аст, риоя намоянд:

1. Калимаи шаҳодат аст, ки “Ашҳаду ан лоилоҳа иллаллоҳу ва ашҳаду анна Муҳаммадан абдуҳу ва расулуҳу”.

2. Панҷ вақт намоз гузаронидан.

3. Рӯзаи моҳи рамазон доштан.

4. Закоти мол додан.

5. Тавофи хонаи Каъба кардан. Тавофи хонаи Каъба ва закот додан бар қасоне фарз аст, ки имконияти молӣ дошта бошанд.

Вожаи “Қуръон” маънои бо овоз хондани матнҳои муқаддасро дорад. Дар аввали солҳои 30-юми садаи VII пайғамбар мекӯшид, ки ба сӯйи Рум (Византия) равад ва исломро ба шимол густариш диҳад, аммо ин кор муяссар нашуд. Вай 28-уми моҳи сафари соли 11-уми ҳиҷрӣ дар 63-солагӣ аз олам ҷашм пӯшид.

Гурӯҳи тарафдорони Алӣ мегуфтанд, ки Алӣ аз хонадони пайғамбар, яъне писари амакаш ва домодаш мебошад ва хилофат ба ӯ тааллуқ дорад. Абубакр бар хилофи таълимоти дини ислом халифа шудааст. Вақте ки Алӣ баъди кушта шудани Усмон ба сари хилофат омад, тарафдоронаш мехостанд ҳокимиятро меросӣ намоянд, аммо ӯро куштанд ва хилофат ба Уммавиён гузашт. Дар натиҷа, ислом ба ду гурӯҳ: шиаҳо – тарафдорони имомати меросии Алӣ ва авлоди ӯ ва сунниҳо – тарафдорони имомати интихобӣ тақсим шуд. Таълимоти дини ислом дар асоси сураҳои Қуръон сурат мегирад. Сураҳои Қуръон суханони Парвардигоранд, ки ҳамчун дастур дар байни солҳои 610–632-юм дар Макка ва Мадина ба ҳазрати Муҳаммад нозил шудаанд.

Қуръон аз 114 сура иборат аст. Сураҳо ба оятҳо тақсим мешаванд. Сураҳо дар замони Пайғамбар ва дар қайди ҳаёт будани ду халифаи аввал ба шакли пароканда вучуд доштанд ва дар замони хилофати Усмон мурааттабу китоб шуданд. Дар ин муддат мазмун ва мундариҷаи Қуръон тағйир наёфтааст. Қуръон тағйирнопазир аст.

Дар дини ислом Худо ягона ва Муҳаммад фиристодаи ўст. Худованд 99 ном дорад, ки ҳар кадоми ин як сифати ўро ифода менамояд. Масалан: Аҳмад – ягона; Қодир – тавоно, соҳиби қудрати мутлақ; Қаҳҳор – бисёр ғолиб, сахтгир; Самеъ – шунавотарин; Раззоқ – ҳамеша рӯзидиханда; Ғафур – бисёр омузранда мебошад.

Шариат. Ислом ба монанди дигар динҳо қоида ва қонунҳои худро дорад. Асоси ҳуқуқи шариатро қонунҳои худовандӣ ташкил медиҳанд. Инсон ҳуқуқи қонунбарорӣ надорад. Қонун эълон намуданро танҳо Худованд метавонад. Касе даъвои қонунбарорӣ менамояд, гунаҳкор ҳисобида мешавад.

САВОЛҲО:

- 1. Зарурати пайдо шудани ислом дар нимҷазираи Арабистон дар чӣ буд?*
- 2. Сабабҳои ба зудӣ паҳн шудан ва қувват гирифтани ислом дар чист?*
- 3. Муҳаммад чӣ гуна шахсият буд ва сабабҳои дар муҳорибаҳо ғолиб омадани ӯ дар чист?*
- 4. Куръон чӣ гуна китоб аст?*
- 5. Сабабҳои ба мазҳабҳои сунӣ ва шиа тақсим шудани ислом кадоманд?*

§ 36. ЧАНГҲОИ ИСТИЛОГАРОНАИ АРАБ ДАР ТОЧИҚЗАМИНИ ҒАРБӢ

Чанги Занчир. Бояд ёдовар шавем, ки барои қорӣ намудани ислом лашкари низомӣ ва касбии араб ташкил шуда буд. Онҳо аз сутии давлатӣ ва норозигиҳои лашкару дарбори Эрон хуб огоҳ буданд. Онҳо аз доро будани мардуми Эрон огоҳӣ доштанд ва мехостанд ба баҳонаи қорӣ намудани ислом мулки Эрон – тоҷиконро ғорат намоянд ва давлатманд шаванд. Дар солҳои 633–634-ум сипоҳсолори мусалмонон Холид ибни Валид ба сӯйи марзҳои Сосониён лашкар кашида, то ба халичи Форс расид ва Хурмузи марзбонро ба қабули ислом хонд. Хурмуз ин пешниҳодро напазируфт ва кор бо чанги танбатани сарлашкарон ва кушта шудани Хурмуз анҷом ёфт. Баъд лашкари арабҳо ба лашкари тоҷикон–эронӣён ғолиб меояд. Ин чангро «Чанги Занчир» номиданд, зеро пойи баъзе лашкариён бо занчир баста

шуда буд, то ки аз чанг нагурезанд. Холид ба дунболи лашкари Сосониён тохт, аммо дар ин муддат ба лашкари Сосониён кумак омад ва чанг тул кашид. Лашкари тоҷикон–эронӣ ба ғалаба наздик буд, ки арабҳо кумак гирифтанд ва чанг идома ёфт. Қувваи тоза омада сабаби ғалабаи лашкари араб шуд.

Чанги Пул. Мусалмонон баъди ғалабаҳои марзӣ ба чанги дохили ватани мо шуруъ намуданд. Шох Яздигурди III сарвари лашкарро ба Рустами Фаррухзод – волии Хуросон дод. Рустам бо фармондеҳии Баҳмани Дарозабруӣ лашкар орошт. Вақте ки лашкари Баҳман ба Бобул омад, арабҳо аз заврақҳо пул сохта, рӯди Фуротро гузаштанд. Лашкари тоҷикон–эронӣ филҳои чангӣ доштанд, ки аспҳои араб аз онҳо рамида, соҳибони худро аз задухӯрд дур мекарданд.

Арабҳо пиёда мечангиданд. Абуубайда – сарлашқари араб ба фили сафед ҳамла бурда, онро захмӣ сохт. Фили хашмгин ўро зери по кард ва бикушт. Ҳамин тавр, бисёр арабҳо кушта шуданд. Аммо арабҳо фарёд мезаданд, ки ё ҳама кушта мешавем, ё ғалаба мекунем. Сарлашқари араб хавфи тамоман аз даст додани лашқари худро фаҳмида, бахшero барои таъмир ва муҳофизати пул фиристод ва худ мухорибарo давом дод. Вақте пул таъмир шуд, арабҳо бошитоб ақиб нишастанд. Дар ин чанг арабҳо 4 ҳазор чангӣ талаф доданд, зеро баъди он 3 ҳазор боқимонда аз пул гузашта, 2 ҳазор сўии Мадина рафтанд. Баҳман мехост лашқари арабро таъқиб кунад, валекин хабар оварданд, ки дар Тайсафун шўриш бархостааст. Ў шитобон ба пойтахт баргашт. Ин ҳолат ба арабҳо имкон дод, ки лашкар фароҳам оварда, ба ҳучуми навбатӣ тайёри бинанд. Ин ғалабаи аввалин ва охири тоҷикон–эронӣ дар чанги тулонӣ бар арабҳо дар сарзамини мо буд. Муноқишаҳо ва нооромии дарбор ба сарлашқарон имконияти чангиданро надод. Сарлашқари араб Мусанно баъди шикаст дар Чанги Пул дар наздикии Куфа лашкар гирд овард ва ба чанги нав пардохт ва бо талафоти калон пеш мерафт, аммо ў аз захми дар Чанги Пул бардоштааш вафот кард. Дар ин вақт арабҳо аз чангҳои Шом фориг шуда, сипоҳи 30 ҳазорнафараи худро бо сарвари Саъди Ваққос ба сўии Тоҷикзамин – Эронзамин сафарбар намуданд.

Халифа Умар ибни Хаттоб пеш аз ҳучум ба дарбори Сосониён 12 нафар сафиронро фиристод. Шох онҳоро ба ҳубӣ пазирай кард ва аз онҳо мақсадашонро пурсид. Онҳо гуфтанд:

«Ё мусалмон шавед, ё чизя (андози сарона барои ғайримусалмон) дихед». Яздигурд дар ҷавоб бо ҳақорат ба онҳо гуфт: «Шумо мардумоне ҳастед, ки сузмор мехӯред, бачаҳои худро мекушед» (то ислом баъзе арабҳо духтарони худро зинда гӯр мекарданд). Сафирон ҷавоб доданд: «Мо фақир ва гурусна будем, аммо Худо ба мо ёрӣ дод ва мо бо шамшер ғанӣ шудем. Ҳоло ки бо шамшерем, ҳокимият бо мост», яъне имрӯз пурзӯр ҳастем ва бо шумо ба зӯри шамшер сухан мекунем. Умар фарсудагии давлати Сосониёнро хуб медонист ва мағрурона барои масҳара ва ба иззати нафси шоҳ расидан, сафиронро фиристода буд.

Чанги Қодисия ва тасарруфи Тайсафун. Ин чанг соли 636-ум дар деҳаи Қодисияи назди Карбало рух дод. Чанг чаҳор рӯз давом ёфт. Рӯзи аввал бартариро филҳои сипоҳи Сосониён соҳиб шуданд, зеро аспони арабҳо аз филҳо метарсиданд ва соҳибонашон дуруст муқобилат нишон дода наметавонистанд. Рӯзи дуюм арабҳо кумак гирифтанд ва лашкариёни савораи тоҷикон–эронӣро шикаст доданд ва сарбозони зиёде кушта шуданд.

Рӯзи сеюм арабҳо бо ҳилаву найранг чашмони филҳоро бо найза кӯр карданд ва филҳо бо сипоҳи соҳибони худ чангиданд ва бесарусомониҳо оварданд. Шаб арабҳо ба дастаҳо тақсим шуда, ба сипоҳи Сосониён шабохун зада, талафоти зиёде оварданд.

Рӯзи чаҳорум тундбодде бархост ва хоку чанге ба сӯйи лашкари тоҷикон–эронӣ овард ва мардумро бесаранҷом сохт. Арабҳо аз ин лаҳза истифода бурда, ба ҳучум гузаштанд ва қалби лашкарро парешон сохтанд. Лашкари тоҷикон бо душман далерона мечангид. Арабҳо кумак мегирифтанд, аммо ба сипоҳи тоҷикон–эронӣ ёриё намерасид. Қувваҳо нобаробар шуданд ва чанг бо ғалабаи арабҳо ба поён расид. Тоҷикон–эронӣ дар ин чанг Дирафши Ковиёнро аз даст доданд. Навиштаанд, ки дирафш ба ҷавоҳири зиёд ораста буд, ки ба арзиши хирочи як мамлакат (200000 туман) баробарӣ мекард.

Халифа Умар ибни Хаттоб барои ин ғалаба ба сипоҳи худ ду моҳ истироҳат дод. Баъд аз ин арабҳо ба забти минтақаҳои байни рӯдҳои Дачла ва Фурут шуруъ намуданд. Яздигурд сулҳ пешниҳод кард, ки мутобиқи он заминҳои он тарафи Дачла ба дасти арабҳо мегузаштанд, аммо Саъди Ваққос ин пешниҳодро напазируфт. Азбаски арабҳо барои гузаштан аз Дачла кишти

месохтанд ва дар ин боб таҷриба надоштанд, ин кор вақти зиёдро гирифт, аммо Яздигурд барои муқобилат бо онҳо чорае наҷуст ва ҳамин ки арабҳо ба соҳили Дачла наздик омаданд, шоҳ роҳи гурезро пеш гирифт ва ба Хулвон рафт. Арабҳо тобистони соли 637-ум бе муқобила ба Тайсафун – пойтахти давлати Сосониён даромаданд.

Онҳо аз шукӯҳ ва ҳашамати маркази тоҷикон–эронӣни ғарбӣ дар ҳайрат афтоданд. Аксари арабҳо тиллоро намешинохтанд ва кофурро намак мепиндоштанд. Онҳо тахти тилло, ҷавохирот ва ғанимати зиёде ба Халифа Умар ибни Хаттоб фиристоданд. Ҳар як сарбози араб ғанимат бурд. Арабҳо бахше аз аҳолии Тайсафунро куштанд ва бахшero ба ғуломӣ бурданд, шаҳрро сӯзонданду ба харобазор табдил доданд.

Арабҳо соли 637-ум тамоми Байнаннаҳрайнро гирифта, дар он ҷо ду лангар сохтанд, яке дар Куфа – дар ғарби рӯди Фурот ва дигаре дар Басра – дар резишгоҳи рӯди Дачла. Ин ду лангар ба шаҳр табдил ёфта, дар юриш ба Тоҷикзамин чун пойгаҳи асосии арабҳо хидмат мекарданд.

Чанги Чалуло. Саъди Ваққос баъди ғорати пойтахти давлати Сосониён мехост Яздигурдро дунболагирӣ намояд, аммо Умар ба ӯ маслиҳат дод, ки тобистонро дар Мадоин гузаронад. Баъди чанде Саъд дастур гирифт, ки Яздигурд дар Хулвон ба ҷамъовариҳои сипоҳ машғул аст. Ба ӯ набояд чунин имкон дод. Бинобар ин Саъд бо 12 ҳазор аскар роҳи Хулвонро пеш гирифт ва дар муқороба ғолиб омад. Арабҳо ғанимати зиёд, аз ҷумла 100 ҳазор аспи зотӣ ба даст дароварданд ва лашкару умарои худро бо бехтарин аспон таъмин карданд. Баъди ин ғалаба Саъд мехост боз Яздигурдро таъкиб намояд, аммо Умар ба ӯ маслиҳат дод, ки ноҳияҳои Зағросро фатҳ намояд. Саъд ба ишғоли шаҳрҳои Форс сар кард ва муқобилати саҳт дид. Дар ин ҷанг ҳокими Хузистон арабҳоро шикаст дод, аммо онҳо ин сарзаминро дубора гирифтанд ва Шушро муҳосира карданд, ки фатҳи он баъди 18 моҳ ба онҳо муяссар гардид. Ин ҳодисаҳо дар соли 640-ум сурат гирифтанд.

§ 37. ЧАНГҲОИ ОХИРИН ДАР ТОҶИКЗАМИН-ЭРОНЗАМИНИ ҒАРБӢ

Чанги Наҳованд. Ин охирин чанги Яздигурд бо арабҳо буд. Вақте ки арабҳо ба истилои Байнаннаҳриён саргарм буданд, Яздигурд ба гирдоварии лашкар пардохт ва аз тамоми вилоятҳои ба дасти ӑроб нагузашта ёри талабид. Арабҳо аз ин ҳодиса хабар ёфта, лашкаре бо сарварии Нуъмон ибни Макрон ба ёрии Хулвон фиристоданд. Ҷосусони Нуъмон хабар доданд, ки Яздигурд бо лашкараш дар Наҳованд мавқеъ гирифтааст. Нуъмон бо 30 ҳазор аскар ҳаракат кард. Навиштаанд, ки лашкари Яздигурд миқдоран бар душман бартарӣ дошт ва дар кӯҳсоре камин гирифта буд. Он лашкар арабҳоро тирборон мекард, аммо арабҳо ба лашкари Яздигурд талафот расонида наметавонистанд.

Нуъмон ин чангро бенатиҷа донист ва роҳи фиребро пеш гирифт. Ӯ овоза паҳн кард, ки зӯраш дигар ба чанг намерасад, хӯрокворӣ надорад ва халифа низ вафот кардааст. Бинобар ин, ба сӯи Мадоин бармегардад. Сарлашқари Яздигурд – Фирӯзон ба ин овозаҳои дурӯғ бовар намуд. Вай аз майдони чанг рафтани арабҳоро дида, гумон бурд, ки онҳо шикаст хӯрдаанду мегурезанд. Аммо арабҳо бо ин ақибнишинӣ мехостанд лашқари Фирӯзонро аз камингоҳ берун оранд ва ба ӯ ногаҳонӣ ҳуҷум кунанд. Ҳамин тавр ҳам шуд. Вақте ки лашқари Сосониён аз камингоҳ баромада, ба таъқиби арабҳо пардохт, арабҳо ногаҳон баргашта, ба сафҳои лашқари Фирӯзон зарба заданд ва таъқиб намуда, талафоти бузург расониданд.

Ҳамин тавр, чанги Наҳованд, ки соли 642-юми милодӣ (21 хичрӣ) ба вуқӯ пайваст, бо торумори лашқари Яздигурд анҷом ёфт.

Забти ноҳияҳои боқимондаи давлати Сосониён. Баъди чанги Наҳованд, Яздигурд аввал ба Исфохон, баъд Кирмон ва аз он ҷо ба Систон ва Балху Марв фирор кард. Мамлакат бесоҳиб монд. Муҳофизати ноҳияҳо ба ихтиёри сарварони маҳаллӣ афтод. Маҳалҳо ҳар кадом алоҳида ба муқобили арабҳо чангиданд, аммо дастаҳои хурд дар муқобили қўшуни зиёду касбии араб истодагӣ карда натавонистанд. Бинобар ин, аз соли 642-юм то 644-ум арабҳо вилоятҳои Ҳамадон, Рай, Қум, Кошон ва Озарбойҷонро ба осонӣ ба ишғол намуданд ва аз мардум андоза гарон гирифтанд. Истахр соли 648-ум бо арабҳо шартнома баста, бо

2 млн. дирхам таслим шуд, аммо баъди чанде мардум шӯриданд ва арабҳо шахрро хароб намуда, 40 ҳазор мардро кушта, занон ва кӯдаконро ғулом карданд. Танҳо соли 649-ум арабҳо забти сарзамини Порс (Форс, Эрон)-ро ба охир расониданд ва ба сӯйи Хуросон, ба дунболи Яздигурд бароманд. Соли 650-ум Систонро гирифта, ба вай 1 млн. дирхам товони чанг бастанд.

Мувофиқи ривояти Табарӣ, Яздигурд дар вақти дар Балх буданаш, ба назди хоқони турк ва ихшиди Суғд сафирҳо мефиристанд ва ёрӣ мепурсад, аммо сафирон бенатича баргаштанд. Баъди гирифтани Систон, Яздигурд ба назди хоқон рафта, бо ӯ ва ихшиди Суғд маслиҳати муборизаи якҷояро мепазонад ва ҳамроҳи дастаҳои онҳо ба Балх меояд. Вақте ки ба Балх наздик мешаванд, сарлашқари араб Аҳнаф ба тарафи Марворӯд ақиб менишинад. Дастаҳои муттаҳидон аз дунболи ӯ мераванд ва дар тангие вомахӯранд. Мавқеи арабҳо хуб буд.

Аз тарафдорони Яздигурд гурӯҳи ками туркон, ки ба пеш рафта буданд, кушта шуданд. Хоқон ин ҳодисаро фоли бад таъбир кард ва иттифокчиён ба Балх баргаштанд. Арабҳо низ бо сарварии Ҳорис ибни Нуъмон дар қалъае паноҳ гирифтанд. Яздигурд барои овардани хазина ба Марв рафт, аммо байни ӯ ва ҳамроҳонаш низоъ бархост. Ҳамроҳонаш намехостанд, ки ӯ ба назди хоқон ва аз он ҷо ба Чин равад. Ҳамроҳон гуфтанд, ки мо хазинаро ба арабҳо медиҳем ва дар ватани худ мемонем. Кор ба чанг анҷомид. Тарафдорони шоҳ шикаст хӯрданд ва боқимондаи онҳо аз ҷониби аскарони араб кушта шуданд. Марзбони Марв аз қабули шоҳ рӯй тофт ва шоҳи гурезон шаб дар осиебе паноҳ бурд. Осиеббон либосҳои қиматбаҳои Яздигурдро дида, шабона шоҳро кушт ва либосҳояшро гирифт ва мурдаашро ба рӯдхона партофт. Касоне, ки хазинаро ҳамроҳ доштанд, онро ба Аҳнаф супориданд ва ба хонаҳои худ бозгаштанд.

Ин ҳодиса соли 651-ум ба вуқӯъ пайваст. Бо ҳамин, подшоҳии 425–427-ум солаи сулолаи Сосониён фоҷианок ба охир мерасад ва Тоҷикзамин–Эронзамини Фарбӣ ба дасти аҷнабиёни биёбонгард мегузарад.

Кӯшишҳои охири намояндагони Сосониён барои бақои салтанат. Сарнагунии сулолаи Сосониён ҳанӯз маънои мағлубияти халқро нашофт. Ҳар ноҳия ба тарзи худ бо арабҳо мубориза мебуд ва кӯшиши аз зулми онҳо озод шуданро дошт.

Аз таърихномаҳо бармеояд, ки баъди вафоти Яздигурд писари ӯ Фирӯзи III дар Тахористон худро шоҳаншоҳ эълон мекунад ва ба гирд овардани сипоҳ мепардозад ва аз шоҳи Тахористон кумак мегирад. Соли 661-ум давлати Чин туркҳоро дар марзи худ шикаст дода, мулки озодшударо ба Фирӯз месупорад ва онро Давлати Тоҷик меномад. Ҷойи ин давлат ё шоҳигарӣ маълум нест. Гумон меравад, ки ин давлат дар ноҳияи Кошғару Хутан ҷой дошт, зеро мардуми ориёинажоди маҳаллии ин диёр худро тоҷик меномиданд ва Фирӯз дар ҳамин ҷо давлати тоҷикии худро сохта буд. Тақдири ин давлат низ маълум нест. Ба ривояте, соли 683-юм Фирӯз ба Чин, ба назди император меравад ва хуб пазироӣ мебинад ва он ҷо вафот мекунад.

Писари ӯ Ниниш (шояд Нарсӣ бошад) ба ҷойи вай менишинад ва ба Тахористон омада, кӯшиши лашкар ҷамъ овардан мекунад, аммо кораш бенатиҷа меанҷомад. Ӯ ба дарбори чиниён бармегардад. Дар солномаи соли 722-юм аз шахсе бо номи Пушонии Хурӣ ёд мешавад, ки худро шоҳи Эрон номидааст. Ин шахс шояд аз бозмондагони Фирӯз бошад.

Натиҷаи забткориҳои арабҳо дар Тоҷикзамини Ғарбӣ. Таҷовузи юнониён ба мамлакат ва тамаддуну фарҳанги мо таъсири нисбӣ ва рӯякӣ дошт. Ғурури ватанпарварию ориёӣ онро ба зудӣ аз байн бардошт. Юнониён дину оини худро ба зӯрӣ ҷорӣ накарданд, баръакс, ба дину ойинҳои мо назари нек доштанд. Арабҳо баробари вуруд ба сарзамини мо ҳама чизро бе фарқ нобуд месохтанд. Арабҳо тамаддуни пешқадаму ҳазорсолаи моро нобуд сохта, хатту забони худро зӯран ҷорӣ намуданд. Онҳо дину ойини аҷдодии моро аз байн бурда, дини худро бо номи «ислом» қабулониданд. Онҳо аз ҷиҳати фарҳанг, сохтори давлатдорӣ ҳазорсолаҳо аз мо қафо буданд. Бинобар ин, онҳо заминҳои ободу хуррами моро дида, қабिलाҳои зиёдеро меоварданд ва онҳоро ин ҷо муқимӣ менамуданд. Дар Хузистон, Хуросон лангарҳо сохта, аҳолии зиёдеро оварданд. Дар шаҳрҳои маҳаллаҳои арабнишин пайдо шуданд. То асри даҳ ҳатто дар шаҳри Куми Эрон арабҳо беш аз тоҷикон буданд. Забони арабӣ забони ҳукмрон, забони илм ва фарҳанг гардид.

Танҳо баъди пайдоиши сулолаҳои тоҷикии Тоҳириён, Саффорӣён, Сомониён ва Оли Бӯя арабҳо бо аҳолии маҳаллӣ омезиш ёфтанд.

САВОЛҲО:

1. *Чаро Ҷанги Занҷир мегӯянд?*
2. *Моҳияти ғалабаи Ҷанги Занҷир барои арабҳо дар чӣ буд?*
3. *Нақши филҳо дар ғалабаи Ҷанги Пул аз чӣ иборат аст?*
4. *Чаро тоҷикон–эронӣ аз ғалабаи худ истифода набурданд?*
5. *Сабобҳои шикасти қўшуни Яздигурдро дар ҷанги Қадисия чӣ хел мефаҳмед?*
6. *Чаро арабҳо ба осонӣ пойтахти давлати Сосониён – шаҳри Тайсафунро гирифтанд?*
7. *Хатои сарлашқари Сосониён Фирӯзон дар ҷанги Наҳованд аз чӣ иборат буд?*

БОБИ VI . ХИЛОФАТИ АРАБ

§ 38. ҲОКИМИЯТИ АРАБҲО

Точикзамини Ғарбӣ дар замони Уммавиён (661–750). Замони хукмронии чаҳор халифаи рошидин – Абубакр, Умар, Усмон ва Алӣ замони порсой ба шумор меравад. Халифа на танҳо сарвари дин, балки сарвари давлат низ буд. Халифа имом буд ва Уммавиён онро ба меросӣ табдил дода, манфиати табақаи давлатмандонро ҳимоя менамуданд. Дар замони халифаҳо сохти деҳқонӣ раванқ ёфт. Мардум андозҳои зеринро месупориданд:

1. Закоат – аз чорводорӣ, ҳунармандӣ ва савдо, ки ҳаҷми он 2,5 дарсади даромади солонаро ташкил меод.

2. Ушр – аз 10 як ҳиссаи ҳосили замин.

3. Хироч – аз 10 то 50 ҳиссаи даромади солона аз одамоне, ки дини исломро напазируфтаанд.

4. Сарона ва чизя – аз пайравони динҳои дигар – насронийён, зардуштийён ва ғайра, ки аз 12 то 48 дирҳам меоданд.

5. Даромад аз чангҳо – аз панҷ як ҳиссаи он ба иштирокчиёни чанг тақсим мешуд.

То охири асри VII дар қаламрави хилофат тангаҳои нуқраи Сосонийён ва тангаҳои тиллои румийён дар муомилот ривож доштанд.

Дар замони халифа Абдулмалик (685–705) сиккаҳои мусалмонӣ бо навиштаҷоти «Ло илоҳа иллаллоҳу Муҳаммадан расулуллоҳ» ва номи халифа пайдо мешаванд. Пули тилло динор ном дошт ва вазни он 4,25 г буд. Як динор дар ибтидо ба 10 ва баъдҳо ба 12,2% дирҳам баробар буд. Вазни дирҳами нуқра 2,97-ро ташкил мекард. То ин давра ҳамаи коргузориҳо ба забони паҳлавӣ сурат мегирифт, дар замони Абдулмалик коргузорӣ ба забону хатти арабӣ шуруъ мешавад.

Мубориза ба муқобили Уммавиён. Аёну ашрофи маҳаллӣ ба арабҳо таслим шуда, бо онҳо забон ёфта, зиндагонии худро ба дину оини мусалмонӣ мутобик сохтанд, аммо гурӯҳе аз ашроф, шоҳзодагон ва кишоварзон ба арабҳо сари итоат нафароварда, мубориза мебуданд. Силсилаи сипаҳбадони Табаристон, Гелон, Дайлам бо арабҳо созишнома баста, хироч меоданд ва истиқлоли дохилӣ ва дину ойини худро нигоҳ медоштанд.

Пояҳои иҷтимоии Уммавиён хеле маҳдуд буд. Онҳоро на ҳамаи табақаҳои давлатманди араб тарафдорӣ мекарданд. Уммавиён бештар ба давлатмандони дар Сурия ва Миср

сокиншуда алоқамандӣ доштанд. Аз ин сабаб, тарзи мамлакатдории онҳо дар байни табақаҳои гуногуни ҷомеа норозигӣ ба вучуд меовард. Ғайр аз бадавиҳо ва кишоварзони араб, норозигӣ дар байни мардуми ғайриараб, махсусан тоҷикон, хеле авҷ гирифт. Уммавиён ҳукмрониро дар хилофат ба авлодӣ табдил доданд. Онҳо махсусан ҳешовандони наздики Пайғамбари ислом, халифаи ҷорум – Алӣ ибни Абутолибу фарзандони ӯ, амакзодаҳояш, фарзандони Аббосро ба идораи хилофат роҳ надоданд. Дар Макка ва Мадина бисёр пайравони содиқи Пайғамбар Уммавиёнро барои ғайриқонунӣ ба хилофат расидан ва аз русуми исломӣ дур шудан, айбдор мекарданд. Норозигӣ дар байни деҳқонони тоҷик–эронӣ низ шиддат ёфт. Норозигӣ баъди вафоти халифа Муовия (661–680) авҷ гирифтанд, шӯришҳо бо иштироқи табақаҳои гуногуни иҷтимоӣ ва ҷараёнҳои гуногуни динӣ сурат доштанд.

Дар солҳои 50-уми асри VIII се равияи динӣ ташкил шуда буд: тарафдорони исломи суннатӣ, шиаҳо ва хоричиҳо. Шиаҳо ва хоричиҳо зидди ҳукумати Уммавиён ва тарзи давлатдории онҳо буданд. Сунниҳо дар назария ҷонибдори интиҳоби халифаҳо буданд, аммо дар амал онҳо идораи хилофатро меросӣ карда буданд. Шиаҳо мегуфтанд, ки халифа бояд меросӣ ва аз авлоди духтару домоди Муҳаммад, яъне аз сулолаи Фотима ва Алӣ бошад.

Хоричиҳо ё худ хаворич як ҷараёни демократӣ дар ислом ба шумор мераванд. Онҳо мегуфтанд: «Ҳамаи арабҳо ва ғайриарабҳо, яъне тамоми мусалмонон баробарҳуқуқанд ва бояд соҳти иҷтимоии ҳамаи мусалмонон якранг бошад. Ҳамаи мусалмонон, сарфи назар аз миллату наҷод, ҳақ доранд, ки дар интиҳоби халифа ширкат ҷӯянд, номзадҳои худро барои халифагӣ пешниҳод кунанд». Хоричиҳо ба аслу насаби халифа аҳаммият намендоданд. Ба андешаи онҳо, агар халифа аз уҳдаи вазифаи худ баромада натавонад, мебояд ӯро ба шахси болаёқаттар иваз намуд.

Агар мусалмонон гуноҳи азим содир кунанд, кофир мешаванд. Азбаски ҳокимияти халифаҳои уммавӣ намуди дунявӣ гирифта буд, хоричиҳо онҳоро ба куфр гунаҳгор менамуданд. Дар аввал хоричиҳо танҳо аз арабҳо иборат буданд, аммо баъдҳо ба ҳайати онҳо тоҷикон – эронӣни зиёде ҳамроҳ шуда, шӯришҳои зиддиуммавиёнро ҷонибдорӣ менамуданд. Дар ин шӯришҳо занҳо низ фаъолона ширкат меварзиданд.

Шӯрише, ки шиаҳо 9-уми октябри соли 680-ум дар Карбало созмон доданд, бо ғолибияти дастаҳои ҳукумати ба охир расид.

Дар ин шӯриш сарвари шӯришгарон – Ҳусайн ибни Алӣ кушта шуд. Шӯриш дубора дар шаҳри Куфа бо сарвари Мухтор ибни Абуубайд сар зад. Шӯришгарон тайи 2 сол (685–687) шахрро дар дасти худ нигоҳ доштанд.

Шӯришҳои калони хориҷӣ дар Ҳузистону Ироқ низ ба амал омаданд, бахши зиёди Байнаннаҳрайн ва Порсро то ба Кирмон фаро гирифтанд ва аз соли 684-ум то соли 697-ум идома ёфтанд. Шӯришҳо аз ҷониби Ҳачҷоҷ ибни Юсуф бераҳмона сарқӯб гардиданд. Ҳачҷоҷ одами хеле бераҳм буд. Ӯ дар Куфа 11 ҳазор касро кушт. Дар муддати 20 соли ҳукмронии 130 ҳазор нафар одамони муҳолифи сиёсати ӯ ба қатл расиданд. Дар рӯзи марги вай дар ҳабсхонаҳои ӯ беш аз 50 ҳазор мардон ва 30 ҳазор занон маҳбус буданд.

Ҳачҷоҷ кишоварзонро дар сохтмони каналҳо, роҳҳо, қалъаҳо қасрҳо маҷбуран қор мефармуд. Одамони мусалмоншударо ба ҷизя супоридан маҷбур менамуд. Қасоне, ки аз андоз ва ҷизя қарздор буданд, дар гарданашон тахтачаҳои сурбӣ овезон мекарданд. Дар охири ҳукмронии халифаҳои умавӣ хироч аз болиғон бо зӯрию ситам ситонда мешуд. Ин ҳодисаҳо боиси аз нав сар задани шӯриши шиаҳо бо сарвари Зайд ибни Алӣ мегардад. Хориҷӣҳо бо сарвари Заҳҳок ибни Қайс дар Байнаннаҳрайн солҳои 644–647-ум шӯриш мебардоранд, ки тамоми Ҳузистон ва Порсро фаро мегирад. Дар ин шӯриш зиёда аз 120 ҳазор одам иштирок доштанд.³

Сарнагунии хилофати Уммавиён. Дар чоряки аввали асри VIII боз як иттифоқи зидди Уммавиён ташкил ёфт, ки онро Аббосиён сарварӣ менамуданд. Маркази он Куфа буд. Тарафдорони он мегуфтанд, ки хилофатро ҳеҷ кас, ба ҷуз авлоди Муҳаммад, ҳаққи сарварӣ надорад. Ҳамаи беадолатиҳо, андозҳои вазнин ва қонуншиканиҳо дар олами ислом аз ҷониби халифаҳои уммавиӣ содир мешаванд. Агар авлоди Муҳаммад ба сари хилофат биёяд, беадолатиҳо аз байн мераванд. Ин даъвати зидди Уммавиён, ки ранги мазҳабӣ дошт, дар олами ислом ҷонибдорони зиёд пайдо кард. Ба он ҳамаи қувваҳои зидди Уммавиён пайвастанд. Қувваҳои муқобили хилофат дар Ҳуросон низ гирд омаданд ва дар қори барҳам додани ҳукумати Уммавиён нақши ҳалқунанда бозиданд. Ин қуввахоро писари ҷасури ҳалқи тоҷик–эронӣ Абумуслими Ҳуросонӣ роҳбарӣ мекард.

Ӯ 9-уми июни соли 747-ум парчами сиёҳ ва оташи зидди Уммавиёнро дар Марв фурӯзон кард. Ба дастаи ӯ ҳамаи шоху

гадои тоҷикон ва арабони норизо ҳамроҳ шуданд. Абумуслим дар назди Тӯс, Гургон, Нахованд ва рӯди Зоб лашкари Уммавиёнро торумор сохта, ба дарбори хилофат наздик омад. Халифа Марвони II ба Миср гурехта, дар он ҷо кушта шуд. Соли 750-ум намояндаи Аббосиён Абулаббоси Саффоҳ ба тахти хилофат нишаст.

САВОЛҲО:

1. Дар Тоҷикзамини Фарбӣ, дар замони хилофати Уммавиён, кадом навъи андозҳо вуҷуд доштанд?
2. Сабабҳои ихтилофи байни арабҳо барои хилофат дар чӣ буд?
3. Ҷараёнҳои зидди Уммавиён ва муборизаи онҳо барои хилофат ва хусусияти динии ин ҳаракатҳо чӣ гуна буд?
4. Ҷаро Абумуслими Хуросонӣ дар ҷангҳои зидди хилофати Уммавиён ба пирӯзиҳо ноил гардид?

Сабабҳои шикасти Сосониён дар ҷанг бо араб

1. Яке аз сабабҳои дар ҷанги арабҳо шикаст хӯрдани лашкари Сосониён набудани низоми ҷангӣ ва иродаи қавӣ, дар сипоҳу сарони силоҳ башумор меравад.

2. Ҷангҳои хонаводагӣ барои тахт сохтори идоравии давлатро фалач карда буд.

3. Империя пароканда шуда буд ва вилоятҳо ба шоҳ итоат надоштанд.

4. Сарбозон солҳои дароз маош намегирифтанд; лашкар пароканда шуда буд ва хоҳиши ҷанг карданд ва сулолаи Сосониёнро ҳимоя намуданро надоштанд.

5. Лашкар ба шоҳи тарсу – Яздигурди III, ки қудрати идора намудани давлату лашкаро надошт, муҳолифат менамуд.

6. Набудани якдилӣ, назария ва амалияи ҷангӣ, ба инобат нагирифтани қувваи душман сабаби шикаст хӯрдани лашкари Сосониён шуданд.

7. Арабҳо дар ҷангҳои байни қавмӣ ва ғалабаи ислом таҷрибаи зиёд ба даст оварда, ҷанговари касбӣ шуда буданд.

Онҳо на танҳо барои ҷорӣ намудани ислом, балки барои ғанимат мечангиданд. Медонистанд, ки эрониён давлатманд мебошанд ва онҳо ро шикаст додан, маъноӣ ғанимат ба дастоварданро дошт, бинобар ин, онҳо ба осонӣ ба лашкари Сосониён ғалаба намуданд.

§ 39. ТАШКИЛИ ХИЛОФАТИ АББОСИЁН

Сийёсати Уммавиён дар қаламрави хилофат норозигарона зиёдеро ба вуҷуд овард. Шӯришгарон бо сарвари Абумуслими Хуросонӣ хонадони Уммавиёнро сарнагун сохтанд ва Аббосиёнро

ба сари қудрати сиёсӣ ва динӣ оварданд. Моҳи ноябри соли 749-ум дар шаҳри Куфа қувваҳои зидди Уммавиён дар масҷиди чомаъ Абулаббоси Саффоҳро халифаи кулли мусалмонон эълон карда буданд. Моҳи январӣ соли 750-ум Аббосиён расман идораи тамоми олами исломро ба даст гирифтанд ва то соли 1258-ум ҳукм ронданд.

Аввалин халифаҳои аббосӣ – Саффоҳ (750–754) ва бародари ӯ Мансур (754–775) маркази хилофатро аз Сурия ба Бағдод кӯчониданд. Бағдод аслан сарзамини тоҷикнишин буд ва дар наздикии Тайсафун – пойтахти Сосониён ҷой дошт.

Аббосиён, ки бо дастгирии бевоситаи оммаи мусалмонон ба сари қудрат омада буданд, ба ваъдаҳои худ вафо накарданд. Абумуслим ва ёронаш умеди зиёд доштанд, ки Аббосиён барои халқ сабукиҳо медиҳанд. Аббосиён ин корро накарданд. Онҳо аз баланд шудани обрӯи Абумуслим тарсида, ӯро соли 755-ум ба дарбор даъват намуда, ночавонмардона ба қатл расонданд.

Бо вучуди он ки Аббосиён Абумуслимро хоинона куштанд, аз нуфузи давлатмандони тоҷик–эронӣ дар олами ислом саҳт тарсида, маҷбур шуданд, ки бо ашрофи маҳаллӣ (тоҷикон) ҳамкорӣ намоянд. Шумораи тоҷикон дар дарбор ва лашкари хилофат хеле зиёд буд. Зикр карда будем, ки Бағдод шаҳри тоҷикнишин буд ва онро марказ интиҳоб намудан, ба манфиати арабҳо набуд. Халифаҳои аббосӣ ба идораи давлати худ шохзодагони тоҷикро ҷалб менамуданд. Онҳо аркони давлати худро ба монанди аркони давлати Сосониён сохта, сарварии онро ба тоҷики балхӣ – Бармак супориданд. Бармакиён дар муддати панҷоҳ сол вазорати Аббосиёнро ба уҳда доштанд. Сарвазир ҳамаи корҳои давлатиро идора менамуд, яъне сохтори давлати Аббосиён нимтоҷикӣ ва нимарабӣ буд. Дар замони Аббосиён забону хатти арабӣ дар тамоми қаламрави хилофат расман ҷорӣ мешавад. Хилофат ба давлати мутамарказ табдил ёфта мустаҳкам мешавад. Забону хатти арабӣ аҳаммияти байналмилалӣ пайдо мекунад. Тамаддуни исломӣ пайдо мешавад ва минбаъд хеле раванқ меёбад.

Муносибатҳои иҷтимоӣ дар Тоҷикзамин – Эронзамин дар асрҳои VIII–IX. Дар замони Аббосиён низоми заминдорӣ ривоч меёбад ва бештари заминҳо ба дасти деҳқонон мегузаранд, яъне онро тарзи заминдорӣ деҳқонони бузург номидан раво аст.

Дар ин давра чандин навъи заминдорӣ вучуд дошт:

1. Заминҳои давлат. Заминҳои давлатӣ ҳамаи заминҳо, кӯҳ, об, кӯл, дарё, хулоса, ҳамаи чизҳои дар ҳудуди хилофат мавҷудро дар бар мегирифт. Давлат барои муҳофизати онҳо аз ҳучуми хориҷиён андоз мегирифт.

2. Заминҳои шахсии шоҳон ва халифа, ки ба ичора дода мешуданд ва даромади онҳо ба хазинаи оилавии шоҳ ворид мешуд.

3. Заминҳои давлатӣ, ки аз шахсони гунаҳгор мусодира мешуд. Даромади ин заминҳо ба хазинаи умумии давлат ворид гашта, барои нигоҳдории девонҳо ва ё лашкар масраф мегардид.

4. Заминҳои вақфӣ масҷид, ки онҳо низ ба ичора дода мешуданд ва даромади онҳо барои имомон харч мешуд.

5. Дар ин давра як намуди нави заминдорӣ пайдо мешавад, ки бо номи «иктоъ» ва «иктоъдор» маълум аст. Ин заминест, ки бо деҳоту боғоташ мувофиқи хизмат ба дарбориён, сарлашкарон дода мешуд. Халифа метавонист ҳачми онро кам ё зиёд кунад ё онро гирифта ба каси дигар диҳад. Андози иктоъ ба соҳиби он – иктоъдор дода мешуд. Иктоъ асосан, ба моли меросӣ тақдир меёфт. Бисёр мулкҳои Тоҷикзамин чун иктоъ ба арабҳо дода шуда буданд. Масалан, дар вилояти Қазвин 500 нафар сипоҳии араб иктоъ доштанд ва ба ин роҳ бисёр сарбозони араб ба заминдорони бузург тақдир меёфтанд. Аз заминҳои давлатӣ, вақф, иктоъ андоз намеситониданд. Аз мулкҳои шахсии мардум хирочи даҳяк мегиританд. Аз заминҳои хонадони Аббосиён низ ба давлат андоз намедоданд.

Аҳволи кишоварзон вазнин буд. Шахсоне, ки андоз мегиританд, худсарона онро аз будаш бештар меситониданд. Ҳосилро аз будаш беш ҳисоб намуда, миқдори андозро зиёд менамуданд. То омадан ва ҳисоб кардани андозгирон ҳосилро аз замин ё дарахт гирифтани намегузоштанд. Кор ба ҷое мерасид, ки ҳосили киштаҳо дар замин талаф меёфт ва кишоварзон маҷбур мешуданд, ки барои ба даст овардани иҷозати ҷамъовариҳои ҳосил ба андозгирон пора диҳанд.

Ҳодисаҳои пешакӣ харидани ҳосили киштзорону боғот вучуд дошт. Дар шаҳрҳо хунармандони озод, ки ба як иттиҳодия дохил буданд, аз кори ғуломон истифода мебуданд ва ғуломон мебоист ҳаррӯза ба соҳибони худ як дирҳам аз маҳсули корашон медоданд. Ғуломон дар корҳои хона низ васеъ истифода мегардиданд. Корҳои хонаро ғуломону канизон иҷро мекарданд. Истифодаи меҳнати ғуломон баъди истилои арабҳо раванқ гирифт.

САВОЛҲО:

1. Аббосиёно кӣ ба сари хилофат овард?
2. Онҳо ба иҷрошигароне, ки хилофатро гирифта дода буданд, чӣ сабукиҳо доданд?
3. Аббосиён ҷаро Абумуслимро куштанд?
4. Иштибоҳи Абумуслим аз чӣ иборат буд?
5. Шумо кадом навъҳои заминдориро медонед?
6. Иқтоъдорӣ чӣ гуна заминдорӣ буд?
7. Истифодаи кори ғуломро чӣ гуна мефаҳмед?

БОБИ VII.

ТОЧИКЗАМИНИ ШАРҚӢ ДАР ЗАМОНИ ИСТИЛОИ ТУРКУ АРАБ

§ 40. ИСТИЛОИ ТОЧИКЗАМИНИ ШАРҚӢ АЗ ЧОНИБИ ТУРКОН

Дар асри VI дар Олтой иттиҳоди бузурги қабилаҳои турк ва туркзабонон ба вучуд меояд ва ин қабилаҳо дар як муддати кӯтоҳ ба ғарб ва чануб паҳн мешаванд. Гурӯҳи ба ғарб рафта то ба соҳилҳои баҳри Сиёҳ ва Кимерия мерасад ва халқҳои аврупоисимо, аз ҷумла ориёнаҷодони сармат ва аланро ба итоат оварда, бо онҳо омезиш ёфта, қиёфаи муғули аслии худро аз даст медиҳанд. Лекин туркон забони худро нигоҳ медоранд ва онро ба дигарон қабул мекунонанд. Гурӯҳе, ки ба Осиёи Марказӣ ҳуҷум оварда буд, сақоиҳои худро Тӯрон (Қазоқистон, Қирғизистон ва Кошғару Хутан)-ро мегиранд ва бо тӯрҳои ориёӣ омезиш меёбанд ва қиёфаи худро низ тағйир медиҳанд ва дар ин ҷо низ забони туркӣ ҷорӣ мешавад.

Мо аз таърихи синфи 5-ум медонем, ки аввалин қабилаҳои туркӣ ба заминҳои Олтой ва болооби рӯди Енисей омада, бо тӯрҳои сайнии авестой омезиш ёфтанд ва номи тӯрро бо шакли турк қабул карданд ва тӯрҳо, дар навбати худ, забони туркиро пазируфтанд ва аз ин пас ҳамчун турк амал карданд. Азбаски туркҳо, ғайр аз ном, бисёр урфу одати тӯрҳо, аз ҷумла бузургдошти оташ, асп, шер, гург ва ривоятҳои аз авлоди Афросиёб буданро қабул карданд, ҳангоми забти вилоятҳои сақоинишини Осиёи Марказӣ муқобилати сахте надиданд, зеро онҳо ҳамчун авлодони Афросиёб амал мекарданд.

Сақоиҳо дар вақти истилои туркҳо аз шоҳигарии хурд иборат буданд ва пароканда мезистанд ва ба муқобили қувваи бузурги туркҳо истодагарӣ карда наметавонистанд. Масалан, яке аз қайҳои турк, ки соли 555-ум баҳри Арал, яъне Хоразмро мегирад, Мухон Истам ном дошт. Мухон–Мугон исми сақоиҳои тӯр аст ва Истам низ аз калимаи «истодан»-и тоҷикӣ гирифта шудааст, яъне туркҳои ба Осиёи Марказӣ дар ибтидо омада бештар тӯр буданд. Онҳо, вақте ки атрофи дарёи Хоразмро гирифтанд, дар ин ҷо сақоиҳои зироаткору

чорводор мезистанд, ки дорои даххо деху шаҳр буданд ва дар таърих бо номи кангиоҳо маълуманд. Аз таърихи синфи 5-ум медонем, ки дар қадим давлати бузурги тӯрҳо ташкил ёфта буд. Аммо ба мурури замон тӯрҳо бумӣ шуда, дар байнашон парокандагӣ ба вучуд меояд ва ҳангоми истилои туркҳо қайҳои алоҳида иқтидори муқобилат ба лашкари бисёрҳазораи туркҳоро надоштанд.

Аммо дар Тоҷикзамин–Эронзамини Шарқӣ туркҳо ҳокимияти худро танҳо дар Хутан ташкил карданд ва маркази он шаҳри Кошғар шуд. Аз ин пеш ҳамаи ноҳияҳо зери дасти Ҳайтолиён қарор доштанд ва солҳои 494–496-ум ду бор дар шимолии Хумӣ ва Кӯчон ба туркон шикаст доданд. Дар он вақтҳо туркҳо бо номи қабилаҳои эжуван-жуван амал мекарданд. Дар ҳучуми солҳои 60-уми асри VI қувваи бузурги туркҳо иштирок дошт. Давлати Ҳайтолиён дар ҷангҳои зидди Сосониён суғгарид. Сосониён бо туркҳо иттифоқ баста, мехостанд Ҳайтолиёнро аз байн баранд ва на танҳо аз андозии вазнини онҳо ҳалосӣ ёбанд, балки мулкҳои Тахористон ва ҳатто бахши соҳили рости рӯди Омуро ба даст оварданд. Подшоҳи Сосониён – Хусрави Анӯшервон бо ҳокони турк дар бораи амалиёти якҷоя ба муқобили Ҳайтолиён шартнома мебандад ва ҳатто духтари худро ба ҳокон медиҳад. Шоҳи ҳайтоли – Ғотифар ба гирдоварии лашкар мепардозад. Фирдавсӣ, дар ин бора мегӯяд:

*Зи Балху зи Шукнону Омую Зам,
Силоҳу сипаҳ хост ганҷу дирам.
Зи Хатлону аз Турмизу Висагирд,
Зи ҳар сӯ сипаҳ андар овард гирд.*

Маркази давлати Ҳайтолиён – шаҳри Қуҳандиз (Қундузи Афғонистон) буд. Аввалин ҷанг бо туркон дар Пайканди Бухоро оғоз ёфт. Гумон меравад, ки бахше аз лашкари Ҳайтолиён бо Сосониён мечангид:

*Бухоро нур аз гурзу қупол буд,
Ки лашкаргаҳи шоҳи Ҳайтол буд.
Бишӯд Ғотифар бо сипоҳе чу қӯҳ,
Зи Ҳайтол гирд оваридӣ гурӯҳ.
Ба ҷанг андар омад зи ҳар сӯ сипоҳ,
Зи тангӣ бибастанд бар бод роҳ.
(Фирдавсӣ)*

Мувофиқи гуфтаи Табарӣ, духтари шоҳи Эрон ба никоҳи хоқон – Санҷибу даромад ва яке аз шартномаҳои хешовандӣ аз байн бурдани давлати Ҳайтолиён ба ҳисоб мерафт.

Бинобар ин, Ҳайтолиён дар ин ҷанг танҳо монданд, ҳатто суғдиён ба онҳо ёрӣ надоданд. Қувваҳои якҷояи муттаҳиддин бар Ҳайтолиён ғолиб омаданд. Зоҳиран, Ғотифар аз қувваи якҷояи душманон тарсида, ба сӯйи кӯҳистони Суғд, Насаф ва Нахшаб ақиб менишинад ва ҷанг дар соли 565-ум дар ин ноҳияҳо сурат мегирад. Ғотифар дар ин ҷанг ҳалок мегардад ва боқимондаи Ҳайтолиён шоҳи Чағониён – Вағонишно сарвари худ эълон мекунад, ки ӯ худро тобеи Хусрави Анӯшервон меҳисобид. Марзи Сосониён ва Хоқонияти Турк рӯди Ому таъйин мегардад. Суғдӣҳо дар ин ҷанг худро бетараф ҳисобида, расман ба итоати туркон даромаданд, лекин амалан мустақил буданд. Ҳайтолиён Хутан, Ҳафтрӯд, Чоч ва Суғдро аз даст дода бошанд ҳам, аммо Чағониён, Рашт, Вашгирд, Хутталон, Бадахшон ва Бомиёнро то Кобулу Ҳинд дар даст нигоҳ доштанд.

Дар охири асри VI ва аввали асри VII дар байни ҳуди туркон муборизаи дохилӣ шуруъ мешавад, аммо тоҷикон барои аз дасти туркон озод намудани мамлақати худ кӯшише накарданд. Соли 581-ум шоҳи Ҳайтолиён ба муқобили туркон ба ҷанг бархост, аммо аз рафти он огоҳие нест. Ҳамин қадараш маълум аст, ки туркон шоҳигарии дар Чағониён, Хатлон ва Тоҷикон бударо барҳам дода, ба ҷойи он ҷабғу ташкил медиҳанд.

Туркҳо Суғду Тахористонро аз худ ҳисобида, ба Порс лашкар мекашанд, аммо аз ҷониби Баҳроми Чубина шикаст мебаранд. Аз сабаби нооромии дарбори Сосониён, Баҳроми Чубина аз таъқиб ва тамоман рондани туркон аз ҳудуди Тоҷикзамин–Эронзамини Шарқӣ даст мекашад. Туркҳо дар аввали асри VII барои дар Варорӯд мустаҳкам намудани мавқеи худ тасмим мегиранд. Онҳо солҳои 605–606 баъди забти вилояти Чоч шоҳи онро кушта, ба ҷояш Доле Фучжи ном шахсро мегузоранд. Туркҳо бо Суғд ҷанг карда наметавонанд, зеро дар ин вақт иттиҳоди суғдиён вучуд дошт, ки хеле пурзӯр шуда буд ва барои онро нигоҳ доштан, хоқони турк – Дотоу (576–603) духтари худро ба ихшиди Самарқанд ба занӣ медиҳад.

Ҳокон – Тун Шеху (618–630) мекӯшад то дар Суғд намояндаи худро барои гирифтани андоз нишонад, аммо ин кор ба ӯ даст намедихад. Тун Шеху дар Қухандиз (маркази Ҳайтолиён) писари худ – Дудошадро ҳоким таъйин мекунад, ки то омадани арабҳо ҳукумат меронад. Дар Суғд баъди вафоти Тун Шеху суғдӣҳо намояндаи ҳоконро аз кишвар ронданд. Ҳамаи вилоятҳои Суғд ба итоати хонадони ихшид гузаштанд. Соли 657-ум Ҳоконияти Фарбӣ ба қисмҳо ҷудо мешавад ва хатари забти вилоятҳои Варорӯд аз байн меравад.

Вақте Ҳоконияти Турк ташкил ёфт, забону хатти суғдӣ забону хатти расмии давлати онҳо эълон шуда, то тартиб шудани хатти рунӣ (асри VIII) давом кард. хатти рунӣ дар асоси хатти алифбои аз ҷониби суғдӣҳо тартиб дода шуда буд. Ин ҳодиса барои он руҳ медихад, ки дар заминҳои забтнамудаи туркҳо дар Осиёи Марказӣ аҳолии асосӣ аз тоҷикони суғдизабон иборат буд. Ҳамин тавр, дар арафаи истилои араб заминҳои Тӯрон, ки ба он гирду атрофи дарёи Хоразм, заминҳои имрӯзаи Қазоқистон, Қирғизистон ва Кошғару Хутан ворид буданд, дар дасти туркон монданд.

САВОЛҲО:

1. Ҳучуми туркҳо ба Осиёи Марказӣ кай оғоз ёфт?
2. Туркҳо аз кадом қabilaҳо иборат буданд?
3. Байни турку тӯр чӣ муносибате ҳаст?
4. Чаро туркҳо забони суғдиро забони давлатии худ эълон карданд?
5. Алифбои туркҳо чӣ ном дошт ва дар асоси кадом алифбо тартиб ёфта буд?

§ 41. ТОҶИКЗАМИН–ЭРОНЗАМИНИ ШАРҚӢ ДАР АРАФАИ ИСТИЛОИ АРАБ. ХОРАЗМ ДАР АРАФАИ ИСТИЛО

Ривояти таърихӣ дар бораи шоҳони Хоразм. Хоразм яке аз вилоятҳои қадимтарини сарзамини ориёӣҳо буд ва номи он дар бахшҳои қадимтарини «Авесто» ба шакли «Хворамзӣ» во-мехӯрад, ки маънои замини офтобиро дорад. Дар арафаи истилои араб дар ин ҷо сулолаи шоҳони маҳаллӣ бо номи Офриғиён ҳукмронӣ мекарданд. Мувофиқи ривоятҳо, шоҳони Хоразм аз авлоди Сиёвуш будаанд, аммо аз сабаби он ки арабҳо ҳамаи сарчашмаҳои марбути шоҳони ин диёрро сӯзониданд, мо имрӯз дар бораи ин сарзамини ориёнишин маълумоти ночиз дорем.

Дар ин боб олими машхури тоҷик – Абурайхони Берунӣ, ки фарзанди Хоразм аст, менависад, ки 980 сол пеш аз зуҳури Искандар Сиёвуш писари Кайковус ба ин ҷо омад ва ба давлатдорӣ Хоразмиён асос гузошт. Ин анъана давом кард, то замони подшоҳии Офриғ, ки аз нажоди Кайхусрав буд. Мардум Офриғро мегуфтанд, ки ба Хоразм некӣ намеорад, чӣ тавре ки Яздигурд ба Порс некӣ карда натавонист. Баъди Офриғ писари ӯ подшоҳ шуд ва дар соли 615-уми солшумории искандарӣ биное сохт дар пушти қасрҳои шоҳони Хоразм бо номи Фир. Харобаи Фир бо номи Тупроққалъа ҳафриёт шудааст. Ин диҷ дар канори шаҳр буд ва аз хишту гил се девори ҳимоявӣ дар гирдогирди он сохта буданд ва бурҷҳо, тиркашҳо ва дарвозаҳо устувор карда, деворҳо ҳар яке аз дигаре баландтар буданд. Қасрҳои Фир аз масофаи бист километр намоён мешуд.

Ҳангоме ки пайғамбари ислом зуҳур кард, дар Хоразм Арсом-сух – писари Бузгор писари Хомкарӣ, писари Сиёвуши Сехр, писари Азвочвор писари Аскачмуғ писари Сакхасак писари Бағра писари Офриғ подшоҳ буд.

Вақте ки хоразмиён бори дуюм аз ислом рӯй гардонданд, Қутайба ибни Муслим ба онҳо ҷазоҳои саҳттаринро раво дид ва Аскачмуғи Аскачворро шоҳ таъйин кард ва ҳар касеро, ки хатти хоразмӣ медонист, аз дами шамшер гузаронид. Ва онон, ки аз ахбору иттилоот миёни худ тадрис мекарданд, эшонро низ ба дастаи пешин мулҳақ сохт. Бад-ин сабаб таърихи Хоразм тавре пӯшида монд, ки пас аз ислом дониستاني он ғайриимкон гашт. Аз ин ҷост, ки ковишҳои бостоншиносӣ ягона сарчашмаи омӯзиши таърихи қадими Хоразм мебошанд. Омӯзиши ёдгориҳои ибтидои асрҳои миёна танҳо дар ноҳияҳои Бургутқалъа таҳқиқ шудаанд. Дар ин ҷо як шаҳрчаи иборат аз диҷ ва шаҳристон ва садҳо кӯшкдехаҳо вучуд доранд, ки дар ду тарафи канал ҷой гирифтаанд. Бештари кӯшкҳо аз ду қабат иборатанд. Дар қабати якум хонаҳои равоқбандӣ, гунбазӣ ва дар қабати дуюм хонаҳои истиқоматӣ, толор ва ғайра ҷой гирифтаанд. Кӯшкҳо девори ҳимоявӣ ва тирандозӣ доранд.

Мувофиқи навиштаи муаррих Макдисӣ, танҳо дар атрофи шаҳри Маздакан 12 ҳазор кӯшк ҷой доштаанд. Хоразм аз шаҳр ва рустоҳо иборат буд ва дорои фарҳанги баланди тичоратӣ, кулолӣ, заргарӣ, ҳайкалтарошӣ ва рассомӣ буд. Аҳолии шаҳру

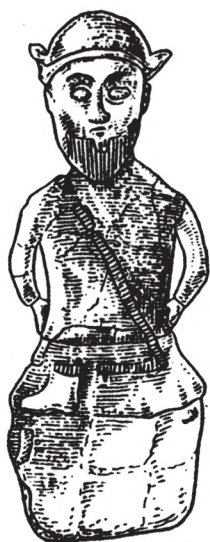
деҳаҳои асосии Хоразм ба кишоварзӣ ва тичорату хунармандӣ машғул буданд.

Забон ва русум. Забони тоҷикони хоразмӣ яке аз лаҳҷаҳои забони ориёӣҳои шарқиро ташкил менамуд ва алифбои худро дошт. Забони хоразмиён ба забони суғдиён хеле наздик буд. Аз гуфтаҳои Абурайхони Берунӣ бармеояд, ки идҳои хоразмиён ва умуман оини онҳо бо суғдиён як будааст.

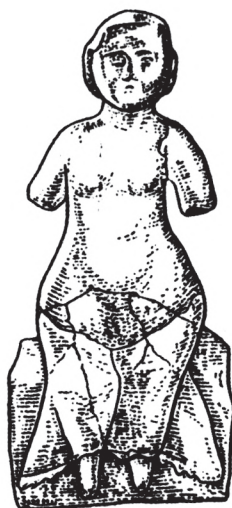
Масалан, дар яке аз шахрҳои қарнҳои V–VIII м. Хоразм, ки харобаи он имрӯз дар байни мардум бо номи Тоққалъа машҳур мебошад, ҳафрийёт гузаронида шудааст. Хонаҳо, дару девор, афзорҳои рӯзгор ва ғайра ба тоҷикони Суғд монанданд.

Масалан, ковишҳо дар қабристони шаҳри Тоққалъа чизҳои наво доданд, ки барои омӯхтани русуми ғӯронидани тоҷикони хоразмӣ пеш аз исломӣ аҳаммияти бузург доранд. Дар девори устухондонҳо маросими мотам, гиря кардан, сару рӯйхоро харошидан, мӯйхоро кандан, мушт ба сару сина задан, зорӣ кардан ва ғайра тасвир шудаанд. Дар маросими сӯғворӣ занҳо ва мардҳо дар либосҳои мотам мебошанд, яъне пеш суғдиён ва хоразмиён либоси мотам доштанд, ки онро дар рӯзҳои сӯғворӣ мепӯшиданд. Мо аз сарчашмаҳо медонем, ки либоси мотамро аз матои сиёҳ ва кабуд медӯхтанд ва онро танҳо дар рӯзҳои сӯғворӣ мепӯшиданд. Либоси занҳо аз матои сиёҳ ва сафед дӯхта шудааст. Мурда дар тобут хобидааст ва ҳешовандонаш дар гирди он рост ва нишаста нола мекунанд.

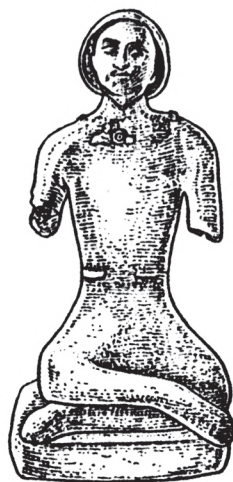
Дар баъзе устухондонҳо расми дари бихишт кашида шудааст. Навигарии дигаре, ки аз маводи ғӯристони Тоққалъа ба даст омад, ин маълум шудани номи аслии устухондонҳост. Чӣ тавре ки маълум аст, дар илм онҳо бо номи устудон (сутудон) маъруфанд. Аз навиштаҳои устухондонҳои ин ёдгорӣ маълум гардид, ки онҳо танбар ном доштанд. Вожаи «танбар» ба забонҳои хоразмӣ, суғдӣ ва тоҷикии кунунӣ як маъно дорад: сандуке, ки дар он танро мегузоранд. Боз маълум шуд, биное, ки дар он танбарҳоро мегузошанд, фарвартик ном доштааст. Дар танбарҳо навиштаанд, ки ин танбар ва фарвартик аз фалон оила аст. Фарвартик ҷойи муқаддас ҳисоб меёфт ва ҳама вақт дар рӯзи Фарвардин дар ин ҷо маросими ёдбуд баргузор мекарданд. Маросими ёдбуди арвоҳ (фарухарҳо) дар рӯзҳои аввали Наврӯз баргузор мегашт.

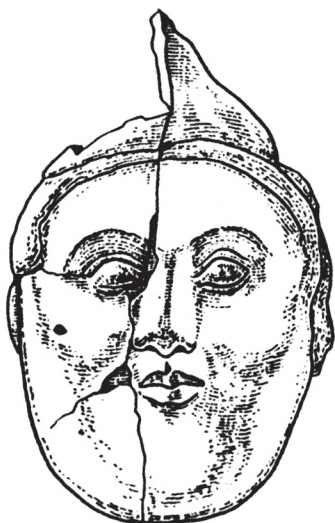
1

2

3

4

5

Расми 37. Танбарҳо: 1-4 – симои мурдагон, ки дар танбарҳо тасвир шудаанд; 5 – танбаре, ки қўшики хоразмиёро ифода мекунад

Ғайр аз ин, хоразмиён танбарҳоро ба шакли ҳайкал месохтанд, яъне дар танбарҳо қиёфаи одамони мурда ифода меёфтанд (расми 37).

Тичорат. Пеш аз истилои араб Хоразм яке аз вилоятҳои пешрафтаи Варорӯд (Мовароуннаҳр) буд, каналҳои бисёр дошт ва заминҳо ҳама обёрӣ мешуданд ва аз онҳо ҳосили хуб гирифта мешуд. Заминҳои Хоразм дар ду тарафи рӯди Ому ҷой доштанд. Ҳар оила ҳавлӣ бо хонаи дуқабата ва дар гирду атрофи он заминҳои кишт ва тоқзори боғот дошт. Ба воситаи каналҳо ба тамоми шаҳрҳои мамлакат киштиҳо ҳаракат мекарданд. Хоразмиён аз тичорат даромади калон ба даст меоварданд. Хоразмиёнро дар тамоми шаҳрҳои Варорӯд дидан мумкин буд. Онҳо бо қулоҳҳои нӯгтезу молҳои баландсифати худ дар байни тоҷирони дигар ноҳияҳо бартарӣ доштанд. Онҳо дар бозорҳо моҳии шӯру хушк, мӯйина, намак, бозҳои шикорӣ ва ғулумони сақлобӣ (славянӣ) мефурӯхтанд.

Дар асри VII ба хунари тасвирии Суғд сабки чинӣ, яъне кашидани одамон бо чеҳраи чиниён ва муғулнажодон роҳ меёбад, аммо дар Хоразм то истилои араб одамонро аврупоисурат мекашиданд.

Хоразм дар муомилот танга – сиккаҳои тиллоӣ ва мисии худро дошт. Дар як рӯйи тангаҳо расми шоҳон бо тоҷи акси фаргин (шоҳин) ва номи шоҳ, дар рӯйи дигар нишони сулолаи онҳо сабт мешуд. Расмҳои шоҳон ришдор ва бериш тасвир ёфтаанд. Азбаски бисёр номҳои шоҳони Хоразм дар рӯйхати Берунӣ мавҷуданд, номи онҳо беҳато хонда мешавад. Дар замони истилои араб дар ин ҷо забони форсии дарӣ (тоҷикӣ) паҳн мешавад ва то асрҳои X–XIV дар ин ҷо сулолаҳои маҳаллии Хоразмшоҳиён ҳукм меронданд.

САВОЛҲО:

1. Хоразмиён ба кадом наҷод нисбат доранд?
2. Дину ойини хоразмиён чӣ гуна буд?
3. Маркази подшоҳнишини Хоразм чӣ ном дорад?
4. Сиёвуш ба шоҳони қадими Хоразм чӣ муносибат дорад?

§ 42. ТАХОРИСТОН ДАР АРАФАИ ҲУЧУМИ АРАБҲО

Ахбори умумӣ. Номи Тахористон дар замони Кушониёни Кабир ҷойи номи Бохтарро мегирад. Ин ном дар сарчашмаҳои чинӣ соли 383-юм чун Тухоло ёд шудааст, яъне мардуме, ки дар асри II п.м. омада, давлати Юнони Бохтарро аз байн бурданд ва худро тахорӣ номиданд. Забоншиносон маънои «тахор»-ро сарсафед маънидод кардаанд, яъне тахорҳо пӯсти сафед ва мӯйи тиллоранг доштанд. Тахорҳо ҳамон ючиҳо-хиёнҳои авестой буданд.

Худуди Тахористон нисбат ба Бохтар камтар буд. Дар арафаи истилои араб дар ин ноҳия зиёда аз 35 шоҳигарии алохида вучуд дошт. Дар ин бора сайёҳи чинӣ – Хаютаснак (Союансиан) (солҳои 629–630), ки ба Осиёи Марказӣ омада, бисёр ноҳияҳои Тоҷикзаминро дидааст, маълумот медиҳад. Вай менависад, ки мардуми он ҷо бо Ҳайтолиён омезиш ёфтаанд. Тахористон метавонад 100 ҳазор сарбози чангиро ба муқобили душман фириштад. Паҳнояш аз дарозияш се бор зиёд аст. Иқлимаш серрутубат буда, либоси мардум аз пахта ва пашм аст.

Алифбои онҳо аз 25 ҳарф иборат буда, шумораи китобҳои онҳо аз сугдиён бештар аст. Дар муомилот сиккаҳои тилло ва нуқраро истифода мебаранд.

Масоҳати пойтахти Тахористон аз Тирмиз ду баробар бузург аст. Вай дар бораи шоҳигарии Чағониён, Тирмиз, Қубодиён, Вахш, Хуталлон маълумот медиҳад. Шоҳи Бомиён аз тоҷикони ҳайтолӣ будааст. Шугнон мамлакати сард аст, либоси мардуми он аз пӯст ва пашм мебошад. Мардуми он гандум, чав, лӯбиё мекоранд. Забони онҳо аз забони дигар мардуми Тахористон фарқ мекунад. Дар Хатлон аспони бодпо тарбия меёбанд ва хеле машҳуранд, дар ин ҷо кӯҳи бузурги намак мавҷуд аст. Ҳамаи вилоятҳои Тахористон мустақил буда, ба ҳукумати марказӣ, ки дар дасти туркҳо аст, итоат намекунанд.

Кишоварзӣ. Ҳамаи вилоятҳои Тахористон аз ҷониби бос-тоншиносон таҳқиқ нашудаанд, аммо он ҷӣ омӯхта шудааст, гувоҳӣ медиҳад, ки ҳамаи ноҳияҳо рӯ ба беҳбудӣ ниҳода буданд. Масалан, дар водии Вахш, Қубодиён, Шумон, Чағониён даҳҳо каналҳои бузург қанда шуда буданд ва мардум аз замин ҳосили хуби пахта, гандум, чав, лӯбиё, мош, заъфарон, арзан; аз мевачот – ангур, себ, зардолу, шафтолу, чормағз, олу; аз ползӣ

– харбуза, тарбуз, каду ва ғайра ба даст меоварданд. Дар ҳамон вақт гӯсфанди зоти вахшӣ бо дунбаи бузургаш хеле машхур буд. Имрӯз ин гӯсфанд бо номи ҳисорӣ машхур аст. Шутурони дукӯхонаи бохтарӣ ва аспони хатлонӣ (хатлӣ) машхури ҷаҳон гашта буданд. Сарчашмаҳо аз подаву галлаю рамаҳои говону гӯсфандон ва аспони бисёр хабар медиҳанд, яъне дар ин сарзамин чорводорӣ ва кишоварзӣ хеле равнақ ёфта буд.

Хунармандӣ ва тичорат. Дар Тахористон лаъл, лочувард, тилло ва нукраю мис истехсол мекарданд ва аз онҳо афзори ороишӣ, ҳайкалҳои худоён, фариштагон ва бузургони давлату динро месохтанд. Аз расмҳои деворӣ ба хубӣ маълум аст, ки лашкариён аз чавшан, тоскулоҳ, найза, сипар ва ғайра таъмин будаанд. Зиреҳи балхӣ, ки дар Балх тайёр карда мешуд, хеле машхур буд. Расмҳои девории харобаи Ёдгории Балаликтеппа нишон медиҳанд, ки навҳои гуногуни қадах, чомҳои тилло, нукра бо санъати баланди хунармандӣ сохта шудаанд. Дар ин давра кулолгарӣ, шишагарӣ, оҳангарӣ ва ғайра равнақ доштааст.

Яке аз соҳаҳои хунармандии пешрафта бофандагӣ ба ҳисоб мерафт. Дар Тахористон пахта мекоштанд, матоҳои пахтагини гулдор бофта, аз он чома, курта ва ғайра медӯхтанд, ки хеле шуҳрат доштанд. Аз расмҳои девори ёдгориҳои Ачинатеппа, Дилварзинтеппа, Балаликтеппа ва ғайра маълум аст, ки занону мардони тоҷики тахористонӣ либосҳои рангоранг мепӯшиданд, ки аз шохӣ ва пахта дӯхта шудаанд. Баъзе либосҳои одамони давлатманд аз парча ва зарбофт дӯхта шудаанд.

Тичорат дар ҳаёти тоҷикони тахористонӣ мавқеи калон дошт. Ҳар шаҳр дорои бозорҳои калону хурд буд, ки аз он ҷо мардумон чизҳои лозимаи худро мехариданд. Савдогарони тахористониро дар бозорҳои ҷаҳонӣ – Чин, Ҳиндустон ва вилоятҳои дохилӣ дидан мумкин буд. Дар бисёр шаҳрҳо, тангаҳои суғдии мисӣ ёфт шуданд, ки аз додугирифтӣ суғдиён бо тахористониён далолат мекунанд.

Меъморӣ. Дар Тахористони асрҳои V–VIII миқдори деҳаҳо ва шаҳрҳо хеле афзуда буд. Шаҳрҳои марказӣ, ба монанди Балх, Бомӣён, Қуҳандиз масоҳати садҳо гектар заминро дар бар мегирифтанд. Масолеҳи бинокорӣ дар тамоми шаҳру деҳот аз хишти хоми чоркунҷаи дарозрӯя ва поҳса иборат буд. Ба лой коҳи сафеди майдаро ҳамроҳ менамуданд. Дар кӯҳистон

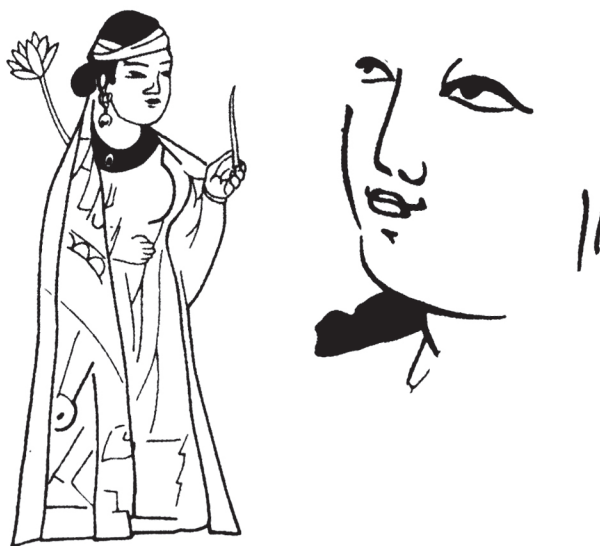
дар сохтмонҳо санг ва лой истифода мешуд. Ҳамаи шаҳрҳо дар атрофи худ девори ҳимоятӣ бо бурҷҳо ва тиркашҳо доштанд. Деворҳо то 16 м баландӣ ва дар поён то 14–15 м паҳно дошта, аз ҷониби сарбозон шабу рӯз муҳофизат карда мешуданд. Ҳамаи мардум аз дарвозаҳо медаромаданду мебаромаданд. Шаб дарвозаҳоро мебастанд ва ҳеҷ касро даромадану баромадан намемонданд. Бо омадани туркон ба Тоҷикзамин ва дар марзҳои шарқӣ ва шимоли ҷойгир шудани онҳо хавфи шабохунзаниҳо афзуд. Бинобар ин, ҳамаи деҳа ва шаҳрҳо омилҳои худмуҳофизат доштанд.

Шаҳрҳо аз рӯйи нақша сохта шуда, аз қасрҳои боҳашамати ду-сеқабатаи шоҳону шаҳрвандони сарватманд, бозорҳо, маъбадҳо, биноҳои маъмурӣ ва истиқоматӣ иборат буданд ва ба маҳаллаҳо тақсим мешуданд. Қасрҳо, маъбадҳо, биноҳои маъмурӣ дар асоси нақшаи меъморон сохта мешуданд. Техникаи бинокорӣ ва меъморӣ хеле раванқ дошт. Пушиши биноҳо гунбазӣ, харпушт ва ҳамвор буд. Дар сохтмон чӯб, тахта ва хиштҳои пухтаро низ истифода мебуданд.

Санъати тасвирӣ. Расмҳои девори қасрҳои деҳқони ҷағонӣ дар ёдгории Балаликтеппа, маъбади буддоии Ачинатеппа, Кофарнихонқалъа, Тирмиз ва ғайра нишон медиҳанд, ки Тахористон сабки санъати тасвирии худро дошт, ки аз Суғду Хоразм фарқ мекард. Дар ин ҷо ҳамаи одамони дар расмҳо тасвиршуда аврупоисурат мебошанд, яъне симои муғули ё чинӣ надоранд. Дар яке аз деворҳои қасрҳои Балаликтеппа расми маросими тантанавие тасвир ёфтааст, ки дар он занону мардони ҷуфт-ҷуфт акс ёфтаанд. Онҳо болои гилемча нишаста, дар бар либосҳои қиматбаҳо, дар дастҳо даспона, дар гӯшҳо гӯшвор ва гарданбандҳои тиллоии бо сангҳои гаронбаҳо ороёфта доранд. Зану мард чорзону нишаста, дар дастҳо қадаҳи пур аз май дошта, бо якдигар суҳбат ороستاанд. Маросим дар вақти гармо баргузор шудааст, зеро дар пушти сари ҳар ҷуфт як хизматгор бо бодбезаки бузург ба соҳибони худ хизмат мерасонад. Расми хизматгорон нисбат ба соҳибони худ ду маротиба хурд кашида шудааст. Пеш ҳамин хел қоида буд, ки расми ҳар касро мувофиқи мартаба ва вазифааш дар ҷомеа ва давлат мекашиданд.

1

2

Расми 38. 1. Деворнигораҳо аз маъбадҳои буддоии Ачинатеппа. 2. Кофарниҳонқалъа

Расми 39. Мучассамаҳои гилин аз дайри буддоии Ачинатеппа

Масалан, расми шоҳ аз ҳама бузург, вазир хурдтар, касоне, ки аз вазир вазифаи хурдтар доштанд, боз майдатар кашада шудаанд. Расмҳои ин давра нишон медиҳанд, ки русуми махсуси дар маърақаҳо нишастан, яъне тариқи махсуси либос пӯшидан, нишастан, гап задан, салом додан, хӯрок хӯрдан, қадаҳ гирифтанд, нӯшидан ва ғайра риоя мешуд. Санъати рассомӣ ва ҳайкалсозӣ хеле раванқ гирифт. Мактабҳои рассомӣ, ҳайкалсозӣ амал менамуданд, ки дар онҳо кӯдакон таълим мегирифтанд (расмҳои 38, 39).

§ 43. КОБУЛ ДАР ЗАМОНИ ИСТИЛОИ АРАБ

Вазъи сиёсӣ. Дар бисёр вилоятҳои домонаи Ҳиндукуш, аз ҷумла Кобул, то истилои арабҳо ва ҳатто баъдан дар замони Тоҳириён, Сафориён ва Сомониён шоҳони маҳаллӣ дар сари тахти аҷдодии худ қарор доштанд. Алптегин соли 963-юм бо кобулшоҳ Чипол ҷангида, ўро сарнагун мекунад, яъне то ҳамин давра Кобулшоҳон истиқлоли худро нигоҳ медоштанд.

Кобулшоҳон дар таърих бо лақабҳои гуногун маълуманд. Онҳо насаби худро аз Кушоншоҳон ва Ҳайтолиён донистаанд. Азбаски ноҳияҳои он тарафи Ҳиндукуш ба водии Синд наздиканд, робитаҳои фарҳангӣ ва таъсири тамаддуни Ҳинд дар ин ҷо ба хубӣ ҳис мешавад. Ин таъсир ҳатто дар номҳои кобулшоҳон Канакшоҳ, Лактурмоншоҳ, Кунучшоҳ ва ғайра ба назар мерасад. Аз ҳамин лиҳоз, баъзе олимони онҳоро аз бараҳманҳо, баъзе буддоипараст гуфтаанд, зеро таъсири динҳои буддой, бараҳманӣ дар дарбори Кобулшоҳон зиёд буд. Кобулшоҳон дар гузашта вилоятҳои Ғазна, Кашмир, Қандаҳор ва ғайраро тобеи худ қарданд ва давлаташон яке аз давлатҳои пурзӯр ба ҳисоб мерафт. Мувофиқи ривоятҳои таърихӣ, сулолаи Кобулшоҳон дар Кашмир садсолаҳо ҳукм рондаанд. Таърихи ҳукмронии Кобулшоҳони пеш аз ислом маълум нест. Абурайҳони Берунӣ 60 номро аз силсилаи шоҳони Кобул меорад, ки аз таърихи дуру дарози онҳо дар ин сарзамин гувоҳӣ медиҳад. Яке аз онҳо Канакшоҳ буд, ки соҳиби Пешовар ҳисобида мешуд. Вай дар тасвири тангаҳо савори асп ва гов буда, бо номи Сариванқадаива маъруф аст.

Охирин подшоҳи Кобул – Лактурмон буд, ки ба мардум ситам кард ва ба ин сабаб кушта шуд. Вазири ӯ аз бараҳманон – Калар соҳиби тахту тоҷ гардид ва баъди ӯ писараш – Соманд ва аз он пас панҷ насли ӯ пайҳам дар сари тахт буданд ва охирини онҳо – Таручипол то соли 1035-уми милодӣ (то болоравии Ғазна) хукмронӣ кард.

Яке аз лақабҳои Кобулшоҳон – Худовияка дар замони Кушониён низ маълум буд. Дар баъзе сиккаҳо номи Саполапатидайва вомехӯрд, ки шакли қадими тоҷикии он сапала – лашкар ва патӣ сарлашкар мебошад.

Ҳамин тариқ, аз рӯйи сиккаҳо Кобулшоҳон зиёд буданд, аммо то таҳқиқоти бостоншиносӣ дар ёдгориҳои қадими ин диёр гузаронида нашавад, таърихи он норавшан хоҳад монд.

Соҳти иҷтимоии мамлакати Кобулшоҳон бо соҳти иҷтимоии Тахористон ва Суғду Систон як хел буд. Замину дорой дар дасти деҳқонони бузург қарор дошт. Онҳо дар кӯшкҳои боҳашамат мезистанд. Аҳолии асосиро кишоварзони озод ташкил мекарданд. Дар қорҳои хонагӣ ва хочагии мардуми давлатманд аз қори гуломон истифода мебуданд.

Меъмори ва санъати тасвирӣ. Ёдгориҳои ибтидоии асрҳои миёна дар вилояти Кобул кам омӯхта шудаанд. Яке аз ёдгориҳои нисбатан дуруст омӯхташуда Тали Маранҷон аст, ки ба асрҳои V–VII нисбат дорад. Тали Маранҷон маъбади Буддост, ки аз тахтасанҷҳо бо санъати баланди меъмори бино ёфтааст. Дару девор, аркҳо ва дигар омилҳои меъмори дар сабки умумии хосси ин давра сохта шудаанд. Дар Тали Маранҷон ва Бомииён даҳҳо ва садҳо ҳайкали хурду калони Буддо ва фариштагони оини он ба даст омадаанд.

Дар Бомииён дар танаи кӯҳ ду ҳайкали бузурги Буддо, ки яке 54 ва дигаре 35 м баландӣ доранд, тарошида шудаанд, ки дар дунё аз ин ҳайкалҳо бузургтар ҳайкале нест, вале мутаассифона, моҳи майи соли 2001-ум ин ёдгориҳои нотақрори ниёгонамонро «Толибон»-и мутаассиб хароб карданд. Дар Бомииён дар кӯҳ беш аз 2000 тоқ – ҳучра қанда шудаанд. Мувофиқи гуфтаи зоирони ҷиноӣ, дар ин ҷо ҳайкали сангини хобидаи Буддо мавҷуд буд, ки 300 м дарозӣ дошт. Ҳоло вай боқӣ намондааст. Ҳайкалҳои Буддо хеле гуногун мебошанд. Ҳайкалтарошон ӯро аз тифлӣ то ба худованди абадӣ табдил ёфтаниш тасвир кардаанд.

Ҳайкалҳои вай ҳаҷман аз якчанд сантиметр то ба 54 м дарозӣ доранд. Таъсири дини буддоӣ дар асрҳои V–VII дар вилоятҳои Кобул, Қандаҳор, Пактиё, Каписо ва ғайра хеле зиёд буд. Дар ёдгории Аҷинатеппа (водии Вахш), ки дайри буддоӣ будааст, ҳайкали аз гил сохтаи Буддои хобида пайдо шуд, ки 13 метр дарозӣ дорад. Мувофиқи таълимоти дини буддоӣ, Буддо худо набуд, вай дар натиҷаи тоату ибодат ба дараҷаи бемаргӣ расид ва агар ҳар кас тоату ибодати Буддоро ба ҷо биёрад, метавонад ба дараҷаи худовандӣ, бемаргӣ – Буддонирван расад.

Бостоншиносон дар яке аз ёдгориҳои асрҳои V–VI бо номи Дилбарзин дар ибодатгоҳи оташ ҳайкалу расмҳои фариштагон ва дар девор расмҳои одамони барои зиёрат омадаро кашф карданд. Зиёраткунандагон аз зану мардҳо иборат буда, либосҳои боҳашамати рангин дар бар доранд. Ҳама дар по мӯза дошта, дар сар тоҷ ниҳодаанд. Мардон дар миён ханҷар ва дар гарданашон гарданбанди тилло овехтаанд.

Дар яке аз деворҳои маъбад расми сари ду олиҳа боқӣ мондааст. Занҳо хеле зебо буда, яке дар сар тоҷи гавҳарнишон ва дигаре тоскулоҳи киштимонанд дорад. Мӯйҳои онҳо сиёҳи печон, гӯшвораҳояшон заррини боҳашамати қафасӣ аст. Сару либос ва пойафзори зиёраткунандаҳо ба деворнигораҳои Тахористон ва Суғд монанд аст. Дар зери расмҳо навиштаҷоҳо бо хатту забони бохтарӣ вучуд доранд, ки то ба ҳол шарҳ наёфтаанд. Бешубҳа, навиштаҷоти мазкур дар бораи маросимҳои дар расм тасвиршуда маълумот медиҳанд. Баъди шарҳу баёни онҳо мазмун ва мундариҷаи расмҳо дақиқ мешавад.

САВОЛҲО:

1. *Чаро Кобулишохон унвонҳои алоқаманд бо оинҳои ҳиндӣ доштанд?*
2. *Таъсири дини буддоӣ дар аввали асрҳои миёна дар вилоятҳои Кобул ва Бомӣён чӣ таъвир буд?*
3. *Тали Маранҷон чӣ гуна ёдгори аст?*
4. *Дар Бомӣён дар танаи қӯҳ чанд ҳайкали Буддо тасвиршуда буд?*
5. *Ҳайкали Буддои аз ёдгории Аҷинатеппа ёфтшуда чанд метр дарозӣ дорад?*

§ 44-45. СУҒД ДАР АРАФАИ ИСТИЛОИ АРАБ

Ахбори умумӣ. Суғд яке аз вилоятҳои қадимтарини ориёнишин–тоҷикнишин аст. Дар китоби «Авесто» бо номи Гава Суғд зикр ёфтааст. Гӯё худованд аввалин ҳайвон – Говмардро дар ин сарзамин офарида буд. Маъноии калимаи «суғд» рӯшноӣ, дурахшидан аст. Худуди он дар қадим аз рӯди Ому ибтидо гирифта, дар шарқ ҳамаи вилоятҳои кишоварзии Фарғона ва Чочро дар бар мегирифт. Сайёҳи чинӣ Хаютаснак, ки соли 629-ум ба Суғд омада буд, менависад, ки марзи шарқии он аз рӯди Чу ва ғарбии он Дарвозаи Оҳанин – кӯҳҳои Бойсун аст, яъне ба Суғд вилоятҳои кунунии Чимкенту Ҷамбули Қазоқистон, Қирғизистон, вилоятҳои Тошканд, Фарғона, Намангон, Сирдарё, Самарқанду Бухоро ва Қашқадарёи Ўзбекистон ва вилояти Суғди Тоҷикистон шомил буданд. Хаютаснак Суғд гуфта, мардуми суғдизабони ноҳияҳои зикршударо дар назар дошт, чунки дар арафаи истилои араб Фарғона, Чоч, Истаравшан давлатҳои алоҳида ва бахши калони худуди Қирғизистону Қазоқистон дар дасти Ҳоконияти Турк буданд. Дар ин давраҳо зери мафҳуми Суғд Фарғона ва Истаравшан фаҳмида мешуд.

Хаютаснак менависад, ки Суғд мамлақати ободтарин, зеботарин, сераҳолитарин дар ин диёр мебошад. Мардумони он донишманд, босавод, пурҳунар ва дар савдо моҳиранд. Ба маркази он – Самарқанд аз ҳар ғушаву канори ҷаҳон моли фаровон меояд. Шоҳи Суғд лашкари пиёдаву савораи шучоъ дорад. Шоҳ болои тахти заррин менишинад ва ноҳияҳои атроф мутеи ӯянд. Шоҳ тоҷи заррине бо ҳафт санги қиматбаҳо дорад. Малика мӯйҳои сарашро дар зери тоҷи сараш ҷамъ намуда, бо шопи заррин мепӯшонад. Либоси мардуми Суғд аз матоъҳои абрешим ва пахта дӯхта мешавад.

Дар диҷ маъбади саравлоди шоҳони Суғд ҷой дорад ва харсола онро бо иштироки сарварони вилоятҳо бо тантана таҷлил мекунанд. Шоҳони Суғд баромадашонро аз шоҳони Кушон мегиранд ва зиёда аз ҳазор сол аст, ки ҳукмронӣ мекунанд.

Дар охири асри VI туркон хостанд Суғдро тобеи худ созанд, аммо шоҳони маҳаллиро сарнагун карда натавонистанд ва баръакс, иттиҳодияи Суғд ба вучуд омад, ки ба он шоҳони мулкҳои Панҷ, Буттамон (болооби Зарафшон), Маймурғ, Иштихон, Бухоро ва Кешу Насаф дохил мешуданд.

Шоҳи Суғд унвони «ихшид»-ро дошт, ки маънояш шоҳи шоҳон аст. Ихшиди Суғд соҳиби Самарқанд ба ҳисоб мерафт ва ба ӯ ба тарзи «ихшиди Суғд» ва «шоҳи Самарқанд» мурочиат менамуданд.

Дар арафаи истилои араб ба иттиходи Суғд Бухоро итоат намекард. Дигар вилоятҳо низ мухтор буданд ва чӣ тавре ки баъдтар мебинем, ҳар вилоят ва шаҳр бо арабҳо танҳо мечангид. Дар арафаи истилои араб Истаравшан давлати алоҳида ва марказаш шаҳри Бунҷакат (ҷойи ҳозираи Шаҳристон) қарор дошт. Фарғона тамоман давлати алоҳида ба ҳисоб мерафт ва марказаш шаҳри Ахсикат буд.

Кишоварзӣ. Таҳлили сарчашмаҳои хаттӣ гувоҳӣ медиҳад, ки Суғд дар замони Ҳайтолиён мустақил буда, ҳамчун давлати алоҳида раванқ меёфт.

Таҳқиқоти бостоншиносӣ дар ноҳияҳои Суғд, Фарғона, Истаравшану Чоч нишон доданд, ки дар асрҳои V–VIII садҳо канал, ҷӯй ва корезҳо амал мекарданд ва аз оби онҳо барои кишт, боғот ва алафзор истифода мебарданд. Дар ин давра гандум, ҷав, мош, боқило, нахӯд, мушунг, арзан, наск, шолӣ, пахта, пиёз, лаблабӯ, сабзӣ, каду, харбуза, тарбуз, даҳҳо навъи зардолу, тут, шафтолу, себ, чормағз, олу ва ғайра мепарвариданд. Кишоварзон аз як гектар замини обӣ то 60 сентенер ғалла мерӯёнданд, ки қисмеро барои озука ва тухмӣ мегузоштанд ва боқимондари ба бозор мебароварданд. Мева чунон фаровон буд, ки онро ба ҳайвонот медоданд.

Яке аз сайёҳони асри даҳ дар бораи Суғд менависад, ки водии Суғд ба монанди як боғи пайваста аст. Агар кас ба баландие баромада, ба он назар афканад, ҳама ҷо киштзор, боғот ва хурраму сарсабз менамояд. Танҳо дар шаҳру деҳот гунбазҳои баъзе биноҳо ба назар мерасанд. Суғд бихишти олами ислом аст. Мева он қадар зиёд аст, ки мардум онро ба чорпоён медиҳанд, мардум хеле доранда мебошанд.

Ҳар деҳа мувофиқи замину об ва обу ҳавояш маҳсулоти кишоварзӣ мерӯёнд ва ба давлат гандум, ҷав, арзан, меваи хушк, ангур, май ва ғайра андоз медод. Гандум, ҷав ва умуман, ғалладонаро дар осибҳо орд мекарданд. Дар байни санадҳои суғдӣ дастхате дар бораи ба ичора додани осибҳо нақл мекунад.

Дар санад гуфта мешавад, ки «Ман–Мохиён, писари Дапатшир аз шоҳ Деваштич се осиеби обиро ба ичора гирифтам ва ҳар сол ба \bar{y} 460 кафча орд медиҳам». Як кафча баробари 8 кг аст, пас дар тули сол Мохиён ба Деваштич 3680 кг орд музди ичора медод. Дар ҳуҷҷат омадааст, ки агар Мохиён шартнома ро вайрон кунад ва ҳармоҳа музди ичораро надиҳад ё додан нахоҳад, бигузур, Деваштич ба шахсони мутасаддии қоидаву қонун фармон диҳад ва ба зӯрӣ музд ситонанд. Дар назди қонун Мохиён ва писарони вай ҷавобгаранд. Дар санад шоҳидон ва шахси ҳуҷҷатро навишта имзо кардаанд.

Тамоми додугирифт, аз ҷумла додани қарз бо фоиз, бе фоиз, муҳлати додани вай ва ғайра дар асоси қоидаву қонунҳо сурат мегирифтанд, яъне сохтори тартиб додани санадҳои ҳуқуқӣ хеле тараққӣ ёфта буд.

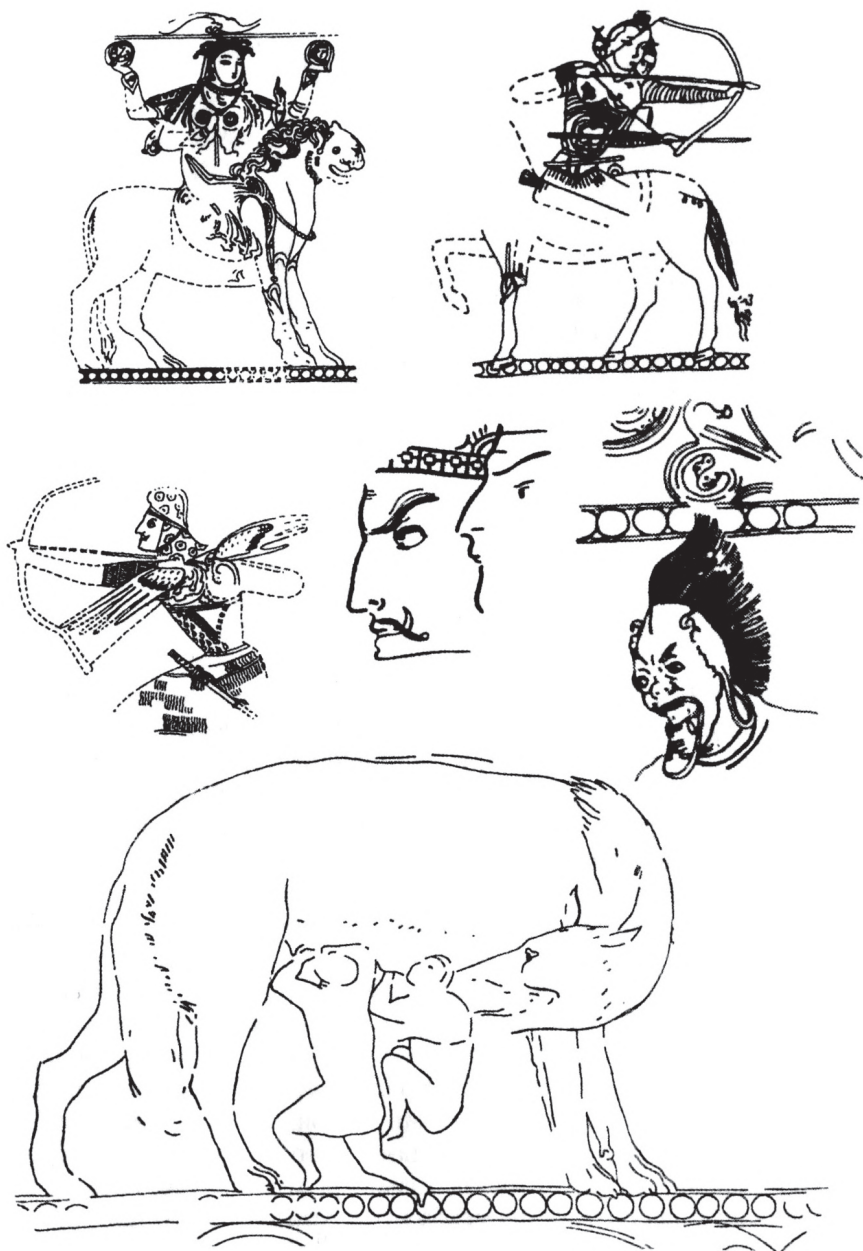
Китоби илми ҳуқуқ бо номи «Матикони ҳазор додситон» буд, ки дар он шарту шароити қарз додан, ичора гирифтани об, замин, гов, ҳар, афзори истехсолӣ, мардикорӣ, гарав гирифтани худро ба ичора додан ва ғайра сабт ёфтаанд ва дар асоси он дар идораҳои давлатӣ бо иштироки шоҳидҳои дутарафа ва муҳру имзо ҳуҷҷатҳои лозима тартиб дода мешуданд.

Хунармандӣ. Бозёфтҳои бостоншиносон ва деворнигораҳои қасрҳо далели онанд, ки хунармандӣ хеле тараққӣ карда буд (расми 40).

Сугдиён ғаёлотгарин мардуми тоҷик буданд ва онҳо аз замони қадим маъданҳои кӯҳсори Буттамонро истихроҷ карда, аз онҳо мис, тилло, нуқра, оҳан ва ғайраро мегирифтанд. Бинобар ин, дар он ҷо мисгарӣ, заргарӣ, оҳангарӣ хеле раванқ ёфта буд. Бостоншиносон қонҳои истехсоли тилло, нуқра, оҳан ва мисро дар кӯҳистони Сугд, Фарғона, Истаравшан кашф карданд.

Дар арафаи истилои араб сохтани ҷавшан, зирех, тоскулоҳ, шамшер, тир, гурз ва ғайра ривоч ёфта, ба касби асосӣ табдил меёбад. Чизҳои сохтаи хунармандони сугдӣ дар бозори ҷаҳонӣ эътибори талаботи зиёд доштанд.

Масалан, дар шаҳри Марсамандаи Истаравшан афзорҳои оҳанӣ, аз ҷумла шамшер, корд, дар Чоч қамонҳои чочӣ, дар Фарғона дегҳои мисӣ ва оҳанӣ тайёр карда, ба тамоми мамлакатҳои Ғарбу Шарқ ба савдо мебароварданд. Ҷавшан ва зирехҳои қангии сугдӣ то ба Чину Араб шуҳрат доштанд. Ҷавшану зирех бо филизоти ранга зебу оро меёфтанд ва бо санъати баланди хунармандӣ сохта мешуданд (расми 41).

Расми 40. Деворнигораҳо аз қасри шоҳони Истаравшан, ш. Бунҷакат

Ҳар як соҳаи хунармандӣ ба бахшҳо тақсим мешуд, яъне дар сохтани ашёву афзор тақсимои кор вучуд дошт. Масалан, барои он ки шамшерро созанд, яке онро ба шакли муайян медаровард, дигаре дар вай гул мезад, сеюмӣ тез мекард ва чаҳорумӣ даста месохту панҷумӣ – ғилоф. Корхонаҳои калони силоҳсозӣ амал мекарданд, ки дар онҳо даҳҳо одамон – мутахассисон машғул буданд. Ин одат дар ҳамаи соҳаҳои хунармандӣ – мисгарӣ, оҳангарӣ, заргарӣ, силоҳсозӣ, кулолгарӣ, бофандагӣ, чармгарӣ, кандакорӣ ва ғайра амал мекард.

Тичорати байналмилалӣ. Суғдиёро В.В.Бартолд «финикиёни Шарқ» номидааст. Аз таърихи дунёи қадим медонем, ки финикиҳо аввалин савдогарони баҳри Миёназамин буданд. Онҳо ихтироъкунандагони ҳисоб ва алифбои оромӣ ба ҳисоб мераванд. Суғдиҳо кашшофони Роҳи Бузурги Абрешим буда, то Муғулистон, Шарқи Дур ва ҳатто Чопон рафтаанд. Онҳо ба туркон хондан ва навиштанро омӯзониданд. Дар асоси алифбои суғдӣ барои туркон, мувофиқи хусусиятҳои забони онҳо, алифбо тартиб доданд. Суғдиҳои савдогар забонҳои туркӣ, чинӣ, ҳиндӣ ва ғайраро хуб медонистанд ва аввалин тарҷумонҳои адабиёти буддоӣ ба забони суғдӣ буданд.

Расми 41. Боқимондаи чавшан, асоси рамзи се оташи муқаддас

Дар роҳи тичоратӣ, аз Тоҷикзамин ба Шарқи Дур ва Чин даҳҳо қорвонсарой ва маҳаллаҳои тоҷикони суғдизабон ба вучуд омада буданд. Онҳо ба Чин дарахти зардолу, шафтолу ва ангурро бурда, ин меваҳоро дар он ҷо паҳн менамоянд. Зардолу ва шафтолуҳо бо номи «Шафтолуҳои тиллоии Самарқанд» машҳур мешаванд. Паҳн кардани май дар Чин низ ба тоҷикони Суғд тааллуқ дорад.

Дар асри V тоҷикон истеҳсоли шишаҳои рангаро дар Чин ба роҳ менамоянд. Навшодири кӯҳистони Суғд ва заъфарони водии Ҳисор, аспони тозии Хатлону Фарғона ба тамоми Шарқи Ғарб бурда мешуданд. Суғдиҳо кирми пилла ва қоғазро аз Чин оварда, парваришу истеҳсоли онҳоро дар Тоҷикзамин паҳн мекунанд ва

рақиби асосии чиниён дар истеҳсоли матоъҳои абрешимӣ, коғаз ва фурӯши онҳо дар бозори ҷаҳонӣ мешаванд.

Ҳамин тавр, суғдӣҳо раванқдихандагони Роҳи Бузурги Абрешим буданд. Молҳои тичоратӣ хеле зиёд ва рангоранг буданд; ҳайвонҳои пурарзиш, матоъҳо, гулҳо, зеваролот, ҳайкалҳои тилло, нуқра, мармар ва дигар сангҳои гаронбаҳо, атриёт ва ғайраро мувофиқи талабот ба бозори ҷаҳонӣ мебурданд.

Тичорат на танҳо бо шарқу ғарбу ҷануб, балки бо шимол низ хеле густариш ёфт. Дар Кимерия (Қрим) имрӯз ҳам шаҳри суғдиён бо номи Судак боқӣ мондааст. Молҳои шоҳии истеҳсоли Самарқанду Бухоро, Истаравшану Фарғона дар Қафқоз ва ҳатто Аврупо (Белгия, Норвегия) пайдо шудаанд.

Дар муомилоти байналмилалӣ сиккаҳои тилло ва нуқра мувофиқи вазн истифода мешуданд. Тангаҳои тиллоро динор ва нуқраро дирҳам мегуфтанд. Дар дохили ҳар вилоят дар муомилот тангаҳои мисин ва байни вилоятҳо дирҳамро истифода мебурданд. Нархи хӯрокворӣ чандон баланд набуд.

Бинокорӣ, меъморий ва санъати тасвирӣ. Дар бобҳои гузашта мо дар бораи бинокорӣ ва меъморий ба тарзи хеле кӯтоҳ нақл карда будем. Масолеҳи бинокорӣ аз қадим поҳса ва хишти хом буд. Дар ибтидои асрҳои миёна хиштҳои калонро истифода карданд. Аксаран хонаҳои шаҳр дуқабата буданд. Девори қабати якум, ки зиёда аз як метр паҳно дошт, аз поҳса ва қабати дуюм аз хишти хом сохта мешуд. Қабати сеюм аз хишту ҷӯб қаламкорӣ ё синҷкорӣ мешуд.

Дар кӯҳистон хонаҳо якқабата буда, сангро бештар кор мефармуданд, аммо хишт низ истифода мегардид. Пӯшиши хонаҳои қабати якум дар шаҳр нимдоира – равоқпӯш буданд.

Хонаҳои бо пӯшиши гунбазӣ, нимгунбазӣ низ зиёд буданд. Бештари биноҳои бузург бо ҷӯб пӯшонида мешуданд. Дари даромад ҷӯбӣ буд. Дарвозаҳо, аз дарҳои яктабақа ва дутабақаи маъмулӣ сохта мешуданд. Яке аз хусусиятҳои меъмории аввали асрҳои миёна, аз ҷумла Суғд, сохтмони кӯшкҳо ва саройҳои бузургу боҳашамат мебошад. Масалан, кӯшкҳои Бухорхудотҳо дар Варахша яке аз бузургтарин ва боҳашаматтарин биноҳост. Он даҳҳо хонаи истиқоматӣ ва толорҳои пуршукӯҳ ва таххонаҳо дошт (расмҳои 42–44).

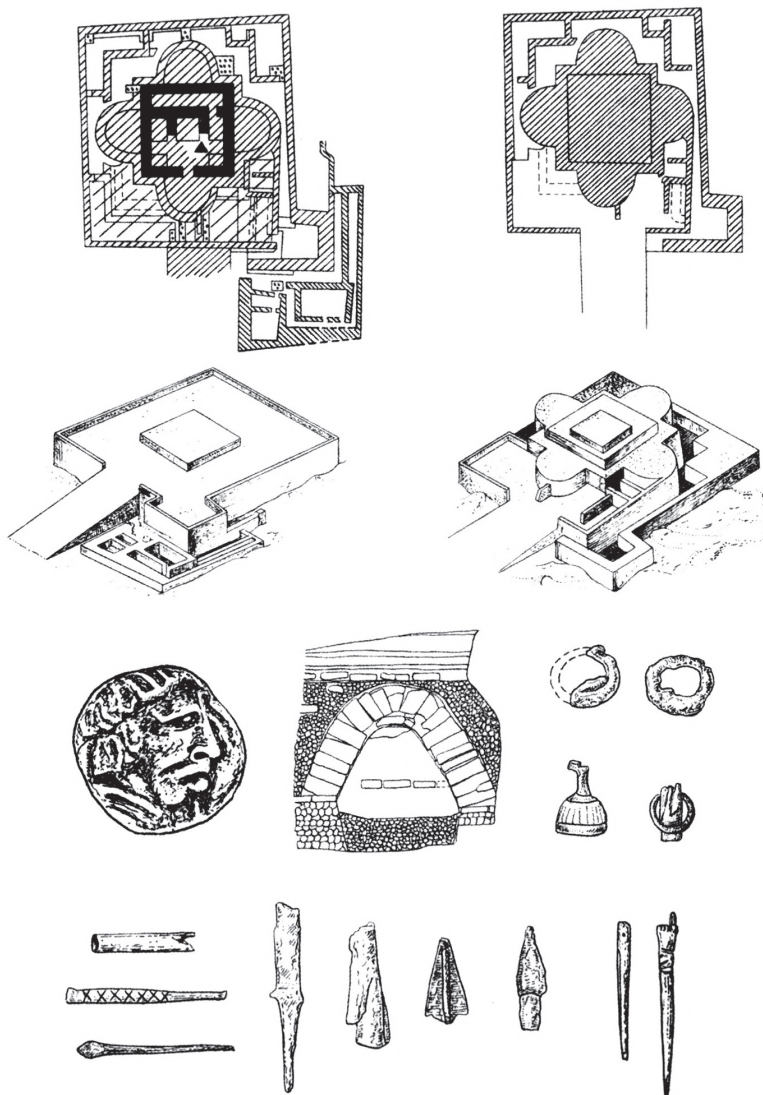
Расми 42. Намуди дарунии толори Панҷакати қадим, барқарорнамудаи рассом Ю. П. Гремячинова

Сохтмони қасрҳо ба тамоми қоидаҳои меъморӣ аз тарафи мутахассисон сурат мегирифт. Масалан, Наршаҳӣ – муаррихи тоҷик, дар бораи сохтмони қасрҳои подшоҳии Бухоро нақл мекунад, ки бинои арки Бухороро Сиёвуш, писари Кайковус, бино кардааст. Вақте ӯро бо модархондаш тухмат мекунад ва аз гулхан гузашта, бегуноҳияш собит мешавад, аз падар ранчида, ба Тӯрон меояд ва Афросиёб ӯро навозиш мекунад ва духтари худ Фарангисро ба ӯ медиҳад ва подшоҳиро низ ба ӯ мебахшад. Аммо Сиёвуш подшоҳиро аз ӯ қабул намекунад ва мегӯяд, ки ба ман замине ҷудо кун ва ман худам барои худ хона месозам, то ки касе ба ман рашк набарад. Афросиёб розӣ мешавад ва Сиёвуш омада, дар ҷойи арки Бухоро барои худ қасре бино мекунад. Аммо бародари Афросиёб – Агарис ба вориси тахти Тӯрон буданаш рашк мебарад ва Сиёвушро назди шох бад мекунад ва Афросиёб лашкаре ба муқобили Сиёвуш мефиристад. Онҳо Сиёвуши бегуноҳро мекушанд ва дар дарвозаи Кохфурӯшон ӯро Гурон гӯр мекунад.

Мардуми Бухоро дар бораи бегуноҳ куштани шоҳи худ – Сиёвуш мусиқӣ ва сурудҳои мотамӣ доранд ва онҳоро ҳар сол дар рӯзҳои аввали Наврӯз дар сари қабри Сиёвуш иҷро менамоянд. Ҳисори Сиёвуш солҳои зиёд хароб буд, то рӯзгори бухорхудот Бидун. Ӯ ин ҳисороро обод мекард ва он вайрон мешуд. Баъди чандин бор вайрон шудан, бухорхудот олимону меъморонро даъват намуд ва онҳо тарҳи аркро тартиб доданд, ба монанди ситораҳои ҳафтдодарон болои ҳафт сутуни сангин сохтанд ва дигар вайрон нашуд (расми 45).

САВОЛҲО:

1. Чаро Хаютаснак марзи шарқии Сугдро аз рӯди Чу доништааст?
2. Дар арафаи истилои араб ба Сугд кадом вилоятҳо дохил мешуданд?
3. Чаро В. В. Бартолд савдогарони сугдро «финикиёни Шарқ» меномад?

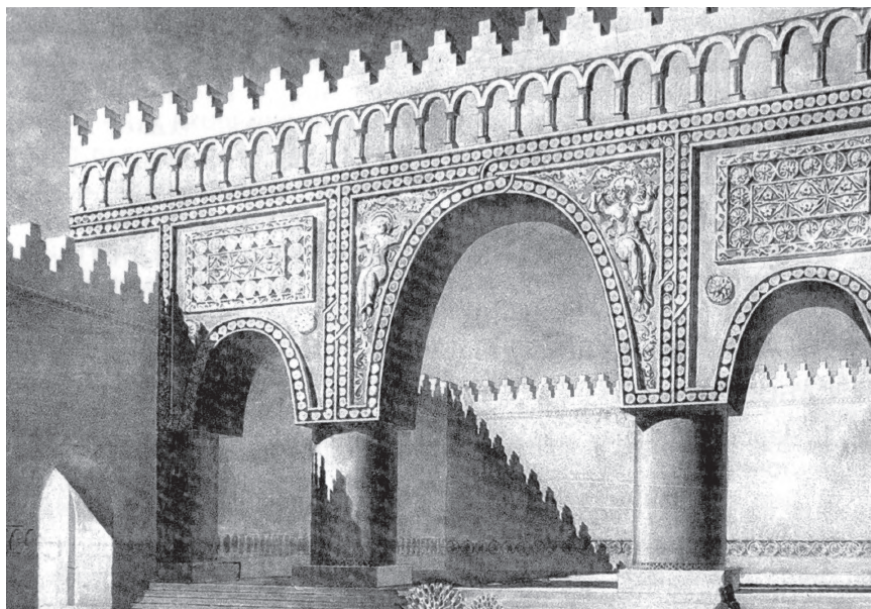

Расми 43. Ёдгориҳои давраи зардуштии Бухоро, ки ҳоло дар миёни мардум бо номи Сталоква Қизилгир маъруфанд.

БОБИ VIII. ҲУЧУМҲОИ ҒОРАТГАРОНАИ АРАБҲО БА ТОЧИКЗАМИНИ ШАРҚӢ

ДАВРАИ ЯКУМ

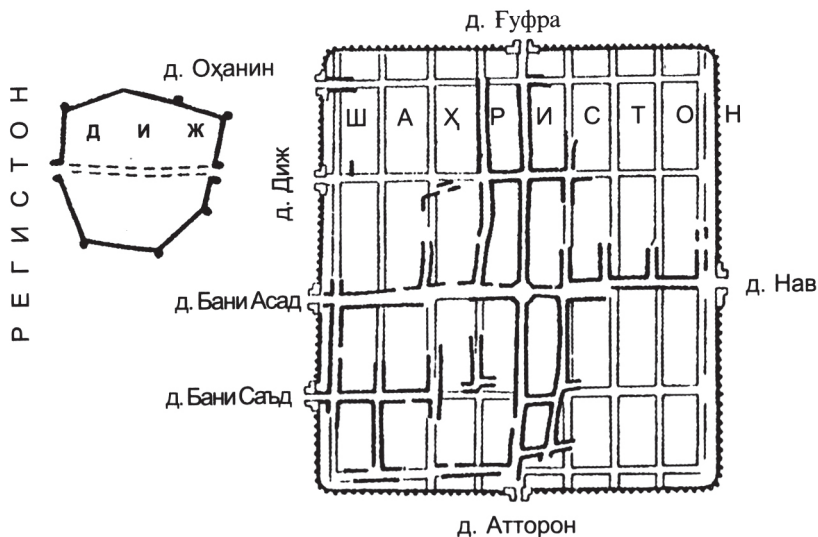
§ 46. ВАЗӢИ СИЁСИИ МИНТАҚА ДАР АРАФАИ ҲУЧУМИ АРАБҲО

Расми 44. Кӯиқи бухорхудотҳо дар Варахша, асри VIII

Аз қаламрави Тоҷикзамини Шарқӣ, ки ба он вилояти Хуросони Эрон, Афғонистон, Осиёи Миёна, Қазоқистон ва Шинҷони Чин дохил мешуд, бахшҳои Хуросон ва Марв то солҳои 650–651-ум ба тасарруфи арабҳо даромада буданд. Дар бахшҳои дигари он дахҳо шоҳигариҳои хурду калон вучуд доштанд ва бо якдигар меҷангиданд.

Ҳамин тавр, дар вақти ҳучуми арабҳо ягон давлати пуриқтидор бо лашкари тавоно вучуд надошт, ки ба муқобили кӯшуни бузургу касбии арабҳо муқовимат карда тавонад.

Расми 45. Нақшаи шаҳри Бухорои асри VIII

Ҳучумҳои ғоратгаронаи араб ба Бухоро ва Самарқанд. Чунонки гуфтем, арабҳо бахши Тоҷикзамин–Эронзамини Шарқӣ – вилоятҳои Хуросон, Марв, Ҳирот ва Систонро, ки ҷузъи қаламрави Сосониён буданд, солҳои 650–651-ум забт карданд. Онҳо махсусан, Марвро ба қароргоҳи бузурги ҷарбӣ табдил доданд. Ба ин ҷо аз Басра ва Қуфа 50 ҳазор ҳонаводаи арабро кӯчонида оварданд ва минбаъд онҳоро ҳамчун такаюғи ҷарбӣ ва ғимоявӣ барои забти Варорӯд – Мовароуннаҳр истифода бурданд. Арабҳо, баъди ишғоли Марв, барои забти дигар вилоятҳои тоҷикнишини тайёрии ҷиддӣ мегузориданд, аммо шохони мо барои ғимояи ватани худ ҳеҷ тадбири намеандешиданд.

Соли 673 милодӣ амири Хуросон Убайдуллоҳ ибни Зиёд бо лашкари бистҳазора ба Варорӯд ҳучум овард ва Пайкандро ба муҳосира гирифт. Маликаи Бухоро – Хутак турконро ба ёрӣ хонд. Мувофиқи ривояти Балозурӣ, ҳоқон бо занаш – Кабатхотун ба Бухоро омад. Ҳучуми бонизому шадидаи арабҳо туркҳоро пароканда сохт ва қариб, ки ҳоқон асир меафтод. Ҳоқон аз хайма саросемавор бо занаш мегурезад ва Кабатхотун як кафшашро напӯшида фирор мекунад. Кафшаш бо ҷавохирот зинат дода шуда буд ва арабҳо арзиши онро 200 ҳазор дирҳам гуфтаанд.

Арабҳо аз маликаи Бухоро товони гарон ва 2 ҳазор чавони чангиро асир гирифтанд. Ҳучуми навбатиро ба Бухоро амири нави Хуросон Сайид ибни Усмон соли 676-ум сар кард. Маликаи Бухоро ба ӯ сулҳ ва 300 ҳазор дирҳам пешниҳод намуд. Дар ин вақт лашкари шоҳи Суғд бо дастаҳои Кешу Насаф ва туркон омаданд ва малика бо онҳо ҳамроҳ шуд. Қувваи тоҷикон нисбат ба арабҳо хеле зиёд буд, аммо байни сарварони тоҷик ва туркон муноқиша бархост ва онҳо бе ҷанг пароканда шуданд. Сайид Усмон аз малика 300 ҳазор дирҳамро гирифта, ба сӯи Самарқанд равон шуд. Мувофиқи сулҳи байни Сайид ва малика Хутак, дастаи Бухоро бояд дар ҳучуми Сайид ба Самарқанд ширкат мекард. Сайид Усмон ба муқобили сармарқандиён як моҳ ҷангид ва ҳар ду тараф талафоти зиёд доданд.

Дар ин ҷанг писари амаки Муҳаммад – Қусам ибни Аббос кушта шуда, Сайид ибни Усмон ва сарлашкараш Муҳаллаб ибни Абдусафр як ҷашми худро аз даст доданд. Сайид ибни Усмон дид, ки Самарқандро гирифта наметавонад, ба сӯи қасрҳои авлодии ихшидҳо рафта, онро муҳосира мекунад. Бояд гуфт, ки ин воситро ба Сайид кадоме аз хоинони маҳаллӣ нишон дод. Шоҳи Суғд аз оилаи худ ва дигар бузургони Суғд, ки он ҷо пинҳон буданд, тарсида, шаҳрро ба арабҳо таслим намуд. Сайид ибни Усмон 700 ҳазор дирҳам товон ва 40 шоҳзодаро гаравгон гирифт рафт. ӯ дар роҳ Тирмизро низ ғорат кард. Сайиди Усмон ваъда дод, ки баъди аз рӯди Ому гузаштан, деҳқонзодагонро озод мекунад, аммо ӯ ваъдаилофӣ карда, онҳоро ба Арабистон бурда, ғуломи худ кард. Деҳқонзодагон аз ин таҳқири Сайид ба ғазаб омада, ӯро куштанд ва худро низ ҳалок сохтаанд.

Мувофиқи нақли муаррих Табарӣ, вақте ки амири Хуросон Сайид Усмон дар Кеш буд, бародарзодаи шоҳи Хатлон ба наздаш меояд ва ӯро барои забти он даъват менамояд. Амир писари худ – Язид ибни Муҳаллабро бо лашкаре мефиристад. Шоҳи Хатлон Шаҳбол аз ин воқеа огоҳӣ меёбад. Шабонгоҳ бародарзодаи худро аз лангари арабҳо медуздад ва ба Хатлон бурда мекушад. Модари мактул ба модари Шаҳбол мактуб навишта мегӯяд: «Ту чӣ сон умед дорӣ, ки Шаҳбол пас аз куштани писари ман зинда менамояд. Охир, ман ҳафт писари дигар дорам, ки онҳо хуни бародари худро мегиранд. Ту танҳо як писар дорӣ

ва агар ўро кушанд, ту танҳо мемонӣ». Модари Шаҳбол дар ҷавоб навиштааст: «Шер як бача мезояду хук – бисёр».

Соли 680-ум Зиё ибни Салм амири Хуросон таъйин мегардад ва ӯ ба ҳучуми навбатӣ ба Варорӯд тайёрӣ мебинад. Дар ҳамин вақт шоҳони тоҷик дар яке аз шаҳрҳои сарҳадии Хоразм гирд омада, маслиҳат мекунанд, ки бо якдигар начанганд ва дар забткорию арабҳо иштирок нанамоянд. Арабҳо аз ин ҳодиса огоҳ шуда, биноро ба ихота мегиранд ва аз шоҳон пули зиёди гаравгонӣ меситонанд. Шоҳон ба ҷойи муттаҳид шудан ва ба муқобили арабҳо муборизаи муташаккилона бурдан, танҳо ба маслиҳат омаданд, ки ҳамроҳи арабҳо ба муқобили мардуми худ начанганд. Лекин, чӣ тавре ки баъдтар мебинем, ин маслиҳат амалӣ нагардид ва бо даҳолати арабҳо дастаҳои Хоразм ва Бухоро дар фатҳи вилоятҳои Суғди Самарқанд ширкат карданд.

Салм, баъди пули гаравгонро ситондан, Хоразмро маҷбур кард, ки баъди товони калон додан, бо ӯ сулҳ бандад. Сипас ӯ ба Самарқанд омада, зимистон он ҷо мемонад ва занаш фарзанде мезояд, ки ўро Суғдӣ ном мениҳад. Зани Салм зеварҳои зани ихшиди Суғдро ба амонат гирифта, бахше аз онҳоро медуздад. Салм ҳангоми иқомат дар Суғд ба Хучанд лашкар мекашад, вале ба шикаст дучор меояд. Ӯ соли 681-ум ба Марв рафта, деҳоти гирду атрофро ғорат мекунад.

САВОЛҲО:

- 1. Шоҳони Тоҷикзамини Шарқӣ ба муқобили арабҳо чӣ тадбирҳо ҷустанд?*
- 2. Чаро арабҳо аввал ба Бухоро ҳучум оварданд?*
- 3. Ҷавонони гаравгонбурдаи арабҳо чӣ кор карданд?*
- 4. Чаро шоҳони маҳаллӣ дар мубориза ба муқобили арабҳо муттаҳид нашуданд?*

§ 47. ЗАБТКОРИҲОИ МУНТАЗАМИ АРАБҲО ДАР ВАРОРҶД ВА МУБОРИЗАИ ТОҶИКОН БАРОИ ИСТИҚЛОЛ

Забткориҳои арабҳо дар Варорҷд, баъди амири Хуросон таъйин шудани Қутайба ибни Муслим дар соли 705-ум, хусусияти мунтазам мегиранд. То ин давра ҳучумҳои арабҳо хусусияти тохтутозии ғоратгарона доштанд.

Мухорибаи Пайканд ва Рометан. Табарӣ менависад, ки соли 705-ум Қутайба бо лашкари бисёр аз рӯди Ому мегузарад ва ба Пайканд ҳучум меоварад. Дар лашкари ӯ дастаҳои балхӣён ва Чағонӣён низ ширкат доштанд. Пайканд дар он вақтҳо шаҳри ободу доро ба ҳисоб мерафт. Аҳолии онро, асосан, тоҷирон ташкил медоданд ва шаҳр маркази тижорати Варорҷд ва Шарқу Ғарб ба шумор мерафт. Атрофи шаҳр девори бузурги ҳимоявӣ дошт, ки онро «Девори оҳанин» мегуфтанд. Қутайба шаҳрро дар муҳосира гирифт. Бисёр мардони шаҳр дар сафари тижоратӣ буданд ва дар шаҳр, асосан, занон, кӯдакон ва пирон буданд. Ба ёрии пайкандӣён лашкарҳои Бухорову Самарқанд омаданд ва арабҳоро муҳосира намуданд. Чанги шадиде рух дод ва хавфи тамоман торумор шудани арабҳо пеш омад. Дар давоми ду моҳ аз Қутайба хабаре ба Ҳачҷоч нарафт, аммо аз сабаби ихтилофҳои байни сарлашкарони тоҷик дастаҳои онҳо аз майдони чанг берун рафтанд ва оқибат шаҳрро ба ихтиёри арабҳо гузоштанд. Шаҳр таслим шуд ва арабҳо онро ғорат карданд. Қутайба як дастае онро ҷо гузошта, худ ба сӯи Бухоро меравад. Баъди рафтани Қутайба шаҳриён шӯриш бардошта, дастаи арабҳоро нобуд месозанд. Қутайба дубора шаҳрро муҳосира намуд ва боз як моҳи дароз бо манҷаниқҳо деворро тирборон кард ва ниҳоят як бурҷи он афтод ва чихил араб зери он монд. Арабҳо бештари аҳолии Пайкандро кушта, шаҳрро дубора ғорат карданд ва оташ заданд. Мегӯянд, ки арабҳо бо занон, кӯдакон ва пирон чангида буданд.

Табарӣ навиштааст, ки вақте арабҳо вориди шаҳр шуданд, он қадар ғанимат ба даст оварданд, ки ба хирочи мулки Хуросон баробар меомад. Танҳо аз як савдогари кӯр панҷ ҳазор либосвор матои шоҳии зебо гирифтанд, ки ҳар либоси он ҳазор дирҳам арзиш дошт. Дар миёни ғаниматҳо зарфҳои тилло ва нуқра хеле зиёд буданд. Аз маъбади шаҳр ҳайкали нуқрагини бузургро

гирифтанд, ки ду чашмаш аз гавҳарҳое буд ба бузургии тухми кабӯтар. Қутайба гуфт, ки гавҳаре ба ин бузургиро ҳаргиз надидааст ва аз мубаддон мепурсад, ки ин ҷавохирро шумо аз кучо овардаед? Онҳо ҷавоб доданд, ки парандае овард ва ба боми маъбад гузошт. Мо онҳоро ба чашми Худованд гузоштем. Маъбади ғоратшуда «Хонаи худоён» ном дошт ва дар он ҳайкалу мучассамаҳои худованд, фариштагон ва бузургони ойини маздаясно гирд оварда шуда буданд.

Арабҳо ҳазинаи аслиҳои шаҳро ғорат карданд, ки дар он тиру камон, чавшану кӯлоххӯд, гурз, сипар ва ханҷару шамшери зиёд вучуд дошт. Қутайба тамоми лашкари худро бо силоҳи беҳтарин таъмин сохт.

Қутайба баъди Пайкандро хароб кардан, ба сӯи Бухоро лашкар мекашад. Дар Рометан ўро қувваҳои якҷояи Бухоро, Самарқанд ва туркони ба ёрӣ омада пешвоз мегиранд. Ҷанги шадид ба амал омад. Лашкари тоҷик арабҳоро муҳосира ва ду моҳ тирборон кард. Тоҷикон метавонистанд лашкари Абдурахмон ибни Муслим Боҳилиро тамоман нобуд созанд. Аммо аз сабаби бо як нақшаи умумӣ амал накардан ва роҳбари ягона надостан, арабҳо роҳе ёфта, аз муҳосира баромаданд ва ба қувваи асосии Қутайба ҳамроҳ шуданд. Қутайба дид, ки ба тоҷикони Суғд ғолиб омада наметавонад, худуди Бухороро тарк карда, ба Балх меравад. Ҳамин тавр, амалиёти Рометан нишон дод, ки агар тоҷикони Варорӯд якҷоя амал кунанд, арабҳоро шикаст дода метавонанд ва ба онҳо ғолиб меоянд.

Қутайба солҳои 707–708-ум дубора ба Бухоро ҳучум карда, маркази он Нумичкатро гирифт ва дар Бухоро намозро ҷорӣ кард, ки онро ба забони форсии дарӣ – тоҷикӣ мехонданд, зеро мардум забони арабиро намедонистанд. Сураҳои намозро ба тоҷикӣ тарҷума намуда, мардумро ба хондани онҳо маҷбур месохтанд.

Агарчи ҷангҳои солҳои 706–709-ум дар Суғд ғолибияти арабҳоро муайян накарда буд, подшоҳи Суғд Тархун бо Қутайба сулҳ баст ва ҳукумати арабҳоро ба расмият шинохт. Суғдиён аз ин амали подшоҳи худ норозигӣ баён карда, Тархунро ба зиндон партофтанд ва ба ҷойи ӯ Ғуракро ба тахт шинонданд.

Муҳорибаи Самарқанд. Тархунро барои муросокорӣ бо арабҳо сарнагун карда, ба ҷойи ӯ Ғуракро шинондани суғдиён

бахонае шуд барои забти Самарқанд – маркази бузурги тоҷикон. Қутайба гӯё барои қасди Тархунро гирифтани омада буд, на барои забти Самарқанд.

Пеш аз он ки Қутайба ба Самарқанд лашкар кашад, ба Хоразм меравад, зеро дар он ҷо бародари Хоразмшоҳ – Хурзод шӯриши зиддидавлати бардошт, ки мардуми зиёде ба ӯ ҳамроҳ шуданд. Қутайба бо бахонаи ёри ба Хоразм дар фуру нишондани шӯриш кумак мекунад. Хоразмшоҳ бо Қутайба сулҳ баста, худро тобеи арабҳо меҳисобад ва бо як дастаи бузург ҳамроҳи онҳо барои забти Самарқанд меояд. Дар Бухоро дастаи бухорхудот ба лашкари Қутайба ҳамроҳ мешавад.

Ҳамин тавр, Қутайба бо лашкари 20-ҳазора соли 712-ум ба сӯи Самарқанд омада, шаҳрро дар муҳосира мегирад. Аввал ба шаҳр дастаи бародари ӯ Абдурахмон наздик шуда, дар атрофи девор манҷаниқ гузошта, онро шабонарӯз тирборон мекунад. Сӯғдиён шабонгоҳ ба арабҳо зарба мезаданд. Шаҳр муддати як моҳ дар муҳосира қарор дошт. Сарони он ба подшоҳони Чоч ва Фарғона пинҳонӣ мактуб фиристода, ёри мепурсанд, аммо туркҳо нахостанд, ки ба ёри биоянд.

Ҳамин тавр, муҳофизати Самарқанд танҳо бар зиммаи ҳуди шаҳриён афтада буд. Баъди як моҳи муҳофизат арабҳо деворро шикаста, ба шаҳр медароянд ва ҳамаро аз дами теғ мегузaronанд. Шоҳ Ғурак сулҳ талабид, аммо Қутайба шарт гузошт, ки мардум шаҳрро тарк намоянд. Самарқандиён хонаю дар ва молу ҳоли худро гузошта, аз шаҳр берун рафтанд ва дар ҷангалҳо мезистанд. Арабҳо шаҳрро ғорат карданд ва дар он ҷой гирифтанд. Табарӣ – муаррихи тоҷик менависад, ки Самарқанд ба арабҳо 2 миллион дирхам ҷарима ва 1000 марди солим, ки дар байни онҳо маъюбе набуд, ба сифати ғулом дод. Қутайба фармон баровард, ки ҳар тоҷики сӯғдие, ки бо худ силоҳ мегирад, ба қатл хоҳад расид.

Ҳуди арабҳо Қутайбаро дашном дода мегуфтанд, ки шаҳри маъруфи ҷаҳонро хароб кард. Баъдтар бо иҷозати Қутайба мардум ба хонаҳои ғоратшуда ва нимвайрони худ баргаштанд. Дар дарвозаҳои шаҳр зану мард тафтиш карда мешуданд ва ҳатто агар қасе корд мебошт, кушта мешуд.

Қутайба ибодатгоҳҳои шаҳрро ба масҷид табдил меод ва ё хароб мекард. Масалан, дар шаҳр хонаи худоён мавҷуд буд, ки дар он муҷассамаҳои заррин, нуқрагин, мисин, сангин ва

чӯбини худоён, фариштагон ва бузургони ойини маздаясно, паҳлавонон, шоҳони мардуми Суғд нигоҳ дошта мешуданд. Ҳайкалҳо ба монанди одамони зинда бо сарулибос ва ороишҳои нуқра, тилло ва ҷавохирот зинат ёфта буданд. Бисёр ҳайкалҳо таърихи чандинҳазорсоларо аз сар гузаронида, ёдгории беназири халқамон ба ҳисоб мерафтанд. Арабҳо барои зевар ва зару сими онҳо ин ёдгориҳои санъати тасвириро ба майдон бароварда, аз муҷассамаҳои чӯбин зару зеварро қанда, ҳуди онҳоро месӯзонданд. Мувофиқи гуфтаи Табарӣ, Қутайба танҳо аз муҷассамаҳо 250 ҳазор мисқол зар ғанимат гирифт.

Дар Регистони Самарқанд муҷассамаҳои бузурги асп, гов ва шутурҳо вучуд доштанд. ки онҳо дар ҳолати ҳучум ба якдигар тасвир ёфта буданд. Бинанда гумон мебурд, ки онҳо зиндаанд ва бо якдигар зӯр меозмоянд. Арабҳо онҳоро низ несту нобуд карданд. Зарарҳои ҷонӣ ва моддию маънавӣ, ки лашкари араб ба Самарқанд овард, ба ҳисоби инсонӣ намегунҷид. Қутайба баъди ғалаба бар мардуми водии Суғд ба Чоч ва Хучанду Фарғона лашкар кашид ва бо ғаниматҳои бузург баргашт.

Ҳамин тавр, Қутайба аз зиддияти байни шоҳони тоҷик моҳирона истифода мебурд. Ё қувваи ҳарбии вилоятҳои забтшударо ба муқобили ноҳияҳои ҷангқунанда истифода бурд. Ғӯрак ба Қутайба гуфт: «Ту бар ман бо қувваи бародарони худам пирӯз гаштӣ».

САВОЛҲО:

1. *Чаро самарқандиён мағлуб шуданд?*
2. *Назария ва амалияи арабҳо дар ин ҷанг чӣ гуна буд?*
3. *Муҷассамаҳои хонаи худоён барои таърихи халқи тоҷик чӣ аҳамият дошт?*
4. *Чаро Қутайба ибодатгоҳҳои сугдиёнро ба масҷид табдил дод?*

§ 48–49. ЗАБТИ ВИЛОЯТҲОИ ҲИРОТ, ЗАРАНҶ, ҒУР, ЗОБУЛ ВА КОБУЛ

Соли 652-юм арабҳо бо сарвари Абдурахмон Ҳирот, Заранҷ ва замини Доваронро гирифта, ба сӯи Ғазна ва Кобул лашкар кашиданд. Дар кӯхистони ин ҷо арабҳо ба муқобилати саҳти мардум дучор омаданд. Бо онҳо на дастаҳои деҳқонон, балки тамоми мардон мечангиданд. Аз ин рӯ, арабҳо кӯхистони Ғур ва Сулаймонияро гирифта натавонистанд ва ба шикаст мувоҷеҳ шуданд, аммо водиҳо ба осонӣ ба тасарруфи аъроб мегузаштанд.

Дар замони халифа Волид (705–715) ба арабҳо муяссар шуда буд, ки то водии Синд раванд. Арабҳо барои гирифтани Кобул аз замони халифа Муовия (661–690) шуруъ карда, борҳо лашкар кашиданд, аммо натиҷаи дилхоҳ нагирифтанд, зеро мардуми озодидӯсти ин диёр ҳеҷ гоҳ ба душманони аҷнабӣ сари итоат намефураварданд. Кобулшоҳон дар мавридҳои мушкил худро мутеи арабҳо ҳисобида, ҳамин ки қувваҳои асосии арабҳо аз замини онҳо дур мешуданд, арабҳои боқимондаро кушта, худро мустақил эълон мекарданд ва аз додани андоз сар мепечиданд.

Кобулшоҳон ҳатто дар вақтҳои, ки худро тобеи халифа меҳисобиданд, итоаташон бо додани андоз маҳдуд мешуд. Онҳо чун пешин дар идораи мамлақати худ мустақил буданд ва мувофиқи расму одати бобоии хеш мезистанд.

Ба ривояти муаррихи араб Балозурӣ, Абдурахмон ҳисори Кобулро муддатҳои тулонӣ муҳосира кард ва ниҳоят онро гирифт ва ба андоз додан маҷбур намуд, аммо ҳамин ки арабҳо баргаштанд, Кобулшоҳ аз итоат баромад ва дигар андоз нафиристод. Дар таърихи Систон нақл мешавад, ки Кобулшоҳ марди қавиҷусса ва далер буд ва бо арабҳо худаш мечангид ва бо тег чапу ростии арабҳоро мезад. Абдурахмон мебинад, ки ӯ лашкари мусалмононро то 20 ҳазор бидушт ва хеле монда шуда буд ва боз мегашт, Муҳаллабро аз паси вай фиристод ва ӯ аз ақиб найза зад. Найза ҷавшанро даронда, ба пушти шоҳ расид, вале захм зиёновар набуд. Дар охир Кобулшоҳ бо арабҳо сулҳ баст ва ба додани андоз розӣ шуд.

Лашкаркашиҳои арабҳо ба Тахористон. Вилоятҳои наздики Марв аз ҷониби арабҳо хеле барвақт забт шуда буданд. Соли 652-юм Аҳноф – сарлашқари араб ба Марворӯд лашкар кашид ва ҳисори онро муҳосира кард. Бозӣ – марзбони Марворӯд

бародари худ – Моҳакро назди Ахноф фиристод ва бо ҳазор дирҳам ва боҷ додан, сулҳ пешниҳод кард.

Аммо Ахноф шарт гузошт, ки шумо лашкари арабро ба шаҳр роҳ диҳед, то онҳо бар шумо назорат кунанд ва намоз хонданро ёд диҳанд ва 300 000 дирҳам товони ҷанг диҳед. Шоҳи Марворӯд розӣ шуд. Пас аз ин Ахноф 4 ҳазор лашкари худро ба сӯи Тахористон равон кард. Шоҳони Балх, Ҷурҷон, Толиқон ва Форёб бо дастаҳои худ ба миқдори 1000 нафар ба муқобили ӯ бароманд. Ахноф бо лашкари худ бар онҳо ғолиб омад ва қалъаеро гирифт, ки минбаъд бо номи ӯ – Қалъаи Ахноф машҳур шуд. Ӯ бо мардуми Балху Ҷурҷон бар ивази боҷи 400 000 дирҳам сулҳ баст. Ӯ писари амаки худро дар ин ҷо ҳоким таъин намуд ва бо 400 аскарӣ араб ва 1000 нафар тоҷик бо сарварию Нуъмон Боҳилӣ ба муқобили ҳайтолиёни Форёбу Кӯҳистон фиристод. Ҳайтолиён арабҳоро шикаст доданд ва онҳо ба сӯи Марворӯд бозгаштанд.

Дар ҳамин сол дастаи араб бо сарварию Умар ба Ҳирот ва Бодғис ҳучум овард. Онҳо дар Ҳирот ба муқовимати саҳт дучор шуда, муддатҳои зиёд шаҳрро ба муҳосира гирифта, мардумро ба таслим шудан, маҷбур сохтанд. Умар бо ҳиротиҳо ба товони як миллион дирҳам сулҳ баст. Пас аз он ӯ лашкарашро дар ин ҷо гузошта, худаш ба назди халифа рафт. Мардуми он диёр бо сарварию Корон шӯриданд ва дар Самангон бар лашкари араб ғолиб омаданд. Арабҳо сӯи Марв гурехтанд. Вақте ки Умар баргашт, бо лашкари ҷаҳорҳазора ба Корон шабохун зад ва аскарони ӯро бикӯшт ва Коронро асир гирифт.

Ҳуруҷи Низак ва ташкили иттиҳоди Форёб, Балх, Марв ва Толиқон. Низак Тархун шоҳи ноҳияи Боддиз буд. Низак аз дудмонҳои қадими қушонӣ буд, ки мувофиқи ривоятҳои таърихӣ бо арабҳо то қушта шуданаш ҷангидааст. Ӯ шоҳи Тахористонро, ки аз туркон буд ва марди сустирода ба шумор мерафт, барои ба арабҳо сари итоат фароварданаш, зиндонӣ мекунад. Соли 703-юм лашкари араб бо сарварию Муҳаллаб қалъаи дастнораси Боддизро муҳосираи дуру дароз намуда, Низакро ба таслим шудан маҷбур месозад, аммо баъди рафтани арабҳо ӯ боз худро мустақил эълон мекунад. Соли 705-ум Қутайба ибни Муслим ба Боддиз ҳучум меорад. Низак ба Қутайба шарт гузошт, ки агар ту Боддизро озод гузорӣ, ман мутеи ту мешавам. Қутайба ин шартро пазируфт ва ӯро ҳамроҳи худ ба ҷанги Суғд бурд.

Қутайба дар чанг бо Суғд ва шоҳи он – Тархун нисбат ба маҳаллиён бераҳмии саҳт нишон дод, ки боиси газаби Низак нисбат ба арабҳо шуд. ӯ аз Қутайба чудо шуд ва ба Тахористон омад ва ба худ гуфт: «Ин арабҳо мисли саганд, бо онҳо мечангед ва таҳқирашон мекунед, аммо барои пул ва чиз аз гуноҳони ту мегузаранд. Барои ҳамин, ман бояд чангам ва онҳоро кушам. Онҳо бар ивази мол аз гуноҳони ман мегузаранд».

Солҳои 708–709-ум Низак ба Балх омада, бо шоҳи он доир ба муборизаи якҷоя ба муқобили Қутайба маслиҳат мекунад. ӯ ба Хулм, Толиқон ва дигар минтақаҳо рафта, бо шоҳони онҳо масъалаи ташкили иттифоқи зиддиарабиро ба миён гузошт. Чун мавсими зимистон буд, шоҳони тоҷик метавонистанд то баҳор тайёри бинанд.

Ба иттиҳод инҳо ризоят доданд: испаҳбади Балх, Бодом – деҳқони Марв, Шаҳрак – деҳқони Толиқон, Тарсал – деҳқони Чузҷон. Низак ҳатто ба Кобулшоҳ мактуб навишта, ӯро низ даъват намуд. Кобулшоҳ ба Низак ваъдаи пуштибонӣ дод ва дар сурати нобарории корҳо ғимояи оила ва амволи ӯро ба уҳда гирифт. Низак пеш аз чанг оила ва амволи гаронбаҳои худро ба Кобул фиристод. Қутайба аз кори Низак огоҳ шуд ва бародари худ Абдурахмонро бо 12 ҳазор аскар дар Барукани назди Балх ҷой дод ва дар дараи Ғазара дар роҳи Низак посбонҳо гузошт. Ҳамин тавр, Қутайба пеши роҳи шоҳони маҳаллиро баст ва онҳоро муттаҳид шудан намонд.

Низак дар қалъаи Дуғули Бағлон, ки яке аз мустаҳкамтарин қалъаҳои он замон буд, пинҳон шуд. Барои ба қалъа ворид шудан, як роҳ буд, ки онро дастаҳои Низак муҳофизат мекарданд. Қутайба дар ин ҷо дармонд. Дар ҳамин вақт шоҳи рустои Рубихон ба назди Қутайба омада, аз ӯ амон хост. Қутайба гуфт: «Ба шарте туро амон медиҳем, ки роҳи пинҳонии қалъаи Дуғулро ба мо нишон диҳӣ».

Шоҳи Рубихон роҳи пинҳонии қалъаро ба арабҳо нишон дод ва лашкари араб ногаҳон ба бошандағони қалъа ҳучум карданд ва ҳамаро куштанд. Низак аз он ҷо ба Самангон, ба қалъаи машҳури Фитаҷо рафта буд. Лашкари Қутайба дар тули ду моҳ дар зери қалъа, истод, аммо фатҳи он муяссар нашуд, зеро қалъа аз чаҳор тараф бо кӯҳҳои касногузар ихота буд. Аз зери он рӯде мегузашт ва роҳи бориқе ба қалъа мерафт ва он аз ҷониби дастаи Низак муҳофизат мешуд. Дар қалъа чашмаи об ва заминҳои

корам ва алаф барои ҳайвонот мавҷуд буд. Низак барои худ ва лашкариён хӯрок дошт, аммо аз гармӣ гӯштҳо вайрон шуда, лашкариёро захролуд кард.

Кутайба ба назди Низак ошноӣ ӯро бо номи Сулаймон фиристод ва ваъдаи амонӣ ба ӯ ва ёронаш дод. Низак гуфт: «Ман ба Қутайба бовар надорам. Ӯ маро мекушад, аммо илоче нест». Вақте ки Низак ба назди Қутайба омад, дар атрофи ӯ шоҳони Хатлон – Шаҳбол, Шумону Аҳорун – Тарсалшоҳ ҳузур доштанд. Низак ҳокими Тахористон ва наздикони ӯро асир нигоҳ медошт. Қутайба онҳоро ба назди халифа фиристод. Қутайба Низак ва ду писари бародарашро дар Искимишти Тахористон бо азоб бикушт. Дар мӯзаи Низак санги қиматбаҳое ба арзиши хирочи як вилоят буд. Он ба Қутайба расид. Ҳамин тавр, арабҳо ҳамаи шоҳони маҳаллиро алоҳида-алоҳида таҳти фармони худ медароварданд. Баъди ин Қутайба қалъаи Боддизро ғорат кард. Аз он дорони зиёд ба даст овард ва ба ҳар сарбоз 800 дирҳам тухфа дод.

Исёни Мусо. Мусо писари Абдуллоҳ ибни Хозим буд, ки падараш солҳои 651–652, 662-юм дар Хуросон амири мекард. Ӯ соли 683 ба муқобили халифа баромада, кушта мешавад. Писараш Мусо бо тарафдоронаш ба Мовароуннаҳр мегурезанд ва он ҷо бедодгариҳо мекунанд. Ӯ ба меҳмонии шоҳи Сугд Тархун омада, рӯзи Наврӯз бо яке аз паҳлавонҳои араб дар Самарқанд қувва озмуда, ӯро кушт. Шоҳи Самарқанд аз ин ҳодиса ба ғазаб омад ва ба Мусо гуфт: «Агар меҳмони мо намебудӣ, ту ва дастаатро нобуд месохтам. Ҳоло тарки мамлакати мо кунед».

Мусо бо дастаи худ ба Тирмиз омад ва аз шоҳи он барои истодани муваққатӣ дар шаҳр рухсат пурсид. Тирмизшоҳ онҳоро ҷой дод, аммо онҳо берун рафта нахостанд. Байни дастаи шоҳи Тирмиз ва Мусо ҷанг сар зад ва арабҳо ғолиб омаданд. Дар Тирмиз норозиёни араб аз сиёсати мири Хуросон ҷамъ меоянд ва шаҳро соҳибӣ мекунанд.

Шоҳи Тирмиз ва ёронаш аз ҳокони турк ёрӣ металабанд. Ҳокон ба онҳо мегӯяд, ки шумо чӣ тавр муборизед, ки дусад араб омада, шаҳро хонаи шуморо соҳиб шуданд. Баъди ҷанде ҳокон дастае барои онҳо дод ва сӯйи Тирмиз равон кард. Вақте ки онҳо ба Тирмиз расиданд, лашкари Ҳайтолиён низ ба муқобили Мусо омада буд.

Мусо ва тарафдорони ўро шоҳи Суғд ёрӣ дод ва барояшон дастаи харбиён фиристод. Аммо байни Мусо ва суғдиёни омада дар роҳбарии лашкар норозигӣ ба вучуд меояд ва онҳо бо роҳбарии Собит ном араб аз шаҳр баромада, ба қувваҳои зидди Мусо ҳамроҳ мешаванд. Собит аз Кеш, Насаф ва Бухоро низ ёрӣ мегирад. Собитро ҳосусони Мусо мекушанд ва суғдиҳо ба ватанашон бармегарданд. Мусо соли 690-ум Тирмизро гирифта, то соли 704-ум дар дасти худ нигоҳ медорад. Соли 707-ум амири Хуросон бо сарвари Сайид Усмон 15 ҳазор сарбоз фиристод. Ба ёрии арабҳо лашкари Суғд бо сарвари Тархун ва Тирмизшоҳ низ (бо туркон) омада буданд. Қалъаи Тирмиз дар баландии соҳили рӯди Ому ҷой дошт. Шояд дар он замон оби Ому дар назди қалъа кам буд, ки арабҳо аз тарафи рӯд ва суғдиҳо аз хушкӣ ҳучум оварданд.

Мусо бо 8 ҳазор лашкар дар се бахш мечангид. Вакте ки ӯ аз қалъа баромад, лашкари тоҷикон роҳи бозгашти ўро буриданд. Мусо дар ин ҷанг ҳалок ва тарафдоронаш кушта ва Тирмиз озод карда шуд. Дар ин муҳориба шоҳони Чағониён, Аҳорун ва Шумону Хатлон низ иштирок доштанд.

Ҷангҳои Қутайба дар Шимоли Тахористон (водиҳои Ҳисор ва имрӯза). Дар давраи истилои араб дар водиҳои имрӯзаи Ҳисор шохигарии зерин вучуд доштанд: Тирмизшоҳ, ки ба он Тирмиз ва атрофи он дохил мешуданд; Кофиён ноҳияҳои Бойсун ва Шерободро фаро мегирифт; Чағониён, миёнаҳои Чағонрӯд, яъне Шӯрчаву Дехнавро дар бар мегирифт. Ба Аҳорун Регару Шаҳринав ва ба Шумон–Ҳисор, Душанбе ва Варзоб то Роҳатӣ дохил мешуданд, ноҳияи Кофарниҳон бо номи Кумедиён шохигарии алоҳида буд.

Қутайба соли 705-ум ба Боддиз ва Толиқон лашкар кашид ва то Тирмиз омад. Дар ин ҷо ўро шоҳи Чағониён Тиши Якчашм пешвоз гирифт ва калиди тиллоии шаҳри худро ба вай ҳадя намуд ва ўро ба меҳмонӣ даъват кард. Тиши Якчашм ба Қутайба шикоят кард, ки шоҳи Шумон ба шаҳри мо ҳучумҳои харобиовар мекунад.

Қутайба ба Шумон меояд, аммо шоҳи он бечанг таслим мешавад ва баъд ӯ ба сӯйи Кешу Насаф меравад. Баъди ин ҳодиса Шумон боз аз тобеияти арабҳо мебарояд ва Қутайба дубора барои фатҳи он меояд. Ин ҳодиса баъди таслими Низак соли 703–709-ум рух дод, чунки шоҳи Шумон дар таърифи қалъаи баланду

устувори худ мегӯяд. «Тири арабҳо ҳеч гоҳ ба болои дижи ман парвоз карда наметавонад ва ман аз дигарон чӣ камӣ дорам, ки ба арабҳо таслим шавам». Вақте арабҳо соли 710-ум қалъаи Шумонро ба муҳосира гирифтанд, яке аз тирҳои манҷаниқ омада, бар сари шоҳи Шумон, ки дар курсӣ нишаста буд, зад ва ўро нобуд сохт. Вай пеш аз марг васият мекунад, ки хазинаи тилло ва нуқраи давлатро дар чоҳи чашмаи дохили диж партоянд, то ба дасти душман наафтад. Қасри шоҳи Шумон дар ҷойи имрӯзаи қалъаи Ҳисор қарор дошт.

САВОЛҲО:

1. *Сабабҳои асосии ғалабаи арабҳо дар чӣ буд?*
2. *Чаро шоҳони маҳаллӣ муттаҳид наmeshуданд?*
3. *Аслан, арабҳо бо кихо меҷангиданд?*
4. *Чаро Мусо бо 200 савори худ тавонист бар шоҳи Тирмиз голиб ояд?*
5. *Чаро шоҳони тоҷик аз ҳамсоягони худ ёрӣ наменурсиданд ва ба туркон муроҷиат мекарданд?*

БОБИ IX. ИСТИЛОИ АРАБ

§ 49–50. ДАВРАИ ДУЮМИ ЗАБТКОРИҶОИ АРАБҶО ДАР ТОЧИКЗАМИНИ ШАРҶӢ

Аҳволи тоҷикон баъди истилои араб. Арабҷо дар тамоми шаҳру деҳаҳои забтшуда дастаҳои худ ва намояндагони диниро мегузоштанд, то ки ба корҳои ҳаррӯзаи мардум назорат кунанд. Аслан, давраи якуми забткориҳои араб моҳияти ғоратгарона-таҷовузкорона дошт ва бо омадани Қутайба ибни Муслим шакли мунтазам ва мақсадноки мусалмон карданро гирифт. Аммо азбаски мамлакати мо хеле пахновар буд, онҳо ҳамаи онро ба якборагӣ ғасб карда наметавонистанд. Ҳамин ки қувваҳои асосии арабҷо дур мерафтанд, мардум намояндагони онҳоро мекуштанд ва худро чун пештар озод меҳисобиданд.

Қутайба фаҳмид, ки дар шаҳру деҳот аскарони арабро бештар гузоштан лозим ва ӯ назоратро пурзӯр кард. Бинобар ин, вақте ки Самарқандро гирифт, бародари худро бо лашкараш он ҷо гузошт ва ҳукм баровард: «Ба ҳеч бутпараст–оташпараст то вақте ки тамға ба ӯ назананд, рухсат надихед, ки аз шаҳр берун равад, касони бетамғаро кушед. Агар дар вақти аз дарвоза даромадан ва ё баромадан аз касе кордчае ёбед, ӯро бикӯшед. Ва агар шабонгаҳ пас аз бастани дарвозаҳо касе биёяд, ӯро бикӯшед». Арабҷо мамлакати моро ғорат мекарданд ва аҳолии онро ба қабули дини ислом маҷбур менамуданд.

Тавре қаблан зикр карда будем, вақте ки Қутайба ибни Муслим соли 712-ум ба Бухоро омад ва Бухороро забт кард, аҳли Бухороро фармуд: «Ними хона ва анҷоми онро ба арабҷо бидиҳанд, то ба онҳо рӯзаю намоз ёд бидиҳанд». Аксари мардум намехостанд бо арабҷо якҷо бошанд, хона ва молу маноли худро ба онҳо гузошта, тарки шаҳру деҳоти худ мекарданд. Онҳоро барои ин эътирозашон арабҷо мекуштанд. Тоҷик араби дар хонааш ҷойгирифтаро бояд меҳӯронд ва нигоҳубин мекард. Кор ба дараҷае расид, ки араб дар хонаи тоҷик соҳибхона ва соҳибхона хизматгор буд. Ҳодисаҳои маҳаллиёро аз хонаву замин рондани арабҷо ва онҳоро соҳиб шудан, пайваста рӯй меод. Аъёну ашрофи араб дар вилоят, шаҳр ва деҳаҳои забтшуда бехтарин заминро об, қасру боргоҳро азхуд намуда, аҳолии маҳаллиро маҷбуран дар замини худ бепул кор мефармуданд. Ба мардум

андозҳои гарон баста, молу мулкҳо ба зӯри мегирифтанд. Агар касе чизи қиматбаҳое дар даст, пой, сар, бадан медошт, онро ба зӯри меситониданд. Касоне, ки исломро қабул надоштанд, ба андозаи зиёд чиза меоданд. Андозҳо хеле зиёд буданд. Аз об, замин, дорой ва ғайра андоз ситонида мешуд.

Иттифоқи зиддиарабии Сугд, Чоч ва Фарғона. Қутайба баъди фатҳи Бухорову Самарқанд соли 713-ум ба Истаравшан, Хучанд ва Фарғона лашкар мекашад. Сарчашмаҳо дар бораи ин ҳуҷум чизе наменависанд. Танҳо аз ҳуҷуми ӯ ба Чоч ва Фарғона хабар медиҳанд. Аммо аз сарчашмаҳои бостоншиносӣ ба хубӣ маълум мешавад, ки дар Истаравшан Қутайба кушторҳо ташкил дод. Бостоншиносон дар даромадҳои қаср устухонҳои 50-60 нафар мардон, занон ва кӯдаконро пайдо карданд, ки бошандагони қаср ҳешу табори афшинҳо ва ҳимоятгарони ин қаср буданд. Онҳоро арабҳо баъди таслим шудан ё дар вақти муҳориба куштаанд.

Баъд Қутайба бахши лашкари худро барои забти Чоч ва бахшero худаш ба Хучанд бурд. Дар Хучанд тоҷикон ӯро мардонавор бо тирю қамон пешвоз гирифтанд ва муҳориба чандин рӯз давом ёфт. Ниҳоят, ӯ шаҳро гирифта, ғорат намуд ва сӯйи Фарғона рафт. Шоҳи Фарғона дар Қосон буд, бо ӯ сулҳ баст ва бо ғанимати зиёд баргашт, аммо лашкари ба сӯйи Чоч рафта аз қониби тоҷикони ин диёр шикаст мехӯрад. Соли дигар худи Қутайба ба Чоч ҳуҷум мекунад ва то Исфанҷоб меравад.

Аз Чоч ба сӯйи Фарғона меояд. Фарғона ба Қутайба писанд меояд ва ин қойро барои худ макони зист қарор медиҳад, зеро бо халифаи навтаъйиншуда – Сулаймон муносибати хуб надошт. Қутайба ба халифа Сулаймон нома навишта, ӯро огоҳ мекунад, ки шоҳони тоҷик аз вай метарсанд ва ӯ исломро дар ин ҷо пойдор сохтааст. Агар халифа ӯро аз вазифаи амирии Хуросон дур кунад, вай аз итоати ӯ мебарояд. Халифа аз ин мактуба Қутайба ба ғазаб омада, дар қасди қони вай мешавад. Соли 715-ум Қутайба бо бародарону писарон ва наздиконаш иборат аз ёздаҳ нафар дар Фарғона кушта мешаванд.

САВОЛҲО:

1. Сיעсати Қутайба дар Тоҷикзамин чӣ хел буд?
2. Сיעсати шоҳони тоҷик дар замони забткориҳои араб чӣ гуна буд?
3. Чаро халифа Сулаймон Қутайбаро кушт?

§ 51. ЧАНГҲОИ ОЗОДИХОҲОНАИ ТОЧИКОН ДАР ХУРОСОН ДАР СОЛҲОИ 717–722

Вазъияти сиёсӣ дар арафои шӯришҳо. Соли 715-ум Қутайба ибни Муслим дар Фарғона бо ҳешу табораш ба қатл расид. Ин ходиса ба шоҳони тоҷик, ки аз дасти ӯ мағлуб шуда буданд, имкон дод, ки боз мустақил шаванд. Шоҳони аз сиёсати арабҳо норозӣ гоҳ-гоҳ дар ин ё он вилоят ба муқобили арабҳо мешӯриданд ва гумоштагони онҳоро мекуштанд. Дар солҳои 716–719-ум дар миёни мардуми тоҷик овоза паҳн шуд, ки гӯё Худованд барои арабҳо сад сол ҳукмронӣ чудо карда будааст ва соли 719-ум соли охири мавҷудияти онҳо дар Тоҷикзамин–Эронзамин ба шумор меравад. Дар ин бора мактуби шоҳи Суғд ба императори Чин шаҳодат медиҳад. Дар мактуб омадааст: «Мо сад сол боз ба дасти дашиҳо (арабҳо) гирифтorem. Мо дар ин муддат ба муқобили онҳо пайваста дар чангем, аммо қувваи мо басанда нест. Имсол соли охири ҳукмронии онҳо ба ҳисоб меравад. Агар шумо ва туркон ба ёрии мо биёед, мо онҳоро зада аз мамлақати худ пеш мекунем».

Ривоят кардаанд, ки дар байни арабҳо низ чунин овоза вучуд дошт. Ҳамзамон, ҳамон соли 719-ум шоҳи Бухоро (Туғшод) ва Рашт (Фарм) низ ба императори Чин хат навишта, ба монанди шоҳи Суғд аз ӯ ёрӣ металабанд. Аммо императори Чин ҳеҷ гоҳ ба ёрии тоҷикон наомада буд. Вай мехост, ки тоҷикон ба муқобили арабҳо чанганд ва тамоман суст шаванд. Баъди сустӣ онҳо ихтиёран ба Чин хамроҳ шуданро металабанд, аммо императори Чин хато кард. Арабҳо тамоми Осиёи Марказиро гирифта, ба Чин таҳдид карданд.

Дар ин вақт Ал-Қарроҳ, шахси золиму хунхор, амири Хуросон буд. Мувофиқи фармони халифа касоне, ки ислорро қабул кардаанд, аз андози қизя бояд озод мешуданд, аммо ӯ аз тоҷикони мусалмоншуда низ андози вазнин меситонд. Ин сиёсати ӯ норозигии мардуми тоҷикро ба вучуд овард. Шоҳони ноҳияҳои норизо дастаҳои худро омода сохта, ба муқобили арабҳои нозир ҳучум оварда, онҳоро нест мекарданд ва ба дини пешини худ бармегаштанд. Чунин шӯришҳо дар Дехистон, Чурчон, Табаристон ва Суғд сар заданд.

Вазъият дар Суғд хеле печида гардид. Амири Хуросон Ал-Чарроҳ аз мактуби ба шоҳи Чин фиристодаи Ғӯрак огоҳӣ ёфт ва хост ӯро иваз намояд. Дар ин вақт писарони Тархун, ки пеш аз Ғӯрак подшоҳи Суғд буд, дар назди Деваштич – шоҳи Панҷ (Панҷакат) қарор доштанд. Азбаски писарони Тархун хурдсол буданд, масъалаи ба ҷойи онҳо Деваштичро шоҳи Суғд таъйин кардан, ба миён меояд. Деваштич аз авлоди шоҳони Суғд, яъне хешованди Тархун буд ва ҷӣ тавре ки баъдтар мебинем, бо ёрии Тархун шоҳи Панҷ шуда, яке аз рақибони Ғӯрак мегардад. Деваштич зохиран худро тарафдори арабҳо нишон дода, кӯшид, ки ҷойи Ғӯракро бигирад ва ин кор ба ӯ даст дод.

Шӯриши Дехистон бо сарвари Фирӯз. Мувофиқи ривояти Табарӣ, мардуми Дехистон аз ислом баргашта, ба дини пешини худ рӯй оварданд. Ба ёрии онҳо туркон бо сардории Сул омаданд. Соли 717-ум лашкари араб бо сарвари Муҳаллаб ва гурӯҳи ашрофзодагони Роғ ва Хуросон, ки миқдорашон беш аз 100 ҳазор буд, ба шаҳри шӯрида ҳучум оварданд. Қалъа ба муҳосира афтод. Тоҷикон бо ҳучумҳои ногаҳонӣ ба арабҳо талафот дода, боз вориди қалъа мешуданд. Арабҳо роҳҳои қалъаро бастанд ва мардум аз гуруснагӣ маҷбур шуданд, ки сулҳ талабанд. Мувофиқи ин шартнома, арабҳо ба Фирӯз, хешон ва амволи ӯ даст назаданд ва дигар аксари ҳимоягарони қалъаро кушта, қисмеро асир гирифтанд ва қалъаро ғорат намуданд.

Шӯриши Ҷурҷон ва Табаристон. Баъди ғалаба бар деҳистониён, Муҳаллаб ба Ҷурҷон омад. Ҷурҷониён се маротиба ба муқобили арабҳо чангида, бо додани товон ба маблағи 100, 200 ва 300 ҳазор дирҳам сулҳ баста буданд. Арабҳо ин сулҳхоро пазируфтанд. Ин дафъаи чаҳорум буд, ки онҳо ба шӯриш омаданд. Ин бор низ онҳо бо лашкари Язид чангидан нахоста, ошӣ пешниҳод карданд. Язид Асад ибни Абдуллоҳро он ҷо гузошта, худ сӯйи Табаристон рафт. Язид роҳи қалъаро муҳосира кард. Қалъа дар тангнои кӯҳ ҷой дошт. Испаҳбад ноилоч сулҳ талабид ва аз будаш зиёд супоридани хирочхоро ваъда дод.

Язид дастаеро бо сарвари бародараш назди онҳо фиристод. Дар ин вақт дайламиҳо ба ёрӣ омада, арабҳоро аз пушт зарба заданд. Лашкари араб ба таҳлука афтода, аз тангӣ ба кӯҳпораҳо роҳи гурез мечуст. Шӯришчиён онҳоро бо сангҳо мезаданд ва онҳо аз чариҳо афтода мемураданд. Лашкари араб бо талафоти калон ба баромадгоҳи дара ақиб нишаст.

Испахбад ба шоҳи Чурчон мактуб навишта, ўро ба ёрї талабид. Чурчониҳо дастаи дар он ҷо будаи арабхоро кушта, ба ёрї омаданд. Язид дастаи худро ба муқобили чурчониён фиристод, аммо онҳо дар кўҳ сангар гирифта, роҳи омадурафти Хуросонро бастанд ва сипоҳи араб ҳеҷ кор карда натавонист. Язид бо табаристониён сулҳ баста, сўйи Чурчон омада, муддати якчанд моҳ роҳро банд кард ва бо мушкилиҳои зиёд ба қалъа наздик рафта, аз чор девори он оташи бузурге афрўхт. Бошандағони қалъа диловарона чангида, қахрамонона ҳалок мешаванд. Ба ривояти Табарӣ, дар ин муҳориба арабҳо 40 ҳазор бошандағони Чурчонро кушта, 5 миллион дирҳам ғанимат ба даст оварданд. Онҳо аз тифлон то пирон ҳамаро аз дами теғ гузарониданд, ки чунин бераҳмиро таърих ёд надошт.

Шўришҳои пайдарпай дар Хуросон ва муқобилати далеронаи чурчониён арабхоро саҳт ба ташвиш андохт. Онҳо амирони Хуросонро тез-тез иваз мекарданд, аммо ҳаракатҳои зидди арабҳо бештар авҷ мегирифт.

Вазъият дар Суғд. Соли 720-ум халифа ба ҷойи Ал-Чарроҳ амири Хуросон Абдурахмон ибни Нуъайм ал-Ҳамидиро таъйин кард. Дар ин вақт Ғўрак бо туркон иттифоқ баста, ба муқобили арабҳо ба ҷанг мебарояд. Дар ҳамин айём, соли 720-ум арабҳо Деваштиҷро ихшиди Суғд ва афшини Самарқанд эълон мекунанд. Ҳамин тавр, дар Суғд дуҳокимият ба вуҷуд меояд. Ғўракро суғдиён соли 710-ум ба ҷойи Тархун интиҳоб намуданд ва арабҳо низ ўро эътироф карда буданд. Вай соли 719-ум ба муқобили арабҳо ҷанг сар кард ва арабҳо аз ў норизо шуда, Деваштиҷ – хеши Тархунро ба ҷояш таъйин намуданд.

Деваштиҷ дар ин вақт дар Панҷакат менишаст ва ба муқобили Ғўрак ҷанг накард. Ў низ баъди унвони шоҳи Суғдро гирифтанд, ба ноҳияҳои гуногуни Мовароуннаҳр, аз ҷумла Хатлон, Чоч, Истаравшан, Фарғона ва ҳамчунин, ҳокими турк мактуб навишта, онҳоро барои муборизаи якҷоя ба муқобили арабҳо даъват менамояд.

Ҳамин тавр, дар солҳои 20-ум дар Суғд ду лагери зидди арабҳо: яке бо сардории Деваштиҷ ва дигаре бо сардории Ғўрак ташкил ёфт.

§ 52. ШҶРИШИ ШОҶЗОДАГОНИ СУҒД БО САРВАРИИ ҒҶРАК ДАР СОЛҶОИ 719–720

Ба ривояти муаррих Табарӣ, суғдихо аз ислом рӯй гардонид, ба дини пешини худ бозгаштанд. Онҳо масҷидҳоро месӯзонданд ва арабҳоро мекуштанд. Намояндаи арабҳо дар Суғд – Шубро ронданд. Амири Хуросон ба ҷойи ӯ Сулаймон Абусарӣ, яке аз тоҷикони мусалмоншудаи Марвро мефиристад, то мардумро ором гардонад.

Аммо вазъият хеле шиддат гирифт. Баҳонаи чанг ҳамин шуд, ки яке аз деҳқонон – шоҳзодаи Суғд меҳаҳад зани араbero аз қабилаи боҳилӣ ба никоҳи худ дароварад, аммо арабзан пешниҳоди ӯро наменпазирад. Шоҳзода бо дастаи худ қалъаи боҳилиҳоро ба муҳосира мегирад. Туркҳо низ бо сарвари Корсул ба ӯ ҳамроҳ мешаванд. Арабҳои дар қалъаи Боҳилӣ буда ба ивази 40 ҳазор дирҳам сулҳ металабанд. Дар ин вақт ба ёрии онҳо 4 ҳазор лашкари араб аз Самарқанд меояд. Ин даста дар роҳ як гурӯҳи 300-нафараи турконро мебинад, ки ба сабаби норозигӣ аз лашкари Корсул чудо шуда буданд. Туркони хиёнатгар ба лашкари араб ҳамроҳ шуда, аз вазъияти арабҳои дохилӣ, қалъа ва сипоҳи тоҷикону туркони Корсул ба онҳо маълумот медиҳанд.

Лашкари тоҷику турк аз омадани ёрӣ огоҳӣ ёфта, ба арабҳои дохили қалъа барои таслим то субҳ муҳлат медиҳанд. Дар баробари ин, арабҳои гаравгонро мекушанд ва ба фатҳи қалъа тайёри мебинанд.

Аскарони араб бо сарвари Мусайиб шаб ба туркон шабохун зада, бештари онҳоро мекушанд. Туркони боқимонда мегурезанд. Арабҳо ҳамон шаб асиронро озод карда, сӯии Самарқанд мераванд. Пагоҳӣ, вақте ки суғдихо бо туркони боқимонда чамъ мешаванд, дар қалъаи Боҳилӣ касеро пайдо карда наметавонанд.

Соли 721-ум Сайид Абдулазиз амири Хуросон таъйин мешавад. Вай шахси раҳмдил буд. Ӯ ба тоҷикон бо тараҳҳум менигарист. Шоҳони маҳаллӣ аз сустиродагии вай истифода мебуданд. Ӯ дар Боғҷой ном ноҳияи Суғд лангар зада, бо туркону тоҷикон чангҳои тулонӣ кардааст. Дар яке аз чангҳо 50 араб, аз ҷумла Шуб – намояндаи пешини арабҳо дар Самарқанд ҳалок мешаванд. Миқдори талафот аз тоҷикон ва туркон бештар буд. Дар ин чанг туркон шикасти сахт хӯрда, тоҷиконро дар майдони чанг монда мегурезанд. Арабҳо бо фармони амир

Абдулазиз чангро бас карда, ба қароргоҳи худ бармегарданд. Ин кори ӯ норозигии арабҳоро ба вучуд оварда, боиси аз вазифа сабукдӯш шуданаш гардид. Халифа ба ҷойи ӯ Ал-Хароширо фиристод.

Шӯриш бо сарвари Карзанч. Аз сарчашмаҳои таърихӣ маълум мешавад, ки Ал-Хароширо одами хашмгин ва бераҳм будааст. Халифа ӯро ба муқобили шӯришгарони Суғд фиристода, аз вай талаб мекунад, ки ба кофирон ҳеч раҳм накунад. Дар ин давра Ғӯрак – шоҳи Суғд ба тарафи арабҳо гузашта, мардумро ба таслим шудан даъват мекунад. Қувваи асосии шӯришгаронро дастаҳои деҳқонони Суғди Марказӣ ташкил мекард. Онҳо ба суханони Ғӯрак гӯш надоданд ва ба сӯи Хучанд равон шуданд. Дастаҳои тоҷикони Суғд зери роҳбарии шохзодагони зерин қарор доштанд: мардумони рустоҳои Фарпай ва Абаргарро Карзанч ва Чаланч, Иштихонро Моҳун ва Собит, Баёркат, Соскат ва Бузимчонро (1000 нафар) Бошим ва Бағир роҳбарӣ мекарданд.

Мувофиқи мактубҳои Деваштич, шоҳи Фарғона бояд онҳоро ҳамчун иттифоқчӣ пешвоз мегирифт. Аммо модари Алутар – шоҳи Фарғонаро намегузорад, ки ба чанг ҳамроҳ шавад. Ӯ ба Алутар маслиҳат медиҳад, ки барои суғдиҳои омада дар Истам номи мавзеи Аспара (Исфара) ҷой тайёр кунад ва бигзор онҳо он ҷо раванд.

Алутар муносибати худро бо суғдиён тағйир дода, ба онҳо мактуб менависад, ки ман ба шумо дар водии Аспара ҷой тайёр мекунам ва барои ин корро ба сомон расонидан чил рӯз лозим аст. Агар дар ин муддат арабҳо шуморо тақиб кунанд, ман ба шумо ёрӣ дода наметавонам. Суғдиҳо аз ноилоҷӣ ба ин шартӣ хоинонаи Алутар розӣ мешаванд.

Дар Аспара вориси ихшид – Балаз менишаст ва аспони беҳтарини дунё бо номи «даванд» дар он ҷо парвариш меёфтанд. Алутар аз омадани Ал-Харошӣ тарсида буд ва намехост, ки суғдиён ба Фарғона биёянд. Бинобар ин, ӯ писари амакаш – Ниланро ба назди Ал-Харошӣ фиристода, ӯро огоҳ мекунад, ки суғдиён дар Хучанд қарор доранд ва то чил рӯз дар ҳимояи мо намебошанд, шумо зуд биёед ва онҳоро дастгир кунед.

Лашкари араб бо сарвари Ал-Харошӣ ба Истаравшан омада, бо шоҳи он бар ивази андак пул сулҳ мебандад ва ба Хучанд наздик мешавад. Арабҳо дар назди шаҳр лангар зада,

ба хучум тайёри мебинанд. Суғдихо, дар навбати худ, дар роҳи арабҳо чоҳҳо қанда, онҳоро бо хас мепӯшонанд. Сипас арабе омада дарвозаи шаҳро мезанад ва он кушода мешавад. Суғдихо аз пайи ӯ давиданд, то дастгир кунанд. Дар ин вақт гурӯҳи калони арабҳо ба хучум гузаштанд ва суғдихо онҳоро бо роҳи фиреб сӯйи чоҳҳо бурданд. Чил нафар араб ба чоҳҳо меафтанд ва чароҳат мебардоранд.

Баъди ин ҳодиса Ал-Харошӣ дар атрофи девор манҷаниқҳо гузошта, девор ва шаҳро зерини борони тир мегирад. Суғдихо шабона аз қалъа баромада, ба арабҳо талафот дода, боз ба ҷойи худ бармегаштанд. Суғдихо ба Алутар одам фиристода, ӯро ба хиёнат гунаҳгор карданд, аммо вай изҳор менамояд, ки арабҳо пеш аз муҳлати муайяншуда омаданд ва ӯ онҳоро химоя карда наметавонад. Сарвари шӯришгарон – Карзанҷ дид, ки дар ихотаи лашкари зиёди араб муддати зиёд истодагарӣ ғайриимкон аст, ба гуфтушунид розӣ мешавад. Суғдиён ваъда доданд, ки ҳамаи андозҳои лозимаро месупоранд ва ба ватан бармегарданд. Ал-Харошӣ розӣ мешавад, аммо мегӯяд, ки шартҳои ман мегузорам на шумо. Вақте ки суғдиён аз шаҳр берун омаданд ва дуртар аз арабҳо қарор гирифтанд, Карзанҷ барои маслиҳат ба назди Ал-Харошӣ рафта, аз ӯ мепурсад, ки вай бо суғдихо чӣ кор хоҳад кард. Ал-Харошӣ ҷавоб медиҳад, ки шояд аскарони араб суғдихоро набахшанд.

Дар байни суғдиён 150 нафар араби асир хузур дошт. Дар вақти пурсиш арабҳои асир гуфтанд, ки Собит занеро кушта, зерини девори қалъа гӯронид. Ал-Харошӣ барои ин кор шоҳзода Собитро мекушад.

Сарварони шӯриш бо дастҳои баста дар хаймаҳои гуногуни арабҳо буданд. Карзанҷ дар хаймаи араби шиносаш – Айюб ибни Ҳасан ҷой дошт. Вақте ки хабарӣ қатли Собит ба Карзанҷ расид, вай фаҳмид, ки Ал-Харошӣ ба ваъдаи худ вафо накарда, онҳоро мекушад. Вай ба Айюб мегӯяд, ки шалвори ман даридааст ва намехоҳам, ки маро дар ин либоси даридани кушанд. Агар розӣ бошед, ман ғуломамро ба лангари худам фириштам, то бароям шалвори нав биёрад. Бо ин роҳ Карзанҷ ҳамватанонашро аз аҳдшикании арабҳо огоҳ кард ва онҳоро ба ҷанги ниҳой хонд. Суғдихо бо ҷӯбдастҳо мусаллаҳ шуда, ба ҷанг бархостанд ва

арабҳои зиёдро куштанд ва то охирин қатраи хун мубориза бурданд.

Ҳамроҳи суғдиёни гуреза 400 нафар тоҷири аз Чин омада низ буданд, ки моли худро ба арабҳо доданд, вале наҷот наёфтанд. Ал-Харошӣ 7 ҳазор аҳолиро кушта, шаҳр ва дехоти атрофро харобу ғорат кард. Арабҳо бо ғанимати ҳеч гоҳ надида ва нашунидаашон ба Марв бозгаштанд.

САВОЛҲО:

1. *Чаро шоҳони маҳаллӣ ба ҷойи муттаҳид шудан, аз чиниёну туркон ёрӣ металабиданд?*
2. *Қувваи асосии зидди арабҳо аз кадом табақаҳои иҷтимоӣ таъкил ёфта буд?*
3. *Чаро шоҳони маҳаллӣ ба халқу ватани худ хиёнат мекарданд?*
4. *Дуҳокимиятӣ дар Суғд ба арабҳо чӣ ғоида дошт?*

§ 53–54. ШҶҶРИШ БО САРВАРИИ ДЕВАШТИЧ

Вазӣ сиёсӣ баъди шҶҶриши Карзанҷ. Аз сарчашмаҳои суғдӣ – ҳуҷҷатҳои кӯҳи Муғ (кӯшқи Абаргар) маълум мешавад, ки Деваштич аз соли 706-ум то соли 722-юм подшоҳи мулки Панҷ (Панҷакат) буд ва арабҳо ӯро ҳамчун яке аз хешовандони подшоҳи пешини Суғд – Тархун ҳамчун шахси зидди Ғӯрак мешинохтанд ва умед доштанд, ки ӯ дар мубориза бар зидди шҶҶришгарон ба онҳо ёрӣ медиҳад, аммо Деваштич ба монанди дигар шоҳзодагони тоҷик орзуи озодии Ватанро дар дил мебарварид. Вай дар солҳои 20-ум ба шоҳони гирду атроф мактубҳо навишта, онҳоро ба муборизаи якҷоя бар зидди арабҳо даъват мекард. Дар ин бора дар бойгонии кӯҳи Муғ даҳҳо мактуби махфӣ маҳфуз аст. Мо барои мисол номаи Фатуфарнро меорем, ки вай дар вақти ба Хучанд омадани Ал-Харошӣ навишта шудааст. Дар мактуб бисёр имову ишораҳои мавҷуданд, ки мо онҳоро ҳеч гоҳ фаҳмида наметавонем, аммо барои Деваштич ҳамаи он чизе, ки Фатуфарн навиштааст, маълуму фаҳмо буданд. Мактуби Фатуфарн ихтисоран чунин аст: «Ба ҷаноби аълоҳазрат, такаҷоҳ, ихшиди Суғд ва афшини Самарқанд Деваштич, аз ғуломи ҳақиру пурғуноҳ ва камтарини камтаринҳо Фатуфарн огоҳӣ. Ба Шумо, бузургворам, дуруд меғӯям ва саломативу бузургворӣ хоҳонам. Ман ба Ҷоч омадам ва мактубро ба шоҳи он додам ва он чиро, ки даҳонӣ фармуда

будед, ба ӯ гуфтам. Ҳеч чизро фаромӯш накардам, ҳамаашро арза доштам. Номаҳои барои ҳокон ва ихшиди Фарғонаро ба дасти навкарони онҳо фиристодам. Шохам, маро бибахшед, ки шахсан ба тарафи Фарғона ва туркон рафта натавонистам, зеро тамоми роҳхоро душман зер кардааст. Аз ҳокон ва туркон хабар нест. Мегӯянд, ки онҳо хеле дур рафтаанд ва диданашон ғайриимкон аст.

Ба Тудун ва Ёвар мактубҳо додам ва ҷавоб гирифтам. Барои бозгаштан роҳ нест, бинобар ин, ман боз ба Чоч омадам. Истаравшан таслим шудааст. Тудун мувофиқи сулҳи баста (бо арабҳо) ба қафо рафтааст. Жамравоз ва сарлашқари порсҳо барои гирд овардани сипоҳ ба поён рафтаанд. Ноҳияи поён низ таслим шуд. Тудун бо Тарбанд сулҳ баста, заминҳоро гирифта, аз мубориза баромад. Ёвар аз ин кор хеле ғамгин буда, аз шумо метарсад. Ман ин мактубро ба воситаи Марвон (араби зархарид) аз тариқи Канд (Конибодом) фиристодам».

Аз мактуби Фатуфарн ба хубӣ маълум мешавад, ки ҳамаи шохони водии Фарғона, Чоч, Истаравшан ва туркони Ҳафтрӯд аз арабҳо тарсида, аз муборизаи якҷоя ба муқобили онҳо даст кашадаанд.

Мо дар боло дидем, ки шоҳи Фарғона ба ҷойи ёрӣ ба ҳамватанони худ, ба тарафи арабҳо гузашта, ба онҳо ёрӣ дод, то ки сӯғдиҳоро маҳв созанд. Танҳо хучандиҳо ба омадагони сӯғдӣ ҷой доданд ва аз ин рӯ, ба ҷазои саҳт дучор омаданд.

Аз мактуби Фатуфарн ва дигар номаҳои махфии Деваштич бармеояд, ки ӯ мехост дар Хучанд ё Истаравшан бо лашқари иттифоқчиён ҷамъ шуда, арабҳоро шикаст диҳад, аммо ин нақшаи ӯ барбод рафт. Арабҳо дар Хучанд фаҳмиданд, ки Деваштич низ зидди онҳо тайёри дидааст. Бинобар ин, Ал-Харошӣ, баъди торумор кардани қувваҳои зиддиарабии Хучанд, барои паҳш кардани Деваштич лашқар мефиристад.

Чораҷӯйҳои Деваштич дар Буттам. Деваштич баъди он ки аз Фатуфарн ва дигар ҷосусони водии Сайхун мактубҳо гирифт, донист, ки иттифоқчиёнаш – шохони Чоч, Истаравшан ва туркон тарсида, баъзеашон бо арабҳо шартномаҳои имтиёзнок баста ва қисми дигарашон аз ҳудуди Мовароуннаҳр берун рафтаанд ва аз онҳо умеди ёрӣ нест. Деваштич донист, ки подшоҳи Фарғона Алутар чун Ғӯрак дар ҳаққи ҳамватанонаш хиёнат кардааст. Ӯ

на танҳо гурӯҳҳои Карзанҷ ва Собитро ба Ал-Харошӣ фурӯхт, балки тамоми нақшаи амалиёти бар зидди арабҳо кашидаи Деваштичро ошкор кард.

Деваштич ба деҳоти гирду атроф мактубҳо фиристода, онҳоро барои мубориза бар зидди арабҳо даъват мекунад. Ба ин мактуби ба шоҳи Хохсари Самарқанд навиштаи ӯ гувоҳӣ медиҳад. Дар мактуб омадааст:

«Аз подшоҳ Деваштич ҳокими Хохсарро дуруд ва эҳтиром. Чаноб, хеле вақт шуд, ки аз ту хабар нест. Ман ба ту пеш аз ин гуфта будам. Ҳамон тавре ки гуфта будам, амал намо. Худро эҳтиёт кун. Ман акнун дар қатори шоҳони камқудрат афтадам, лекин умед дорам, ки ба зудӣ ҳамаи заминҳои мамлакатро муттаҳид мекунам, ба пеши ту – замини Руст мерасам. Ту бояд то омадани ман худро нигоҳ дорӣ, боқувват бошӣ. Аз ман чунин хабарҳои тоза: савораҳои мо омаданд, аз Хоқон ба ман унвони «бузург» оварданд. Туркҳо низ омаданд, дар рӯзи анваҳргоҷ аз ихшиди Фарғона дастае омад, ки ман онҳоро зиндонӣ кардам. То моҳи нав барои мубориза тайёр мешавам. Барои ҳамин ман ба ту мактуб навиштам. Чӣ аҳвол дорӣ? Чӣ кор мекуни? Барои чӣ пинҳон шудаед? Аз одамони худӣ боз кӣҳо зиндаанд? Агар имкон бошад, маро аз онҳо огоҳӣ диҳед. Агар ягон ҳодиса рух диҳад, маро хабар деҳ, аммо одамонро эҳтиёт намо, бигузор талафот нашавад. Аз шоҳ Деваштич ба шоҳи Хохсар Афарун».

Аз ин мактуб ва боз номаҳои дигар пайдост, ки бисёр сарварони ноҳияҳои Суғд аз тарси Ал-Харошӣ пинҳон шудаанд. Деваштич онҳоро ҷустуҷӯ намуда, бо ваъдаҳои сиёсатмадорона ба худ ҷалб кардани мешавад. Шояд бисёр чизҳои дар мактуби ба Афарун навиштаи Деваштич, аз ҷумла, омадани туркҳо ва қувваҳои зиёд дурӯғ бошад, зеро аз мактуби Фатуфарн ва дигар мактубҳои бойгонӣ маълум мешавад, ки Деваштич аз Истаравшану Фарғона ёрӣ нагирифтааст. Ӯ дар мактубаш ба Афарун дар моҳи нав ба ҷанг тайёр буданаширо хабар дода бошад ҳам, дар амал вай қувваи кофӣ надошт. Деваштич мехост Афарунро бо дастааш назди худ нигоҳ дорад. Ӯ медонист, ки дар Панҷакат сипоҳи арабро нигоҳ дошта наметавонад. Бинобар ин, ӯ барои мубориза қалъаҳои Мадм, Қум ва Абаргари Буттамро омода месохт.

Аз дастхатҳои бойгонӣ маълум мешавад, ки Деваштич дар Буттам (сарғаҳи Зарафшон) ғалла, меваҳои хушк, гову мол, хулоса ҳамаи захираҳои хӯроквориро ба рӯйхат гирифта буд. Ба мардумони гурусна бо иҷозати Деваштич ғалла медоданд. Масалан, дар яке аз хуччатҳо гуфта мешавад: «Чун мактуби маро гирифтӣ, ба гуруснагони деҳаи Парз 300 халта ғалла деҳ. Деваштич». Дар яке аз хуччатҳо Спадак ном шахс ба фармондори Деваштич менависад: «Чаноб, аз деҳаҳои Зароводк, Искодар ва Аншак ғалла оварданд. Шумо онҳоро бо одамон ба рӯйхат гиред ва ба сӯйи мо фиристед. Аз Зароводк 63 гӯсфанд фиристодам. Шоҳ Деваштич ҳоло ба назди шумо омада наметавонад».

Дар мактуби дигар гуфта мешавад: «Аз деҳаи Зароводк 5 зину лаҷом, 20 банд, 250 тири пайкон фиристодем». Дар як мактуби Деваштич, ки аввалу охираш нест, гуфта мешавад: «Ғалла ва дигар навъҳои хӯрданиро дурустакак пинҳон кунед ва аз болояшон посбон монед. Ман як тирдон, як чуфт мӯки фиристодам». Аз мактуб пайдост, ки Деваштич таҳдидеро дар назар дорад. Ҳамаи чорабиниҳо дар гирду атрофи деҳаҳои Паргар, ки қароргоҳи Деваштич ҷой дошт, сурат мегиранд. Ҳоло мо хуб медонем, ки Деваштич қалъаҳои Мадм, Кум ва Абаргарро барои шӯришгарон тайёр карда буд. Баъзе олимони менависанд, ки гӯё Деваштич ва тарафдоронаш сӯйи Хучанд мерафтанд, арабҳо пеши роҳи онҳоро гирифтанд.

Тавре қаблан зикр намудем, Деваштич пеш аз хучуми арабҳо ба Хучанд чунин нақша дошт, аммо вақте ки мактуби Фатуфарно гирифт ва аз воқеаҳои Хучанд огоҳ шуд, дигар сӯйи Хучанд рафтани набуд.

Сабабҳои шикасти шӯришҳои солҳои 720–722. Чӣ тавре аз мактуби Фатуфарн маълум шуд, ҳокимияти маҳаллӣ бо якдигар рақобати душманона доштанд. Онҳо аз обрӯйи якдигар метарсиданд. Онҳо аз туркон ёрӣ металабанду аз ҳамватанони худ не. Ҳар деҳа, русто, шаҳр мустақилона мубориза мебуд. Дар дохили Суғд дахҳо шоҳони мустақил вучуд доштанд. Агар онҳо бо муттаҳидӣ ва якдилӣ аз рӯйи як нақша амал мекарданд, арабҳо ҳеҷ гоҳ бар онҳо ғолиб намеоманд. Бинобар ин, яке аз сабабҳои шикаст хӯрдани тоҷикон парокандагии қувваҳои онҳо буд. Лашкари араб на танҳо миқдоран зиёд буд, балки бо як фармон ва як нақша амал мекард. Лашкари араб аз низомии касбӣ иборат буд. Дастаҳои тоҷик на низомӣ ҳарбӣ, на малакаи ҷангӣ ва на

хисси миллии ватанхоӣ доштанд. Дастаҳои хурди аёну ашроф барои манфиатҳои шахсӣ ва шухрати худ бо арабҳо меҷангиданд.

САВОЛҲО:

1. Шӯриши тоҷикон бо сарвари Деваштич аз шӯришҳои Кеш ва Суғди Марказӣ чӣ фарқ дошт?
2. Оё нақшаи пешниҳодкардаи Деваштич барои мубориза бар зидди арабҳо, дар сурати амалӣ шудан, метавонист пирӯзии тоҷиконро таъмин намояд?
3. Дар бораи ҳуҷҷатҳои кӯҳи Муғ шумо чӣ медонед?

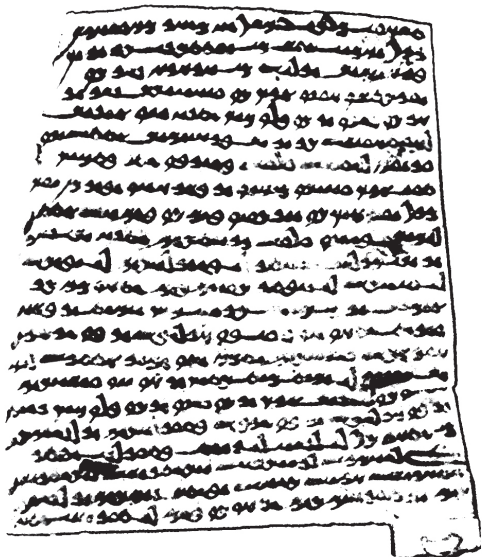
§ 55. БОЙГОНИИ ДЕВАШТИЧ ВА АҲАММИЯТИ ТАЪРИХИИ ОН

Ҳуҷҷатҳои хаттӣ. Баъди шикасти Деваштич арабҳо бо ғанимати зиёд баргаштанд. Аммо онҳо надонистанд, ки дар яке аз хумҳои дохили кӯшк бойгонии шоҳ Деваштич пинҳон аст. Ин бойгониро баъди 1200 сол, яъне соли 1932-юм ҷӯпони деҳаи Хайрободи ноҳияи Айнии Тоҷикистон – Ҷӯраалӣ Маҳмадалӣ тасодуфан ошкор сохт. Вай дар болои харобаи қалъаи Муғ буз мечаронид. Ногоҳ чашмаш ба сӯрохие афтод, ки дар даруни он як сабади пур аз коғазҳои печонида мехобид. Ў як лӯлапечи коғазхоро гирифта, ба деҳа овард ва ба мӯйсафедони хатти арабихон нишон дод. Аммо дар деҳа ва деҳаҳои атроф ин хатро касе хонда наметавонист. Дар охир хат ба дасти котиби ҳизбии ноҳия – А. Пӯлодӣ мерасад. Пӯлодӣ онро ба Душанбе, ба Академияи илмҳо меорад ва аз ин ҷо як нусхаи расми онро ба шаҳри Ленинград (ҳоло Санкт-Петербург) ба Пажӯҳишгоҳи ховаршиносӣ мефиристонанд. Забоншиноси маъруф А. Фрейман дастхатро дида, онро ба хатту забони суғдиён нисбат медиҳад.

Аввалин дастхатҳои забону хатти суғдиро дар аввали асри бист дар Донхуани Хутан (Синсизяни кунунии Чин) пайдо карда буданд, ки ба асри V милодӣ тааллуқ доштанд.

Дар қаламрави Суғд бори аввал ҳуҷҷатҳои кӯшкӣ Абаргар (кӯҳи Муғ) пайдо шуданд, ки аҳаммияти бузурги илмию фарҳангӣ доштанд. Вақте ки суғдӣ будани дастхат маълум шуд, соли 1933 А. Пӯлодӣ бо қувваи бошандагони деҳаи Хайробод дар харобаи Абаргар ковишҳои гузаронида, боз 21 дастхати дигар ёфт. Тирамоҳи ҳамон сол экспедитсияи Академияи илмҳои СССР бо сарвари А. Фрейман қалъаро пурра таҳқиқ ва боз 30 дастхати дигар пайдо

кард. Ҳамин тавр, аз харобаи Абаргар 74 ҳуччати суғдӣ, якто арабӣ ва зиёда аз 400 ашёи моддӣ ба даст омад. Дастхатҳо дар пораҳои чарм, коғазҳои абрешимӣ ва дастакҳои чӯби беда аз пӯст тозакардашуда бо ранги сиёҳ навишта шудаанд (расми 46).

Расми 46. Никоҳномаи суғдӣ аз кӯшики Абаргар ёфтшуда

Бинои Абаргар ҳамагӣ аз панҷ ҳучраи равоқӣ иборат аст. Бино дуқабата, аммо қабати дуюм боқӣ намондааст. Ҳамаи бозёфтҳо дар хонаҳои қабати якум ва хумҳо нигоҳ дошта шудаанд. Баъзе ҳуччатҳои дар чӯб навишта аз ҷониби шахсони номаълум сӯзонида шудаанд.

Дар харобаи Абаргар тирҳои пайкони бо най пайваста хеле зиёд ба даст омаданд. Ин тирҳо барои омӯхтани таърихи ҳарбии давраи истилои арабҳо сарчашмаи бебаҳо ба ҳисоб мераванд. Аз Абаргар табақ, коса, чумча, кафлез, шонаҳои занона, бели чӯбин, дастгоҳҳои бофандагӣ, пораҳои сандуқи бо чарм рӯкашшуда ва бо оби тилло хотамкоришуда ва ғайра ёфта шуданд.

Мактуби Ал-Ҷарроҳ ва Абдурраҳмон ибни Субҳ. Аз ҳама бозёфти гаронбаҳо дастхатҳои суғдӣ мебошанд. Дар байни мактубҳо як ҳуччат бо хатту забони арабӣ низ вучуд дошт, ки дар он омадааст: «Ба амир Ал-Ҷарроҳ аз мавло Деваштӣ салом. Раҳмати илоҳӣ ба шумо бодо, илоҳо, доиман саломат бошед.

Худоро ёд мекунам, ки ӯ якка ва ягона аст. Худованд ба шумо хайр дихад, ки аз писарони Гархун ёд кардаед. Агар онҳо лозим бошанд, ба Сулаймон Абусарӣ хабар дихед. Ман розӣ ҳастам, ки онҳоро ба воситаи вай ба назди шумо фиристам. Ё ки аз аспони алоқа якто-яшро фармояд, ман онҳоро бо навқарам ба назди шумо мефиристам. Аз Худованд ба шумо саломатӣ мецохам».

Академик И.Ю.Крачковский – арабшиноси номии рус ин мактубро хонда, маълум сохт, ки Ал-Чарроҳ солҳои 717–719-ум амири Хуросон буд. Ӯ мардони калонсолро ба хатна маҷбур менамуд, ки боиси норозигии зиёд шуд.

Деваштич зоҳиран худро мусалмон вонамуд карда, соҳиби тахти Суғд гардид. Вақте ихшиди Суғд таъйин гашт, бар зидди арабҳо муборизаи ошкор бурд ва ин сабаби аз вазифа рафтани куштани ӯ гардид. Дар ин бора мактуби муовини амири Хуросон ба Деваштич гувоҳӣ медиҳад: «Бисмиллоҳир Раҳмонир Раҳим. Аз номи амир менависад Абдурраҳмон ибни Субҳ ба ҷаноби ихшиди Суғд ва афшини Самарқанд – Деваштич эҳтиром. Дина Ничитак ва мағупат Қурҷӣ аз пеши амир омаданд ва ба номи ту хатти норизоӣ оварданд. Ту магар пинҳонӣ аз ман ба дасти Ничитак ва Қурҷӣ ба амир хатте фиристода будӣ? Амир ба ман мактуб навишта, аз ту хеле дар ғазаб шудааст. Ман баъдтар онро ба ту мефиристам, то ки худат бо чашмонат хонда бубинӣ ва бовар намоӣ. Амир баъзе суханонро дар хат нанавишта, даҳонӣ ба Ничитак ва Қурҷӣ гуфтааст. Онҳо аз ин суханҳо хеле тарсида, барои ту ғамгин мебошанд. Агар ту минбаъд ба амир хат нависӣ, ба ман як нусхаи онро бифирист, то ки ман огоҳ бошам. Ҳоло суханҳои Ничитак ва Қурҷиро бодикқат гӯш кун ва мувофиқи онҳо амал намо, варна аз амир боз дигар фармонҳо низ мумкин биёянд».

Ҳамин тавр, аз мазмуни мактуб бармеояд, ки арабҳо ба воситаи муовинони худ бар шоҳони хурду калони Суғд саҳт назорат мебуридаанд. Ин кори онҳо ба шоҳони маҳаллӣ, ба монанди Деваштич намефорид. Деваштич ба ҷойи ёрӣ ба амир дар пахш намудани шӯришҳо боз мактуби дағалонае навиштааст, ки қаҳру ғазаби вайро афзудааст. Аз мактубҳои дипломатии Деваштич ба хубӣ маълум мешаванд, ки вай аввалин шахсе буд, ки мехост шоҳони маҳаллиро муттаҳид созад ва ба муқобили арабҳо муборизаи қатъӣ барад. Аммо, мутаассифона, ӯ барои ин кор вақти кам дошт ва шоҳони Чоч, Фарғона ва Истаравшан боз даст ба хиёнат зада, нақшаи ӯро барбод доданд.

Расми 47. 1. Кафлез ва табақи чӯбини аз қалъаи Абаргар ёфтшуда
 2. Курчак – бели чӯбин аз қалъаи Абаргар
 3. Шонаҳои занона ва болопӯши сабад аз қалъаи Абаргар
 4. Донаҳои нард аз чӯб ва устухон аз қалъаи Абаргар

Дар байни дастхатҳои қалъаи Абаргар намунаи ягонаи ақди никохи духтари тоҷики пеш аз ислом – Дугдонча, тақвими суғдӣ, ҳуччатҳои нодир дар бораи иҷора додани осиебҳо, харидани замин, забонхатҳо ва ғайра мавҷуданд (расми 47).

САВОЛҲО:

1. Қалъаи кӯҳи Муг дар кучо чой дорад ва номи ҳақиқии он чист?
2. Ҳуччатҳои суғдӣ чӣ тавр дастрас шуданд?
3. Кадом олимон онҳоро тарҷума ва тафсир кардаанд?
4. Аҳаммияти ҳуччатҳо барои таърихи халқамон аз чӣ иборат аст?

§ 56. МУБОРИЗАИ ТОҶИКОН ДАР СОЛҲОИ 726–730 МИЛОДӢ БА МУҚОБИЛИ ИСТИЛОГАРОНИ АРАБ

Кушторҳои бераҳмонаи арабҳо дар Суғду Фарғона, аҳдшиканона ва ваҳшиёна куштани шоҳ Деваштич ва садҳо ватанпарастони дигар иродаи тоҷиконро нашикаст, балки неру бахшид. Халифаи араб амири Хуросон Ал-Хароширо барои ҷабру зулмаш дар Тоҷикзамини Шарқӣ аз вазифа озод намуд. Аммо Ал-Харошӣ бо тарафдоронаш ба халифа итоат накарда, қатлу ғоратро дар замини мо давом дод. Ба ривояти Табарӣ, ӯ хайкалу мучассама, зарфҳои заррин ва симин, тангаҳои зиёди тиллоро чамъ оварда, ба ҳешовандону наздикони худ тақсим мекард ва ба муқобили фиристодаҳои халифа меҷангид. Ал-Харошӣ ба василаи хирочро аз будаш беш ситонидан, дороии зиёд чамъ карда буд.

Лашкаркашии Асад ибни Абдуллоҳ ба Хатлон ва шикасти ӯ. Соли 725-ум Асад ибни Абдуллоҳ амири Хуросон таъйин мешавад. Хуросон дар назари арабҳои ғоратгари чашмгурусна мамлакати бойтарини хилофат ба ҳисоб мерафт ва барои дар ин ҷо амир шудан, довталабон муборизаи хунин мебуданд. Асад ибни Абдуллоҳ ба Хуросон омада, барои ҳучуми ғоратгарона ба сӯйи Суғд тайёри мебинад. Вай дар ин сафараш сарлашкарони дар ноҳияҳо бударо бо одамони бовариноки худ иваз мекунад. Дар Истаравшан бо афшиншоҳи он шартномае баста, аз ӯ маблағе мегирад ва ба ноҳияи Барукани назди Балх меравад, ки ҷойи зисти арабони ямании ҳамдиёраш буд.

Аз ҳамин сабаб, маркази аморатро аз Нишопур ба Балх кӯчонида, ба таъмири девори шахр, ободонии шахристон ва қароргоҳи худ машғул мешавад. Сарвари сохтмони Балх – Бармак, ки аз авлоди мубадон буд, таъйин мешавад.

Бояд тазаккур дод, ки бо омадани Асад ибни Абдуллоҳ сиёсати арабҳо бо шоҳони маҳаллӣ тағйир меёбад. Ӯ бо бузургони тоҷик муносибати хуб намуда, онҳоро ба худ наздик мекунад. Маҳаллиён вазифаҳо гирифта, ба мусалмон шудан рӯй меоранд ва минбаъд муборизи роҳи ислом мешаванд.

Асад аз Балх ба вилоятҳои Нимрӯз ва Ғур лашкар мекашад, аммо шоҳони вилоятҳои зикршуда бе ҷанг исломро қабул мекунад ва бо Абдуллоҳ созишнома мебанданду мустақилияти худро нигоҳ медоранд.

Асад ибни Абдуллоҳ соли 725-ум ба Хатлон ҳучум мекунад. Хатлон дар он вақт яке аз шоҳигарихҳои пурзӯртарини Тахористон буд ва ҳудуди имрӯзаи вилояти Хатлон бахши зиёди Бадахшони кунунии Афғонистонро дар бар дошт. Шоҳи он Шаҳбол марди ҷасуру оқил буд ва бо ҳокони турк наздикӣ дошт. Мувофиқи гуфтаи сарчашмаҳои ҷинӣ, лашкари Хатлон 50 ҳазор савору пиёдаро ташкил менамуд. Вақте арабҳо ба ҳудуди Хатлон ворид шуданд, онҳоро қувваҳои якҷояи тоҷикону туркон пешвоз гирифтанд ва задухӯрди шадида ба вучуд омад, ки дар натиҷаи он арабҳо талафоти калон дода, рӯ ба ғурез ниҳоданд. Тоҷикони Балх ба лашкари шикастхӯрда ва маҷрӯхшудаи Асад масҳараомез меғуфтанд:

*Аз Хутталон омадӣ,
Ба рӯ табаҳ омадӣ,
Овора боз омадӣ,
Хушқу низор омадӣ.*

Овозаи шикасти шармандавори Асади Абдуллоҳ то ба халифа мерасад. Халифа ба ғзаб омада, ӯро ҳамчун сарлашқари ноухдабаро аз амирии Хуросон дур месозад. Ғалабаи мардуми Хатлон нишон дод, ки агар тоҷикон муташаккилона ҷанганд, ба арабҳо ғолиб меоянд.

Муҳорибаи Камарҷо. Соли 728-ум амири нави Хуросон Ашрас бо лашқари бузург барои пахши шӯриши суғдиён ба Самарқанд меояд. Ӯ дар Суғд эълон мекунад, ки ҳарки исломро

напазируфтасту мепазирад, аз андози чизя озод аст. Мардуми заҳматкаш ҳама худро мусалмон эълон мекунад ва арабҳо аз ҳеч кас хироч чамъ карда наметавонанд. Аз ин сабаб, шоҳи Суғд ба амири Хуросон арз менамояд, ки акнун дар Суғд ҳама ислормо қабул карданд ва одами хирочдиханда намонд.

Амир аз ваъдаи худ бармегардад ва фармон медиҳад, ки аз ҳамаи мардуми ғайриараб хироч ситонанд. Ин фармон сабаби норозигӣ ва аз мусалмонӣ рӯй гардондани тоҷикон мегардад. Мардум силоҳ ба даст мегиранд ва боз ба муқобили арабҳо ба ҷанг медароянд. Танҳо дар рустоҳои Самарқанд ҳафт ҳазор одам шӯрида буданд. Ба ин исён баъзе арабҳо низ ҳамроҳ мешаванд.

Амири Хуросон бо лашкари 80-ҳазора ба Омул омада, дар он ҷо се моҳ тайёри мебинад ва 10 ҳазор сипоҳиро аз рӯди Ому гузаронида, ба сӯи Бухоро мефиристад. Аммо онҳо дар роҳ ба туркон вохӯрда, мечанганд ва талафоти зиёд медиҳанд. Аз ин ҳодиса арабҳои дар Омул буда огоҳӣ меёбанд ва ба ёрии онҳо сипоҳи асосӣ бо сарварии амир ба ҷанг меояд ва тоҷикону туркон ақиб менишинанд. Амир Ашрас бо лашкараш дар наздикии шаҳри Пайканди Бухоро ҷой мегирад. Тоҷикон роҳи обро мебанданд ва душман аз ташнагӣ азоб мекашад. Рӯзи дигар онҳо ба лашкари араб ҳучум оварда, зиёда аз ҳазор нафари онҳоро мекушанд. Рӯзи сеюм лашкари тоҷикони Суғд, Насаф, Чоч, Истаравшан ва Фарғона ба ҳучуми қатъӣ гузашта, арабҳоро маҷбур мекунад, ки дар қалъаи дастнораси Камарҷо паноҳ баранд.

Миқдори арабҳо 6 ҳазор нафар буд, аммо шумораи лашкари тоҷикону турк бештар. Мувофиқи ривояти таърихӣ, дар лашкари туркон як дастаи 30-нафараи форсҳо бо сарварии Хусрав, писари Яздигурди III низ иштирок дошт.

Аз ҷониби лашкари тоҷикон ва туркон як гурӯҳи дусаднафара бо сарварии Бозгарӣ барои гуфтушунид ба назди қалъа омада, арабҳоро ба таслим ва ё қабули дини зардуштӣ даъват мекунад. Арабҳо ин даъватро напазируфта, ба гурӯҳи Бозгарӣ тир мекушоянд ва яке аз тирҳо ба Бозгарӣ расида, ўро ҳалок мекунад.

Муҳосираи қалъаи Камарҷо ду моҳ давом меёбад ва муттаҳидин аз сабаби бо дили нохоҳам ҷангидан, ғалабаро аз даст медиҳанд. Барои марги Бозгарӣ асирони араб бо сарварии Ҳаҷҷоч Нодирӣ кушта мешаванд. Арабҳо низ асирони тоҷикону

туркро, ки бештар аз занону кӯдакон иборат буданд, ба қатл мерасонанд.

Дар ин ҷанг шоҳи Чоч – Тарбанд ҳалок мешавад ва ривояте ҳаст, ки гуё Ҳачҷочро барои хуни Тарбанд сар задаанд. Мувофиқи ривояти Табарӣ, дар дасти арабҳо шоҳи Суғд – Ғӯрак асир буд ва дастаҳои Суғд бо сарвари писари ӯ Мухтор наменҷангиданд ва дигаронро низ аз муҳосира нигоҳ медоштанд. Яке аз сабабҳои қалъаро бо ҳучум нагирифтани тоҷикон ин буд, ки дар ин ҷо Ғӯрак ва занону кӯдакони суғдиён чун гаравгон нигоҳ дошта мешуданд. Табарӣ дар бораи ҷӣ тавр гаравгон гирифтани Ғӯрак ва занону фарзандони суғдӣ чизе наменгӯяд, аммо ин гаравгонҳо лашкари арабро аз торумор начот доданд. Муҳосира 58 рӯз давом кард ва ниҳоят иттифоқчиён розӣ шуданд, ки аз ихотаи қалъа даст кашанд ва арабҳо баромада раванд. Ривоят аст, ки дар ин ҷанг амири Хуросон – Ашрас ба ҳалокат мерасад.

Ҳамин тавр, арабҳо шартҳои тоҷиконро пазируфта, Ғӯракро озод карданд ва худ аз қалъа баромада рафтанд. Онҳо ба хоҳири Ғӯраки пир ва чанд зану фарзанди ашроф ба лашкари араб иҷозат доданд, ки ба Самарқанд омада, бо қувваҳои дигар ҳамроҳ шаванд ва минбаъд ба муқобили тоҷикон бичангад ва ҳазорҳо нафарро бикӯшад.

Соли 730-юм халифа Ҷунайдиро амири нав таъин намуд. Ривоят мекунанд, ки Ҷунайди дар ҷангҳо бо тоҷикон марҷоне аз навъи ҷавоҳир ба даст оварда буд. Ӯ онро ба зани халифа мебахшад ва халифа ӯро амири Хуросон таъин мекунад. Ҷунайди бо лашкари худ ба Суғд меояд ва ба ҷанг ҳамроҳ мешавад.

САВОЛҲО:

- 1. Кадом амири Хуросон аввалин шуда, сиёсати наздиқшавиро бо шоҳону бузургони маҳаллӣ пеш гирифт ва он ҷӣ натиҷа дод?*
- 2. Чаро Асад ибни Абдуллоҳ дар ҷанги Хатлон шикаст хӯрд ва дар ҳаққи ӯ кадом шеърӣ ҳаҷвиро гуфтанд?*
- 3. Созишномаи Камарчо ҷӣ аҳаммият дошт?*
- 4. Чаро шӯриши бенатиҷа анҷомид?*

§ 57. ШҶРИШҶОИ СОЛҶОИ 30-ЮМ ДАР ТОҶИКЗАМИНИ ШАРҚӢ

Сиёсати Ашрасро амирони баъди ӯ тағйир надода, золимӣ ва хирочи ноҳақро аз мардумони мусалмоншуда ва ғайримусалмон мерӯениданд. Ин буд, ки мардуми Кешу Насаф ва Суғду Фарғона боз шӯриданд. СолҶои 731–733-юм дар Самарқанд намояндаи арабҳо – Савр ба муқобили шӯришгарон лашкар кашид. Амири Хуросон Ҷунайдӣ Умарро бо 18 ҳазор лашкар аз Тахористон ва Иброҳим ибни Басамро бо роҳи дигар ва дастаҳои иловагӣ ба Суғд фиристод. Худаш низ бо 5 ҳазор аскар равона шуд. Тоҷикон чоҳҳои роҳи биёбони байни Кешу Омулро хокпур намуданд, то ки арабҳо аз беобӣ азоб кашанд. Онҳо ба ағбаи Кеш ба сӯйи Самарқанд омаданд ва дар масофаи 4 фарсах аз Самарқанд бо лашкари турку тоҷик вохӯрданд.

Лашкари араб аз саворони вазнинилоҳ, яъне савороне, ки худашон бо аспашон ҷавшанпӯш буданд, савороне, ки танҳо худашон ҷавшан доштанд ва савороне, ки танҳо силоҳи сабук доштанд ва пиёдагон иборат буд. Онҳо мувофиқи силоҳашон: вазнин, нимвазнин ва сабуксилоҳ ба муқобили лашкари турку тоҷик саф оростанд. Ба лашкари араб 12 лашкаркаши ҷангозмуда роҳбарӣ менамуданд. Лашкари тоҷиконро шохони Суғд – Ғӯрак, Кеш – Шиканд, Фарғона – Алутар ва туркон – Корсул сарварӣ менамуданд. Ҷанг дар назди деҳаи Маймурғ ба амал омад. Дар ин задухӯрд дастаҳои араб бо сарварию Зуҳайр, Ҳавзан, Ҷирфас ва Хонад торумор гаштанд.

Мухориба дар қаноти рост, ки барои арабҳо созгор буд, гоҳ дар сафи арабҳо ва гоҳ дар сафи туркон парешонӣ меовард. Сарфармондеҳи сипоҳи араб Ҷунайдӣ ба ёрии қаноти рост сарбоз фиристод. Ҷанг то шом давом кард ва шаб ҳар ду сипоҳ ба ҷойҳои худ бозгаштанд. Талафот дар байни арабҳо нисбат ба тоҷику турк хеле зиёд буд.

Дар рӯзҳои ҷумъа ва шанбе ҳангоми ҷанг хокбоде бархост, ки кас касро намедид. Вақте хокбод фуру нишаст, диданд, ки дастаи арабҳо бо сардории Савр дар миёни туркон парешон аст. Туркон онҳоро ихота намуда куштанд. Худи Савр ба ғоре афтида, миёнаш шикаст ва мурд. Дар сипоҳи ҳар ду тараф захмиён зиёд буданд. Тоҷикон ва туркон метавонистанд ғолиб оянд, аммо ба боқимондаи лашкари араб имкон доданд, ки сӯйи Самарқанд

равад. Чунайди ба халифа хат навишта, ёри металабад. Халифа 30 ҳазор аскарро бо сарвари Абдуррахмон ибни Наим, ки дар Суғд чангида буд, мефиристад. Чунайди бо боқимондаи дастаи худ як сол дар Самарқанд дар муҳосира мемонад.

Шикасти дуюмини Асад ибни Абдуллоҳ дар Хатлон. Асад ҳеҷ гоҳ шикасти шармандавори худро аз хатлониён фаромӯш накарда буд. Ӯ соли 735-ум дубора амири Хуросон таъйин мешавад. Вай баъди соҳиб шудани тахти амири, соли 737-ум барои ҷазо додан, ба Хатлон лашкар мекашад. Мувофиқи ривояти Табарӣ, Шаҳбол мурда буд ва дар Хатлон Ходаш-писари Шаҳбол подшоҳӣ мекард. Ӯ марди тарсончак ва камчуръат буд. Арабҳо қалъаи Зигаракро гирифта, ғанимати зиёде, аз ҷумла рамаҳои гӯсфандонро соҳиб мешаванд. Ходаш аз омадани арабҳо тарсида, ба назди ҳоқони турк барои ёри меравад. Ҳоқон бо шунидани лашкаркашии Асад сипоҳи худро омода месозад ва ба Хатлон меояд. Асад аз омадани туркон ба ёрии хатлониён тарсида, меҳоҳад ғаниматҳои худро аз рӯди Хароб (Панҷ) гузаронад ва ба ҳар сарбоз фармон медиҳад, ки яктой гӯсфандро низ аз об гузаронад. Ва худи Асад низ гӯсфандеро гирифта буд. Ба Асад хабар доданд, ки лашкари тоҷикон ва туркон наздик расидаанд, гӯсфандонро монда, одамонро аз об гузаронанд. Аммо амири чашмгурусна эълон намуд, ки касе бе гӯсфанд мегузарад, дасташ бурида мешавад. Вақте ки одамон бо гӯсфандон дохили рӯд шуданд, гузаргоҳ сероб ва чуқур буд ва одамону гӯсфандонро мебурд ва бисёри ғарқ шуданд.

Бахше, ки дар соҳил буд, аз тарафи лашкари яқояи тоҷикон ва туркон кушта шуданд. Лашкаркашони тоҷик – Иштихонӣ ва Ашкандӣ ба арабҳо зарбаи сахт расонида, баъзе саронро асир ва аслиҳаи зиёдро ғанимат гирифтанд. Дар соҳили чап, ки Асад он ҷо буд, бӯрони шадид бархост ва дар торикии он арабҳо ба қалъае пинҳон шуданд ва лашкари тоҷику турк ба соҳили рост бозгаштанд. Рӯзи дигар Асад худро мағлуб шуморида, ақибнишинӣ намуд.

Дар ин ҷо шоҳи Чағониён, ки аз тарафи арабҳо мечангид, кушта шуд. Ҳамин тавр, Асад ибни Абдуллоҳ дуюмбора аз хатлониён шикаст хӯрда, шармандавор ба Балх омад.

Сеюмин лашкаркашии Асад ибни Абдуллоҳ ба Хатлон. Шоҳи Хатлон – Ходаш соли 738-ум боз аз ҳуҷуми арабҳо тарсида, ба пеши ҳоқон ва аз он ҷо ба сӯи Чин рафт. Дар вақти ҳуҷуми сеюминбораи Асад дастаи Хатлонро Бадртархун идора менамуд.

Шахбол дар вақти мурдани худ ба яке аз наздиконаш Саочӣ чунин васият карда буд:

1. Ба мардуми Хатлон такаббурӣ накунад, зеро онҳо фахру кудуратро намебардоранд. Онҳо танҳо ба шоҳони худ итоат мекунанд. 2. Шоҳзода Ходашро ёфта биёред, зеро ӯ вориси тахти ин мамлакат аст. 3. Бо арабҳо начангед, зеро шумо қобилияти роҳбарии чангро надоред ва мамлакатро ба тороҷ медихед.

Ҳамин тавр, дар вақти ҳуҷуми сеюминбораи Асад, Хатлон бе шоҳ буд ва онро Бадртархун, ки аз шерони Бомииён ва аз сулолаи шоҳони Хатлон буд, дар дарбори Шахбол дар Рустоқ мезист ва аз набудани ворис дар ин бахш ҳукм меронд. Вай бо арабҳо чанг кардан намехост. Аз таърихномаҳои замони истилои араб дар Тоҷикзамин бармеояд, ки шоҳони Хатлон ва Бомииён аз сулолаи Ҳайтолииён буданд ва унвони шери Хатлон ва Бомииёро доштанд.

Асад, ки ду шикасти худро дар Хатлон ҳеҷ фаромӯш намекард, ин дафъа Хатлонро бе чанг ишғол менамояд ва Бадртархунро ба меҳмонӣ даъват намуда, асир мегирад ва аз ӯ талаб менамояд, ки аз Хатлон берун равад. Мувофиқи гуфтаи Табарӣ, Бадртархун аз Асад як миллион дирҳам талаб мекунад. Асад ба ӯ мегӯяд: «Аз Хатлон нестӣ ва чӣ тавре ки аз Бомииён омадаӣ, ҳамон тавр бозгард». Бадртархун посух медихад: «Ман ба ин ҷо дар ҷавониям омадам ва он чӣ дорам, ба зӯри бозу гирд овардаам. Ҳоло ту, як марди бегона, бо ду уштури думбурида ба замини мо омадаӣ ва ба ватанат камаш бо 50 уштури пур ва ғанимат бармегардӣ. Боз аз ман талаб дорӣ, ки зану фарзанд, хонаҷоямро монда, баромада равам?»

Асад аз ин суҳанони таҳқиромези шоҳи Хатлон дар ғазаб шуда, ӯро ваҳшиёна ба қатл мерасонад; аввал гӯшу бинӣ ва дастҳояшро мебурад, сипас сарашро аз тан ҷудо мекунад. Гуё Бадртархун арабхоро ба чунин шакл мекуштааст ва он арабе, ки узвҳои Бадртархунро буридааст, хеши яке аз он куштагони Бадртархун будааст. Дӯстони Бадртархун зану фарзанди ӯро ба кӯҳистон бурда, пинҳон мекунанд ва Асад боргоҳи хатлонии Рустоқи Бузургро ба яғмо мебарад. Дар назди Чубак ва Сайёд гузаргоҳе буд ва шоҳони Хатлон дар ҳар ду соҳил қасрҳои худро доштанд. Дар ин ҳуҷум Асад аз тарси шикастҳои пешин ба соҳили рост нагузашт.

Асад як дастаи калонро ба қалъаҳои кӯҳии Хатлон барои ҳус-туҷӯӣ фарзанди Бадртархун мефиристад. Онҳо якчанд қалъаро харобу ғорат менамоянд, аммо зану фарзанди шоҳро намеёбанд.

Асад Хатлони бесоҳибро тороч мекунад ва бо ғанимати фаровон бармегардад.

Сабабҳои шикасти шӯришҳои солҳои 20–30-юм, пеш аз ҳама, дар иттифоқ набудани шоҳони тоҷик буд. Онҳо бо якдигар забон як қарда, ба муқобили арабҳо мубориза бурданро намехостанд. Онҳо бештар аз арабҳо не, аз бузургшавии якдигар метарсиданд.

Дар тули асорати бисёрсола дар зери зулми арабҳо бахше аз шоҳони маҳаллӣ мусалмон шуда, ҳамроҳи арабҳо бо ҳамватанони худ мечангиданд ва якдигарро мефуруҳтанд. Дар лашкари Асад ибни Абдуллоҳ на танҳо форсҳо – тоҷикони Тоҷикзамини Ғарбӣ, балки тоҷикони шарқӣ низ хеле зиёд буданд.

САВОЛҲО:

1. Муборизаҳои тоҷикон дар солҳои 20–30-юм бар зидди арабҳо аз солҳои пешин чӣ фарқ доштанд?
2. Чаро аъён ашрофи тоҷик бо арабҳо ва арабҳо бо онҳо муросо мекарданд?
3. Кадом навъи сипоҳиёро вазнинилоҳ, кадом навъро нимвазнинилоҳ меҳисобиданд ва дар ҷанг вазифаи онҳо аз чӣ иборат буд?

§ 58. МУБОРИЗАИ ЯКҶОЯИ ТОҶИКУ АРАБ БА МУҚОБИЛИ УММАВИЁН

Сиёсати Насри Сайёр дар солҳои 738–748-ум. Дини ислом ва ҳокимияти арабҳо дар замони амири Хуросон будани Наср ибни Сайёр (738–748) хеле мустаҳкам гардид. Насри Сайёр дар ҷавонияш ба Мовароуннаҳр омада, дар ҷангҳо иштирок дошт, бо ҳаёти мардуми тоҷик ва хулқу атвори он хуб шинос буд. Бо бисёр шоҳон ва давлатмандони маҳаллӣ дӯстӣ қарда буд ва майли бо мардум сулҳу салоҳро дошт. Мо пештар зикр кардем, ки пас аз амирии Хуросонро ба даст гирифтани Асад ибни Абдуллоҳ, сиёсати арабҳо нисбат ба давлатдорони тоҷик тағйир ёфт. Ӯ мекушид, ки нисбат ба тоҷикон сиёсати боадолатонаро пеш барад.

Сайёр ин сиёсатро давом дод. Дар натиҷа муборизаи мардуми тоҷик бар зидди арабҳо рӯ ба сустӣ мениҳад. Ҷангҳои солҳои 20–30-юми асри VIII нуқтаи баландтарин ва охирини муборизаи тоҷикон ба муқобили арабҳо ба шумор мераванд.

Насри Сайёр ҳамчун марди сиёсатмадор хуб фаҳмида тавонист, ки бо зӯрӣ бар тоҷикон ҳукм рондан мумкин нест.

Баръакс, бо онҳо бояд наздикӣ ҳуст ва сиёсати одилонаро пеш гирифт, хирочи қизяро, ки аз тоҷикони мусалмоншуда меситониданд, барҳам дод. Ҳамаи тоҷикони мусалмон аз ин хироч озод шуданд.

Хирочро танҳо аз одамони ғайримусалмон мегирифтанд ва он вазнин буд. Хирочи умумиро бояд ҳама меоданд. Ба ривояти Табарӣ, дар муддати як ҳафта 80 ҳазор одам аз хирочи қизя озод шуд ва 80 ҳазор тоҷики дигар қизя меод.

Насри Сайёр бо тоҷикони гуреза (суғдиён), ки дар назди туркон буданд ва хоҳиши ба ватан баргаштанро доштанд, сулҳ баст, ки мувофиқи он: 1) қасоне, ки исломро напазируфтаанд, чазо дода намешаванд; 2) аз баргаштагон қарзи андозҳои пешинро намеситонанд; 3) арабҳои асир, ки дар дасти суғдиҳо буданд, мувофиқи шартнома озод мегарданд ва ҳеҷ кас гунаҳгор доништа намешавад.

Дар замони Насри Сайёр хонадоршавии арабҳо бо духтарони маҳаллӣ ва маҳаллиёни давлатманд бо арабҳо вусъат меёбад. Дар миёни арабҳои сокини Тоҷикзамин нисбаҳои тоҷикии Бохтарӣ, Суғдӣ, Ҷурҷонӣ ва ғайра пайдо мешаванд. Бисёр сарлашкарони араби заминдор бо маҳаллиён омезиш ёфта, ба тоҷикӣ ҳарф мезаданд. Масалан, бухорхудот Туғшод духтари худро ба никоҳи Насри Сайёр даровард ва барояш замин низ чудо кард.

Вақте ки Туғшодро ду деҳқони мусалмоншуда ба қатл мерасонанд, тамоми молу мулкаш ба Наср ҳамчун мерос мегузарад. Бо вучуди ин наздикиву ҳешовандӣ бо араб, Туғшод мусалмониро напазируфта буд. Аз ин сабаб, вақте ки ӯро дар Самарқанд мекушанд, зардуштиён гӯшти ӯро аз устухон чудо карда, колбадашро ба Бухоро мебаранд.

Насри Сайёр соли 740-ум ба Фарғона лашкар мекашад ва дар Куба қарор мегирад. Тоҷикони ин ҷо аз омадани ӯ огоҳӣ ёфта, хӯроки чорворо месӯзонанд ва озукавориро пинҳон мекунанд. Дар охири сол Наср ба муқобили ихшиди Фарғона лашкар мефиристанад. Лашкар қалъаро печонда, роҳҳои даромаду баромадро зери назорат мегирад, аммо фарғонагиҳо шабҳо аз қалъа берун омада, аспҳои аърбро мебаранд ва бахше аз арабҳоро асир мегиранд. Наср дастаи дигарро ба ёрӣ мефиристад ва онҳо ин дафъа худро ба хоб андохта, аз қалъа баромадаҳоро дастگیر мекунанд. Дар байни дастگیرшудагон

шоҳзодаи Фарғона – ҷавони хеле далер низ буд, ки бо фиреб ба даст афтод. Наср ўро мекушад ва бо лашкари зиёд ба ҷанг меояд, бо модари шоҳ вомехўрад ва сулҳ мебанданд.

Модари шоҳ сарони арабро ҳамроҳи Наср пазироӣ мекунад. Мувофиқи ривояти Табарӣ, модари шоҳ зани хеле ҷасур ва сиёсатмадор будааст. Вай ба Наср мегўяд: «Шумо на қадду қомати ҷанговарӣ доред ва на рикоби шоҳӣ».

Наср аз ў мепурсад: «Шоҳ ҷӣ гуна бояд бошад?» Ҷавоб медиҳад: «Шоҳ ҳама вақт бояд шаш ҷиз ҳамроҳ дошта бошад: 1) вазир, ки аз номи шоҳ мамлакатро идора кунад; вазир шахси поку боваринок бошад, ки шоҳ сирри дили худро ба ў гуфта тавонад ва ў сирро пинҳон дорад; 2) зане, ки дар ҳама ҳолатҳо ғаму парешониро аз ў дур дорад; 3) ошпази хосса, ки дар ҳама ҷо барои ў хўроки дилкаш пазад; 4) қалъаи устувор барои рўзҳои саҳт ва шамшер, ки аз хиёнат натарсад; 5) аспи савории хастанапазир; 6) хазинаи пур, ки дар рўзҳои саҳт ўро наҷот диҳад. Мо ин ҳамаро дорем ва аз шумо наметарсем».

Норозигҳои мардум аз Уммавиён. Халифаҳои уммави сиёсати зидди авлоди Муҳаммадро мебурданд ва онҳоро аз вазифаҳо дур мекарданд. Асосгузори ҳаракати аббосиҳо набераи амаки Муҳаммад – Муҳаммад Алӣ буд. Ў аз норозигҳои тоҷикони шарқӣ истифода мебурд. Ҷӣ тавре ки маълум аст, тоҷикон ба арабҳо ҳеҷ сари итоат намефароварданд. Аксари мардум аз андозҳои гарон норозӣ буданд. Арабҳо дар ҳар вилоят бар сари деҳқонон одамони худро мегузаштанд, ки онҳоро ҳокими асосӣ меҳисобиданд. Деҳқонон ҳеҷ гоҳ намехостанд, ки бегонагон ба сарашон ва боз дар ватани худашон ҳукмрон бошанд. Аз ин рӯ, онҳо бо арабҳои аз сиёсати Уммавиён норизо мепайвастанд. Аббосиён мегуфтанд, ки ҳамаи бадбахтиҳо аз беадолатии халифаҳои уммави сар задааст. Агар онҳо сарнагун шаванд, хирочҳо кам шуда, қорҳои маҷбури дар соҳтмони қасру биноҳо, канал ва ғайра аз байн мераванд. Аббосиҳо ваъда медоданд, ки агар Уммавиён сарнагун шаванд, тоҷикон дар идораи давлат баробари арабҳо иштирок менамоянд. Дар Хуросон ба ҷунбиши тоҷикон Абумуслими Хуросонӣ роҳбарӣ менамуд.

Ҷунбиши Абумуслим. Абумуслим аз тоҷикони Нишопур буд. Вай ба равияи шиаи дини ислом мепайвандад ва яке аз муборизони фаъоли зидди Уммавиён мегардад. Ў аз Иброҳим ибни Алӣ Муҳаммад Аббос дастури роҳбарии Хуросонро гирифта, ба Марв меояд ва бар зидди Уммавиён ба мубориза мебарояд.

Вай парчами худро сиёҳ ва гурзи худро нимсиёҳ мекунад. Ранги сиёҳ нишони беадолатии Уммавиён ба ҳисоб мерафт. Барои тоҷикон ранги сиёҳ ин нишонаи ситам, қувваи аҳриманӣ буд ва мардуми норозӣ зуд дар атрофи Абумуслим гирд омада, ба муқобили аҳриманҳои замон – Уммавиён ба мубориза бархостанд. Шӯриш дар муддати кӯтоҳ тамоми вилоятҳои Тоҷикзамини Шарқӣ: Ҳирот, Бушанг, Марв, Толиқон, Хатлон, Суғд, Марв, Нисо, Абевард, Балх, Нишопур ва ғайраро фаро гирифт. Мардум гурӯҳ-гурӯҳ, пиёдаву савора ба ҳаракати Абумуслим мепайвастанд. Шӯришгарон дар харҳои худ ба таҳқири халифа шиори «Марвони хар» менавиштанд.

Мувофиқи гуфтаи олими тоҷик Абуҳанифаи Диноварӣ, дар зери парчами Абумуслим сад ҳазор кас бо силоҳҳои гуногун мечангиданд. Шӯриш на танҳо Тоҷикзамин, балки Арабистонро низ фаро гирифт. Арабҳои норизо низ ба сӯи Абумуслим меомаданд ва ўро сарвари худ медонистанд. Абумуслимро мардум аз авлоди Муҳаммади пайғамбар эълон намуданд. Дар бисёр шаҳрҳо ҳокимони уммавиро мекуштанд ва Абумуслимро амир эълон менамуданд. Дар байни ҳокимони вилоятҳо, ки аслан арабҳо буданд, муносибатҳо тезтунд мешуд ва бисёр вақт задухӯрдҳои хунин ба амал меомаданд. Вақте ки дастаҳои Ал-Кирмонӣ Марвро гирифтанд, Насри Сайёр ба муқобили ў лашкаре мефиристад. Дар ин ҷанг, ки чанд рӯз давом кард, аз ҳар ду тараф ҳазорҳо нафар кушта шуданд ва қувваи ҳар ду ҷониб хеле заиф гардид.

Мувофиқи ривояти Табарӣ, ин ду гурӯҳи арабхоро бо якдигар Абумуслим бо мактубҳои бардурӯғ шӯронида буд. Баъд Абумуслим ба Ал-Кирмонӣ хат навишта, ўро барои муборизаи якҷоя ба муқобили Насри Сайёр даъват мекунад. Ал-кирмонӣ розигӣ медиҳад ва дар ҷанг ба муқобили Насри Сайёр ҳалок мешавад. Писари Ал-Кирмонӣ ба тарафи Абумуслим мегузарад ва бар зидди Насри Сайёр мечангад. Соли 748-ум Абумуслим ба Марв омада, қасрҳои амирони арабро ишғол намуд. Насри Сайёр мегурезад. Соли 750 қувваҳои зидди Уммавиён дар тамоми қаламрави хилофат ғолиб омаданд ва имоматии хилофат ба Аббосиён гузашт.

Аббосиён ба сари ҳокимият омада, барои иҷрои ваъдаҳои худ кӯшише ба харҷ надоданд. Абумуслим, ки амири Ҳуросон шуд, барои вусъати дини ислом ғамхорӣ мекард, аммо барои беҳбудии зиндагии ҳамватанонаш чорае наҷуст.

Хучуми лашкари Чин ба Тоҷикзамини Шарқӣ. Соли 751-ум сипоҳи Чин бо мақсади тасарруф ба Ҳафтрӯд даромад. Абумуслим лашкаре бо сардории Зиёди Солеҳ фиристод. Задухӯрд дар наздикии Тироз ба амал омад. Ба ривояти муаррих Ибни Асир, 50 ҳазор чиниён кушта шуданд ва 20 ҳазор асир афтоданд. Ин шикасти қатъӣ ба лашкариёни Чин чунон саҳт таъсир гузошт, ки дубора ёди хучум ба Тоҷикзамин накарданд.

Бояд тазаққур дод, ки дар тули сад соли муборизаи тоҷикон бо арабҳо шоҳони мамлақати мо борҳо аз императорони Чин ёрӣ хостанд, аммо онҳо ба ёрӣ наомаданд. Императори Чин гумон дошт, ки дар натиҷаи ҷангҳо суғст шудаем ва ӯ сарзамини моро ба осонӣ мегирад, аммо хато кард. Сипоҳи яқҷояи тоҷикону арабҳо қариб тамоми лашкари омадаро нобуд сохт ва боқимондаи дастаҳои Чин то ҳудуди мамлақати худ гурехтанд.

САВОЛҲО:

1. *Сипоҳи Насри Сайёр чӣ гуна буд?*
2. *Дар муборизаҳои зидди араби тоҷикон чӣ тағйироти гоҷавӣ ба вуҷуд омада буд?*
3. *Модари ихшиди Фарғона ба Насри Сайёр чӣ гуфт?*
4. *Чаро Умавиён шикаст хӯрданд?*
5. *Сипоҳи Абумуслими Хуросонӣ дар мубориза ба муқобили Умавиён чӣ гуна буд?*
6. *Чаро императори Чин ба Ҳафтрӯд хучум овард?*

§ 59–60. МУБОРИЗАИ ТОҶИКОН БА МУҚОБИЛИ АББОСИЁН

Дар дарси гузашта зикр шуда буд, ки халифаҳои аббосӣ баробари давлатро соҳиб шудан, ваъдаҳои худро дар ҳаққи оммаи заҳматкаш фаромӯш карданд, андозҳоро боз вазнинтар намуданд. Дар идора намудани давлат ва ҳаёти сипоҳи араб дастаҳои тоҷикон бо сарварони худ пайдо мешаванд. Аббосиён чун Умавиён барои қаламрави давлати арабро васеъ кардан ва исломро дар сар то сари мамлақатҳои ғайриараб паҳн кардан, мекушиданд.

Шӯриши Шарик дар Бухоро дар соли 751-ум. Ба ривояти муаррихи тоҷик Наршаҳӣ, Шарик марди арабе буд, ки дар Бухоро мезист. Вақте Аббосиён ба сари қудрат омаданд ва ваъдаҳои худ

ро ичро накарданд, вай мардумро бар зидди онҳо бархезонд. Ӯ мегуфт: «Аббосиён чун Уммавиён фиребгаранд, бояд ба сари хилофат авлоди бевоситаи Муҳаммаду Алӣ биёянд, зеро танҳо онҳо дар қаламрави хилофат адолат қорӣ карда метавонанд». Ба даъвати Шарик ҳокими Бухоро Абдулҷаббор ибни Шуайб, ҳокими Хоразм Абдулмалик ибни Харсама ва боз чандин ҳокимони дигар ҳамроҳ шуданд ва шумораи лашкари ӯ то ба 30 ҳазор расид.

Абумуслим Зиёди Солехро бо 10 ҳазор аскар мефиристад ва ба ӯ насиҳат мекунад, ки дар Омул истода, ҷосусон фиристонад ва баъди макон ва миқдори лашкари Шарикро муайян кардан, ба Бухоро равад. Баъди чанде худи Абумуслим ба Омул омад ва ба Зиёд гуфт: «Акнун бирав ва агар ёрӣ лозим бошад, одаме бифирист».

Зиёд ба Бухоро рафт ва Шарик низ лашкар аз шаҳр берун овард ва ҷанг даргирифт. Ҳар рӯз аз тарафи Зиёд талафоти зиёде ба амал меомад. Ҷанг 37 рӯз давом дошт ва агар бухорхудот бо 10 ҳазор аскар ба ёрии Зиёд намеомад, шӯришгарон ғалаба ба даст меоварданд. Қутайбаи Туғшод Бухороро ихота кард ва ба шӯришгарон обу нону алаф оварданро манъ намуд ва онҳоро мачбур кард таслим шаванд. Шӯришгарон аз гуруснагӣ шабона аз шаҳр берун рафтанд ва қисман пароканда шуданд. Дар бозгашт лашкари Қутайба ва Зиёд ба онҳо ҳамла карданд ва онҳоро парешон сохтанд. Шарик ҳалок шуд. Зиёд баъди Бухороро гирифтанд, шаҳрро оташ зад, ки се рӯз сӯхт, аммо аҳли Бухоро муборизаро давом медоданд ва Зиёд касеро, ки дастгир мекард, ба қатл мерасонд.

Баъди паҳш кардани шӯриши Бухоро, Зиёд ба муқобили самарқандиён лашкар кашид. Агарчи шӯргарони Самарқанд сарваре чун Шарик надоштанд, Зиёд муддати тулонӣ он ҷо монд ва ба муқобили онҳо мубориза бурд.

Дар ҳамин сол Абумуслим ба муқобили шӯришчиёни Кеш Холиди Иброҳимро фиристод ва ӯ бо шоҳи Кеш – Ихрид ҷангид ва ӯро шикаст дод. Мувофиқи ривояти Табарӣ, Холид аз хазинаи Ихрид зарфҳои зиёди тилло, нуқраи пурнақши чинӣ, зинҳои асп, парча ва матоъҳои дигари аҷибу ғарибро гирифта, назди Абумуслим ба Самарқанд фиристод. Арабҳо бародари Ихрид – Таранро шоҳи Кеш таъйин карданд.

Баъд Абумуслим ба Хатлон лашкар кашид ва бо шоҳи он – Ходаш ҷангид. Ходаш – писари Шаҳбол боз ба назди туркон паноҳ мебарад ва мамлакат бе шоҳ мемонад.

Ҳамин тавр, Абумуслим ҳамчун шахси вафодори Аббосиён манфиатҳои онҳоро аз душманони хоричӣ ва дохилий ҳимоя намуд. Аммо Аббосиён аз обрӯ ва шуҳрати Абумуслим тарсида, соли 755-ум халифа Мансур ўро ба дарбор даъват мекунад ва мекушад. Қатли Абумуслим мардуми тоҷикро ба муқобили Аббосиён бархезонд, зеро душмани тоҷик будани Аббосиён ошкор гардид. Дар ҳамин сол дар вилояти Рай тоҷикон бо сарвари шоғирди Абумуслим – Синдбод шӯриш бардоштанд.

Шӯриш ба зудӣ вилоятҳои Нишопур ва Кумисро фаро гирифт. Мувофиқи ривояти Табарӣ, дастаҳои Синдбод аз тоҷикони кӯхистони Рай, Кумис, Табаристон ва Нишопур иборат буданд. Халифа ба муқобили онҳо лашкари даҳазораро бо сарвари Чавҳар ибни Марар мефиристад. Муҳориба дар биёбони байни Ҳамадон ва Рай оғоз ёфт. Шӯришгарон зиёд буданд, аммо силоҳи хуби ҷангӣ надоштанд. Бо вучуди ин, онҳо ба лашкари касбии халифа 70 рӯз муқобилати сахт нишон доданд. Шӯришчиён шикаст хӯрданд. Дар ин вақт шӯриши калонтарин ба муқобили арабҳо дар Мовароуннаҳр бо сарвари Муқаннаъ сар шуд, ки хилофатро ба ларза андохт.

Шӯриши Сафедҷомагон бо сарвари Муқаннаъ дар солҳои 760–784. Бедодгарии арабҳо боиси шӯриши мардуми тоҷик гардид, ки он саросари Мовароуннаҳрро фаро гирифт. Ба шӯриш Муқаннаъ роҳбарӣ мекард. Муқаннаъ зодаи деҳаи Коздеҳи Марв буд ва Ҳошим ибни Ҳаким ном дошт. Вай одами босавод ва аз тамоми илмҳои замони худ баҳра бардошта, ҷоду ва тилисмотро низ медонист. Падари Муқаннаъ сарханг буд аз Балх. Худи Муқаннаъ одами беzeb ва як чашмаш кӯр буд. Аз ҳамин лиҳоз, рӯяшро пӯшонида мегашт, яъне ниқоб дошт, аз ин рӯ, вайро Муқаннаъ, яъне ниқобдор меномиданд.

Дар вақти амирии Абумуслим вай яке аз лашкаркашони Хуросон ва вазири Абдучаббори Яздӣ буд. Муқаннаъ даъвои пайғамбарӣ кард. Халифа Абуҷаъфар Давонакӣ ўро ба зиндон андохт. Вай баъди халосӣ ба Марв омад ва мардумонро ҷамъ кард ва гуфт: «Медонед, ки ман кистам?» Гуфтанд: «Ту Ҳошими Ҳаким ҳастӣ». Муқаннаъ гуфт: «Ман худоям ва бо ҳар ном амал мекунам. Гоҳе бо номи Мусо, гоҳе Иброҳим, Исо, Муҳаммад, имрӯз ба ин ном, ки мебинед». Мардумон гуфтанд: «Дигарон даъвои пайғамбарӣ доштанд, ту даъвои худӣ мекунӣ?» Муқаннаъ гуфт: «Эшон нафсонӣ буданд, ман рухониям». Гурӯҳе пайрави ӯ шуданд ва номаҳои вайро ба вилоятҳо бурданд. Дар номаҳо

менавишт: «Ман, Ҳошим ибни Ҳаким, саидуссодот, оли фалон ибни фалон, алҳамду лиллоҳ, манам Одам ва Нух ва Иброҳим ва Исо ва Мусо ва Муҳаммад ва Абумуслим ва Муқаннаъ ал-қудрат ва султон-ул-иззат ва-л-бурҳон. Ба ман гаравед ва бидонед, ки подшоҳӣ ва кирдигорӣ марост ва чуз ман худои дигар нест, касе маро бипазирад, ба бихишт равад ва напазирад, ба дӯзах».

Дар Марв мардумон пеши ӯ меомаданд ва аз мусалмонӣ рӯй мегардониданд. Дар Марв Абдуллоҳ ном араб духтари худ ба ӯ дод ва ба Мовароуннаҳр ба Кешу Насаф омад ва ташвиқот мебурд, то мардуми зиёде ба Муқаннаъ гаравиданд. Маркази оини онҳо деҳаи Субҳ буд. Ин деҳа ҳоло яке аз деҳаҳои бузурги тоҷикнишини Шахрисабз мебошад.

Ба гуфтаи Наршаҳӣ, пайравони Муқаннаъ ҳокими араби шаҳри Субҳро бикуштанд ва аксари сокинони деҳаҳои Суғд ба дини Муқаннаъ даромаданд. Наршаҳӣ дар бораи асосҳои дини Муқаннаъ чизе нанавиштааст ва мо намедонем, ки чаро мардум аз ислом рӯй гардонид, пайрави оини ӯ шуданд. Аз маълумоти Наршаҳӣ чунин бармеояд, ки Муқаннаъ ҳамаи мардумро ба баробарии иҷтимоӣ даъват менамуд. Ӯ гуфт: «Худо ва пайғамбар як аст ва вай баъди Абумуслим пайғамбар ва худо мебошад ва даъват менамояд, ки ҳамаи мардумон баробархуқуқ бошанд ва дар миёни онҳо дорову бенаво набошад».

Мардумони тоҷик дар ин давра мусалмони сахтэтиқод набуданд ва аз оини аҷдодии худ – зардушті дур шуда, ба кадом дин гаравиданро намедонистанд. Зулму ҷабр, андозҳои вазнин ва куштору ғорати аҷнабиёни гурусначашм мардумро аз ислом дур мекард. Мардуми ҳайрону сарсон ба даъватҳои адолатхоҳонаи Муқаннаъ бовар ҳосил намуда, ба ҷониби ӯ меомаданд ва зидди арабҳо ва ислом мебаромаданд.

Муқаннаъ, вақте дар Мовароуннаҳр пайравони зиёд ёфт, бо 36 нафар тарафдори худ ба Кеш омад ва дар қалъаи кӯҳи Сиём макон гирифт. Тарафдорони Муқаннаъ Сафедҷомагон ном гирифтанд, зеро онҳо бо либоси сафед, ҳамчун рамзи покӣ мегаштанд.

Сафедҷомагон соли 775-ум дар деҳаи Нумиҷқати Бухоро ҷой гирифта, шаб ба масҷиди он ҷо даромада, муаззин ва 15 мусалмони дигарро кушта, аҳли деҳаро низ куштанду ғорат карданд. Мардумони ҷабридида пеши ҳокими Бухоро омаданд ва гуфтанд: «Бо ин Сафедҷомагон ҷанг бояд кард». Ҳоким, қозӣ ва дигарон ба деҳаи Наршаҳ назди Сафедҷомагон омаданд ва қозӣ

ба онҳо рӯй оварда гуфт: «Ба дини ислом бозгардед ва мардумро ғорат накунеду озор надихед ва ба деҳаҳои худ бозгардед». Аммо онҳо ҷавоби рад доданд ва байни лашкари ҳокими Бухоро ва Сафедҷомагон ҷанг ба вуқӯ пайваст. Аввал арабе ба онҳо ҳамла бурда, чанд касро кушт ва Сафедҷомагон ўро куштанд, сипас ҳама ба ҳарб даромаданд. Дар охир Сафедҷомагон шикаст хӯрда, дохили ҳисори Наршах шуданд. Дар ин ҷанг Сафедҷомагон 700 нафар талаф доданд. Онҳо субҳи рӯзи дигар расул фиристоданд ва амон хоستانд ва мусалмон шуданро ихтиёр карданд.

Ҳоким бо онҳо шартнома баст, ки дар он гуфта мешуд: «Ба ойини ислом бозмегарданд, аз қатлу ғорати мусалмонон даст мекашанд». Аммо ҳамин ки лашкар аз назди онҳо дур шуд, Сафедҷомагон боз ба оини Муқаннаъ баргаштанд ва корҳои пешинаро идома доданд.

Амири Хуросон Маҳдӣ бо сарвари Ҷабраил ба муқобили Сафедҷомагон ба Бухоро лашкар фиристод. Ҷабраил дар дарвозаи Самарқанд хиргоҳ зад ва ба муқобили Сафедҷомагон ҷангро оғоз намуд. Ў атрофи шаҳри Наршахро ихота кард, хандақ канд, то ки Сафедҷомагон вақти шабона берун баромадан ба ин хандақ афтанд ва куштаю асир шаванд. Аммо Сафедҷомагон шаб моҳирона баромада, ба лашкари Ҷабраил талафоти калон доданд. Ҷабраил чор моҳ бо онҳо ҷангид, аммо талафот медоду ғолиб намешуд.

Баъд аз таги девори қалъа роҳи зеризаминӣ канданд. Бо нафту ҷўб зери девор оташ афрӯхтанд. Девор таркид ва ба қалъа роҳи даромадан пайдо шуд. Лашкар вориди қалъа гашт ва бисёриҳоро бидуштанд ва боқӣ таслим шуданд ва сарварони онҳоро қатл карданд. Наршаҳӣ номи се сарханги онҳоро зикр мекунад, ки яке Хушум, дигаре Бағон ва сеюм Гирдак ном доштанд. Аз номҳои оварда маълум аст, ки эшон тоҷик буданд. Сарвари шаҳри Наршах зани сарханге буд, ки ўро Абумуслим кушта буд ва вай аз Сафедҷомагон пуштибонӣ кард. Ҷабраил он занро дастгир ва пора карда, сарҳои Сафедҷомағони Бухороро ба Суғд бурд, то мардум бубинанд ва битарсанд. Аммо баръакс шуд: Сафедҷомағони Самарқанд бо Ҷабраил ба ҷанг даромаданд.

Дар ин ҷангҳо туркон ба суғдиён ёрӣ медоданд. Сарвари тоҷикони Суғд – Суғдиён ном дошт. Онҳо ба Ҷабраил шикаст медиҳанд ва ў ба сўйи Бухоро мегурезад. Дар Бухоро низ ба муқобили ў дастаҳои мусаллаҳ бо белу каланд ва досу табар ҳучум меоварданд ва Ҷабраил гурехта ба Марв меравад.

Ба ривояти Наршаҳӣ, 50 ҳазор аз аҳли тоҷику турк ба сӯйи Муқаннаъ омаданд ва аз ӯ дидор хостанд. Ӯ ҳеҷ дидор нанамуд. Мардум гуфтанд: «То дидори худованд набинем, ба ҳеҷ ҷой наравем». Ӯ ба воситаи ғуломе ба мардум гуфт, ки агар дидори маро бубинед, ҳалок мешавед. Онҳо гуфтанд: «Мо ба мурдан розӣ ҳастем». Муқаннаъ гуфт: «Фалон рӯз биёед». Мегӯянд, ки ӯ ҳамроҳи шоҳдӯхтарони зебои Кеш, Насаф ва Суғд дар ишрат буд. Рӯйи зишти ӯро касе надид, зеро вай ҳама вақт ниқоби сабз мепӯшид. Муқаннаъ ба он занҳо оинаҳо дода мегӯяд, ки онҳоро дар муқобили шуълаи офтоб нигоҳдоранд ва акси оинаҳоро яқзайл ба сӯйи ҷамъомадагон равон намоянд. Занҳо чунин карданд.

Дар натиҷа як нури бузурги дурахшон ташкил ёфт. Муқаннаъ ба ғулом фармуд: «Бар мардум бигӯй, ки шумо аз худо дидор хостед, бубинед, ин рӯшноӣ шуълаи рӯйи ӯст». Ҷамъомадагон гуфтанд: «Худовандо, он чи дидем, бовар ҳосил намудем ва тоқати беш диданро надорем». Муқаннаъ ба ғулом фармуд: «Садо бидех, ки худованд аз шумо хушнуд аст ва гуноҳи шуморо мебахшад». Муқаннаъ ба ҷамъомадагон гуфт: «Ҳамаи вилоятҳоро ба шумо арзонӣ доштам ва касоне, ки ба ман нагараванд, молу хонашон ба шумо ҳалол аст». Мардум аз он ҷо баргашта, зану фарзанди мусалмонро таҷовуз ва молу амволи онҳоро ғорат мекарданд ва мегуфтанд: «Мо рӯйи худоро дидем».

Муҳаммад Наршаҳӣ дар баҳши шикасти Муқаннаъ овардааст: «Лашкари мусалмон бар Сафедҷомагон ҳеҷ ғолиб намеоманд, зеро доҳии онҳо дар кӯҳҳои Сиём дар ҳисори бисёр устувор пинҳон буд. Ҳисор болои кӯҳ буд ва танҳо як роҳ дошт, ки онро Сафедҷомагон муҳофизат менамуданд. Дар ҳисор замини кишт, дарахту об ва чорво доштанд, ки заминро кишт намуда, ҳосили онро истифода мебарданд. Аз дарахтон мева ва аз чорпоён ширу гӯшт мегирифтанд.

Муқаннаъ дар даруни ин ҳисор боз ҳисори дигаре бо ҳаммому хонаҳои зист сохт ва бо занҳои ҳароми худ он ҷо мезист. Ҳар рӯз як бор дари ҳисорро мекушоданд ва ба онҳо хӯрдани ва нӯшидани медоданд. Ин ҳол 14 сол давом кард. Дар ин муддат тарафдорони Муқаннаъ бо лашкари ислом ҷангҳо карданд ва ниҳоят Саид Ал-Харошӣ роҳи ҳисорро баст ва интизори таслим шуд. Сафедҷомагон оҳиста-оҳиста кушта ва пароканда шуданд ва яке аз ғуломон дари ҳисорро кушод ва лашкари Саид вориди он гардид. Худи Муқаннаъ дар ҳисори дарунӣ буд. Чун фаҳмид, ки ҳисори аввал ба дасти душман афтод, дастархон орошт ва ба

тамоми занҳо майи заҳролуд нӯшонид. Фақат як зан, ки аз нияти ӯ огоҳӣ ёфт, майро нахӯрд ва худро чун дигарон ба мурда андохт.

Муқаннаъ дид, ки занҳо ҳама мурданд, худро дар оташдони ҳаммоме, ки чанд рӯз дар он оташ месӯхт, мепартояд ва ҳамон замон хокистар мешавад. Баъд ҳамон зани зиндамонда дарвозаро мекушояд ва Саид Ал-Харошӣ хазинаи ҳисорро ғорат мекунад, ки дар он ғанимати зиёд буд».

Чаро Муқаннаъ худро дар оташ сӯзонид? Ин ҳодисаро чунин шарҳ медиҳанд, ки гӯё вай дар зиндагиаш мегуфтааст: «Вақте ки бандагони ман осӣ шаванд, ман ба осмон меравам ва аз он фариштагонро меорам, то ин ки осӣро чазо диҳанд». Аз ҳамин сабаб вай худро сӯзондааст, то мардум гӯянд, ки ӯ ба осмон барои фариштагонро овардан ва моро нусрат бахшидан, рафтааст.

Агар Муқаннаъ аз мубориза бар зидди арабҳо канора намегирифт ва шӯришгаронро мунтазам идора мекард, онҳо ғолиб меомаданд ва арабҳоро аз ватанамон пеш карда метавонистанд, зеро қувваҳои муборизи ӯро мардуми заҳматкаш ва махсусан ҳунармандону коргарони кироя, ташкил медоданд.

Баъди истилои араб ин бори аввал буд, ки ба муқобили арабҳо қувваҳои якҷояи кишоварзон, коргарон ва дастаҳои ҳарбии деҳқонон бо лашкарони худ ба мубориза бархостанд. То ба ҳол ба муқобили арабҳо танҳо дастаҳои деҳқонон (феодалон) мечангиданд. Шӯриши Муқаннаъ шӯриши ҳамаи табақаҳои иҷтимоӣ ба муқобили арабҳо буд. Танҳо аз сабаби сарвари умумии ягона надоштан, ҳаракати Сафедҷомагон шикаст хӯрд.

САВОЛҲО:

1. *Сабабҳои шӯриши зидди сулолаи Аббосиён дар чӣ буданд?*
2. *Чаро Абумуслим ба ҳамватанони худ ёрӣ намедод?*
3. *Шӯришҳои тоҷикон дар замони амири Абумуслим чӣ моҳият доштанд?*
4. *Чаро Аббосиён Абумуслимро қуштанд?*
5. *Фарқи шӯриши Сафедҷомагон аз шӯришҳои пешина дар чӣ буд?*
6. *Сабаби шикасти Сафедҷомагонро чӣ тавр мефаҳмед?*

БОБИ Х. ТАНАЗЗУЛИ ХИЛОФАТИ АРАБ

§ 61. САБАБҲОИ ҒАЛАБАИ АРАБҲО ДАР ТОЧИКЗАМИН–ЭРОНЗАМИН

1. Шӯришҳои солҳои 20 – 30-юм охири муборизаи тоҷикон барои озодии Ватан аз аҷнабиёни араб ба шумор меравад. Шӯришҳои солҳои 40–80-уми асри VIII хислати миллии худро гум карданд. Онҳо ба муқобили на ҳамаи арабҳо, балки дар аввал ба муқобили сулолаи Уммавиён ва баъд Аббосиён нигаронида шуда буданд. Дар шӯришҳои солҳои 40–80-ум арабҳои аз ҳукмронии ин ва ё он сулола норизо иштирок доштанд, яъне шӯришҳо хусусияти исломӣ гирифтанд.

Сабаби асосии ғолибияти арабҳо бар ориёҳо (тоҷикон) парокандагии сиёсӣ дар Тоҷикзамин –Эронзамини Шарқӣ буд. Дар ин сарзамин баъди аз байн рафтани давлати Ҳайтолиён дигар давлати муттаҳиде ба вучуд наомад. Ҳар ноҳия шоҳи худро дошт ва шумораи ин шоҳу шоҳчаҳо ба садҳо мерасид. Бадбахтӣ дар он буд, ки онҳо байни худ зиддияти оштинопазир доштанд. Мо қаблан ёдовар шудем, ки шоҳони тоҷик дар яке аз шаҳрҳои Хоразм чамъ шуда, дар бораи муборизаи якҷоя ба муқобили душманони умумӣ ба мувофиқа нарасиданд ва танҳо қарор доданд, ки ҳамроҳи арабҳо ба муқобили якдигар наҷанганд.

Шоҳони тоҷик на аз ҳамсоягони ҳамқаъми худ, балки аз туркон ёрӣ металабиданд. Туркон, дар навбати худ, манфиатҳои худро доштанд ва мувофиқи он амал мекарданд, яъне онҳо ёрии ҳолисона намерасонданд. Ҳатто дар муборизаи якҷояи тоҷикон ва туркон нақшаи умумии амалиёти аҳлона ба вучуд намеомад.

Лашкари араб миқдоран зиёд ва аз ҷанговарони касбӣ ва хуб мусаллаҳшуда иборат буд. Онҳо сарвари ягона ва нақшаи ягона, назария ва амалиёти ҷангии фаровон доштанд.

Лашкариёни тоҷик аз ашрофон – деҳқонон иборат буд, ки онҳо таҷриба, назария ва амалиёти ҷангӣ надоштанд. Онҳо ба ҷанг бо либосҳои пур аз зару зевар ва ханчару шамшерҳои зарандуд меоманданд, гӯё онҳо чӣ на ба ҷанг, балки барои намоиш мерафтанд. Арабҳо онҳоро ба осонӣ шикаст дода, силоҳу либосашонро мегирiftанд. Табақаҳои ҳунармандону кишоварзон ба муқобили арабҳо ҷалб карда намешуданд.

Шоҳони маҳаллӣ бо дасти арабҳо ва ёрии онҳо рақибони худро мағлуб ва мулкашонро хароб менамуданд.

Аз ривоятҳои Табарӣ маълум мешавад, ки арабҳо дар фасли зимистон лашкари худро пароканда менамуданд. Сипоҳиён ба ватани худ, назди хешовандон мерафтанд. Тоҷикон метавонистанд дар ин вақт муттаҳид шуда, арабҳои парокандаро ба осонӣ мағлуб намоянд, гаравгон гиранд ва аз мамлакат ронанд, аммо онҳо аз чунин мавридҳои муносиб ягон бор истифода накарданд. Ҷосусони араб дар тамоми сарзамини тоҷик ҷой гирифта, аз ғайбати маҳаллиён ба марказ хабар мерасониданд, вале тоҷикон аз ғайбатиҳои махфӣ душманон чандон огоҳӣ надоштанд.

Тоҷикон мувофиқи дини зардуштӣ ба табақаҳо тақсим мешуданд ва ҳар табақа мувофиқи урфу одати худ мезист ва ба табақаи иҷтимоии дигар ҳамроҳ шуда, хешутаборӣ қардан наметавонист. Ин фарқҳои иҷтимоӣ яке аз сабабҳои суст будани ҷомеаи зардуштӣ дар вазъиятҳои ҷангӣ буд. Ҷангидан ва муҳофизати ватан ба зиммаи табақаи озодагон–саворагон буд, ки онҳо қудрати пешинро надоштанд. Ин табақабандӣ дар дину оӣин низ вучуд дошт. Ҳар табақа ба маъбади худ мерафт. Ин фарқҳо дар дини ислом набуданд. Ислом ҳамаи мардуми мусалмонро баробархуқуқ эълон дошт. Худованд барои ҳамаи мусалмонон як буд.

Дар оини зардуштӣ, дар замони истилои араб, унсурҳои бутпарастӣ, яъне симоҳои худоён ва ғариштагон дар шакли ҳайкалҳо хеле зиёд буданд. Тоҷикони Суғд, Бохтар, Хоразм ва дигар ноҳияҳо бовар доштанд, ки дар симои ҳар як ҳайкал қудрати илоҳӣ ҷой дорад ва онҳо ба душманони дин ҷазо медиҳанд. Аммо арабҳо дар пеши назари зардуштиён ҳайкалҳои худоёнро мешикастанд ва месӯзониданд ва онҳо ба арабҳо ҷазо намедоданд, дили тоҷикон аз онҳо сард шуда, яке аз сабабҳои ба ислом рӯй оварданишон гардид. Қутайба ба Ғўрак – подшоҳи Суғд гуфт: «Худо хона ва макон надорад ва худоёни шумо дурӯгинанд».

Дар Тоҷикзамин баъди пазируфтани ислом бутпарастӣ, тасвири бузургон, ғариш-тагон ва худо тамоман нест шуда, ба ҷойи вай нақшу нигоришҳои рустанӣ ва ҳандасӣ (геометрӣ) тараққӣ менамояд. Ташкилкунандагони тамаддуни исломӣ дар Тоҷикзамин ва ҳатто Ироқу Араб тоҷикон буданд. Тоҷикони

мусалмоншуда паҳнкунанда ва равнақдихандаи назарияҳои исломӣ, аз ҷумла тасаввуф ба шумор мераванд.

САВОЛҲО:

1. *Сабаби асосии ба осонӣ галаба намудани арабҳо дар Тоҷикзамин–Эронзамин чист?*
2. *Чаро шоҳони тоҷик ёрӣ аз ҳамватанон не, балки аз туркон металабиданд?*
3. *Бо лашқари араб кадом табақаи тоҷикон меҷангиданд?*

§ 62. ҲАРАКАТИ ВАТАНПАРАСТИИ ШУУБИҲО

Дар натиҷаи ташаккули давлати исломӣ дар замони халифаҳои уммавӣ ва аббосӣ худшиносӣ ва ваҳдати мардуми араб пайдо шуд ва диндорон ва кормандони дарбор мардумони ғайриараб, аз ҷумла тоҷикон–аҷамиёнро ба бефарҳангӣ ва наҷоди паст таъна мекарданд, ки боиси бедорӣ ва худшиносии тоҷикони ба дарбори халифаҳо наздикбуда гардид.

Чӣ тавре дар дарсҳои гузашта ёдовар шудем, халифа Умар ибни Хаттоб ба сарлашқарони худ фармуда буд, ки китобхонаҳои Форс ва китобҳои мардуми онро сӯзонанд. Абурайҳони Берунӣ навиштааст, ки вақте Қутайба ибни Муслим Хоразмро гирифт, фармон дод, ки китобҳои ба забони хоразмӣ бударо сӯзонанд ва донишмандони хатхони онро аз дами теғ гузаронанд. Арабҳо дар ҳамаи Тоҷикзамин – Эронзамин ин сиёсатро пеш мебурданд. Онҳо маъбадҳои оини маздаясноро месӯзониданд, ки дар онҳо китобҳои динӣ ва илмӣ ҷой доштанд. Ҳамаи ин бедодгариҳо ба мардуми тоҷик таъсир намуд ва сабаби бедорӣ ва ғурури олитабории онҳо шуд. Онҳоро маҷбур сохт, ки ҷомеаҳои фарҳангӣ созанд ва фаъолияти худро барои худшиносии аҷамиён равона созанд. Дар замони Уммавиён ва Аббосиён чунин ақида пайдо шуда буд, ки насли араб бар тамоми халқҳои рӯйи замин фазилат ва бартарӣ дорад. Ғурури барбарӣ ва худхоӣ, таҳқири халқҳои дигар, аз ҷумла тоҷикон, қатлу ғорати сарварони араб, ба монанди Ҳаҷоҷ ибни Юсуф ва Қутайба ибни Муслим, гирифтани андозҳои вазнин, андози сарона (чузья) аз мардуми ғайри араб, ҳатто нафарони мусалмоншуда, ғулом шуморидани аҷамиён, сабаби норозигии тоҷикон ва ҳаракати зидди арабии шуубия буд.

Ҳаракати шуубия яке аз ҳаракатҳои сиёсии наҷодӣ, ватанпарастӣ ва фарҳангии тоҷикон бар зидди арабҳо дар асрҳои VIII – IX буд. Онҳо осорҳои боқимондаи ҳатти забонҳои порсӣ, паҳлавӣ, суғдӣ ва бохтарӣ – тахорино ба арабӣ тарҷума намуданд, то ин ки ҳуди арабҳо ба бефарҳангӣ муттаҳам созанд. Ибни Муқаффаъ, яке аз бузургтарин ва намоёнтарин шуубиён аст, ки бисёр китобҳои қадим, аз ҷумла «Ойинома», «Худойнома», «Точ», «Ҷовидон хирад», ва ғайраро ба арабӣ тарҷума намуда, руҳи паҳлавонии Рустаму Исфандёро бедор кард. Дар ин давра пораҳои гирдовардаи «Авесто» китобат мешаванд. Китоби «Бундаҳишн» навишта мешавад.

Яке аз намоёндагонии мактаби шуубия шоир Хуррамии Самарқандӣ буд, ки дар шеърҳои арабҳо ба бефарҳангӣ, ҷабру ситами мардуми заҳматкаш муттаҳам намуда, зиндагии пеш аз исломиро таъриф менамуд. Ӯ менавишт, ки ислом ҳамаи мардумонро баробарҳуқуқ меонад ва чаро сарварони он ин қондаро риоя намекунанд.

Намоёндаи дигари мактаби шуубия Башшор ибни Бурди Тахористонӣ буд. Ӯ ба забони арабӣ шеър мегуфт. Вай дар шеърҳои фарҳанги қадиму волои худро таъриф ва арабҳо ба бемаданиятӣ муттаҳам месохт.

Аз шеъри мардуми Балх дар ҳақиқи Асад ибни Абдуллоҳ, ки дар §48 хонда будем, ба ҳубӣ маълум мешавад, ки тоҷикон арабҳо бад медиданд ва бо назари таҳқир ба онҳо менигаристанд. Онҳо Асадро масҳара менамоянд, ки ту ба Хатлон барои ғанимат рафта будӣ, аммо дасти холӣ ва шикастаю шарманда баргаштай. Шуубия ҳаракати бедоршавӣ, худшиносии мардуми тоҷик буд, ки он дар муттаҳид шудан ва эҳёи тамаддуну ташаққули давлатҳои миллий, аз ҷумла Бармакиён, Тоҳириён, Саффорӣён ва Сомониён нақши бузург бозид.

Фирдавсии бузург ба нафрат гуфтааст

*Зи шири шутур хӯрдану сусмор,
Арабро ба ҷое расидааст қор.
Ки тахти Каён кунад орзу,
Туфу бар ту, эй чархи гардун, туфу!*

§ 63. НУФУЗИ АВВАЛИН СУЛОЛАИ ТОЧИК (БАРМАКИЁН)

Аббосиён бо ёри тоҷикон бо сарвари писари барӯманди ин халқ – Абумуслими Хуросонӣ ба сари қудрати сиёсӣ омаданд ва аз ваъдаҳои худ дар бораи он ки ҳамаи мусалмонон баробаранд ва ҳамаи онҳо, аз ҷумла тоҷикон, метавонанд дар идораи хилофат ширкат варзанд, пушаймон шуданд. Абумуслим на танҳо дар байни тоҷикон, балки дар тамоми қаламрави хилофат обрӯву нуфузи бештаре аз халифа дошт. Амаки халифа Абуҷаъфари Абдуллоҳ ба муқобили халифа шӯрид ва хост хилофатро соҳиб шавад. Халифа аз Абумуслим ёрӣ ҷуст ва Абумуслим исёнгарро дастгир намуд ва ба халифа супурд. Аммо ин халифаи носипос ба ҷойи он ҳама ҷоннисориҳои ӯро кадр кардан, ӯро ба Бағдод хонд ва хоинона сар зад. Абумуслим ҳамагӣ 35 сол дошт. Аз ҳамин лиҳоз, ғалабаи Аббосиён бар Уммавиён ғалабаи як сулолаи араб бар сулолаи араби дигар набуд. Ин ғалабаи сиёсӣ, давлатӣ, ғоявӣ, маънавӣ ва ҳатто ҷисмонии тоҷикон–эронӣ бар арабҳо буд.

Соли 651-ум арабҳо забткориҳои худро дар Тоҷикзамин–Эронзамини Ғарбӣ анҷом доданд ва рӯ ба забту ғорати Тоҷикзамин–Эронзамини Шарқӣ ниҳоданд ва ин корҳо сад сол тӯл кашиданд ва ниҳоят соли 751-ум тоҷикон бо сарвари Абумуслим ба таҷовузи араб хотима доданд. Ин ғалабаи қувваҳои сиёсии тоҷикон–эронӣ бар арабҳо буд. Аббосиён қувваҳои сиёсии тоҷиконро пурра аз хилофат дур карда натавонистанд. Аббосиён хуб медонистанд, ки бе тоҷикон–эронӣ Тоҷикзаминро идора карда наметавонанд.

Умуман, бояд тазаккур дод, ки вақте арабҳо хилофатро ташкил доданд, онҳо тарзи идораи давлатро намедонистанд ва аз сохтори давлати Сосониён истифода мебарданд. То чанд гоҳ корҳои давлатӣ ба забони форсӣ ривож дошт ва дар муомилот низ сиккаҳои Сосониён амал мекарданд. Халифаҳои Уммавиён аз он ки дар ҳамаи қорҳои девонӣ ба тоҷикон эҳтиҷ доштанд, хушнуд набуданд.

Халифа Сулаймон – писари Абдулмалик гуфтааст: «Аз ин тоҷикон (эронӣ) дар аҷабам, ки ҳазор сол фармонравӣ карданд ва як дам ба мо муҳтоҷ нашуданд. Мо сад сол фармонравӣ кардем ва як дам аз эшон бениёз набудаем». Бинобар ин Абумуслимиро кушта бошанд ҳам, нуфузи тоҷикон дар лашкар ва дарбор зиёд

буд ва онҳо маҷбур буданд, ки аз мардумони тоҷик истифода намоянд.

Бармакиён. Аввалин дудмоне, ки ба корҳои дарбори халифа роҳ ёфт, Бармакиён буданд. Онҳо худро бозмондагони шоҳони қадими Балх ва соҳиби маъбади Навбаҳор медонистанд. Бармакиён дар охири ҳукумати Уммавиён дини исломро пазируфта, ба Димишқ мераванд ва дар дарбор мақоми хос меёбанд. Писари Бармак – Холид дар вақти исёни Абумуслим бо ӯ ҳамкорӣ мекард. Ҳамин ки Абдуллоҳ Саффоҳи Аббосӣ ба хилофат расид, Холидро ба вазирӣ баргузид. Холид дар замони халифа Мансур фармонравии Табаристонро бар уҳда дошт. Писари ӯ Яҳёи Бармак дар замони хилофати Маҳдӣ муовини вазир буд ва дар замони Ҳорунарашид то ба вазирӣ расид.

Фазл – амири Хуросон. Амирии Фазл – писари Яҳёи Бармак дар Хуросон солҳои 792–795-ум давом кардааст. Фазл амири Хуросон таъйин мешавад. Вай марди донишманд ва фозил буд ва ӯ барои ба итлоати худ даровардани вилоятҳои шӯрида камар бааст. Шоҳи Истаравшан – Хороҳара ба назди ӯ омад ва чун рамзи итлоат тухфаҳо овард. То ин вақт Хороҳара аз итлоати ҳукумати марказӣ саркашӣ мекард. Фазл ба Систон омад ва онро низ ба худ тобеъ сохт ва ҳокими саркаши онро ба зиндон андохт. Фазл ба Кобул ва Бомиён ҳучум карда, он вилоятҳоро низ ба худ мутеъ кард, шӯришҳои Тахористонро фуру нишонд. Ба Ғур лашкар фиристод ва бутхонаи онро бисӯзонид ва мардуми онро низ мусалмон кард ва ба боҷ додан, водошт. Ҳамин тавр, ба ҳукумати Фазли Бармак ҳамаи вилоятҳои Тоҷикзамини Хуросон ворид буданд ва дар саросари мамлакат оромӣ ҳукмфармо гардид. Баъди Абумуслим тоҷикон дар атрофи Фазл гирд омаданд ва то андозае муттаҳид шуданд.

Корҳои Фазл барои ободонӣ: 1. Ба ривояти Табарӣ, Фазл марди хирадманд ва кордону одил буд ва барои ободонии Хуросон корҳои зиёде анҷом дод. Вай дар бисёр ҷойҳо масҷид, корвонсарой, ҷӯйбору пулҳо сохт. Масалан, масҷиди одинаи Бухороро васеъ кард. Дар назди масҷидҳо барои азон гуфтан, манораҳо сохт. Дар масҷидҳо чароғу қандилҳо устувор намуд, то дар рамазон мардум таровех хонанд. Дар шаҳри Балх барои мардум ҷӯй канд, то ки халқ ва киштҳо аз об таъмин бошанд. Дар як ғӯшаи оташкадаи Навбахор масҷид низ сохт.

2. Фазл аз тоҷикон дастаи хосси лашкариёро ташкил дод, ки онҳо дар ҷангҳои зидди арабҳо касбӣ шуда буданд. Миқдори лашкари тоҷикони Фазл ташкилнамуда ба 500 ҳазор мерасид. Ин қувваи бузурге буд, ки метавонист тамоми хилофатро зеру забар намояд, аммо Фазл ба монанди Абумуслим мақсади аз арабҳо ҷудо кардани Тоҷикзаминро надошт. Ӯ ҳамчун мусалмон амал менамуд ва хирочи Хуросонро ба хазинаи хилофат мефиристод. Вақте ки ӯро аз амирии Хуросон озод намуданд, вай ҳамроҳи худ бист ҳазор сарбозро ба Бағдод бурд ва онҳо дар маҳалле ба номи Карнабия қарор гирифтанд. Боқимондаи сипоҳиён дар Хуросон монданд, ки халифа аз онҳо дар ҳарос буд.

3. Дар ситонидани хироҷ аз вилоятҳо тартиб ва низоми доимӣ ҷорӣ намуд. Бисёр ҳокимон хироҷро барзиёд мегирифтанд ва ба ҷайби худ мезаданд.

4. Дар тамоми Хуросон оромиву амонӣ ҷорӣ намуд. То ин вақт дар баъзе ҷойҳо дастаҳои арабе вучуд доштанд, ки ба муқобили ҳукумати марказӣ баромада, ба бедодгарӣ даст мезаданд ва мардумро ғорату бесаранҷом мекарданд. Фазл ҳамаи онҳоро нобуд сохт ва дар мамлакат оромии тамомиро ҷорӣ намуд. Ин ҷорабиниҳо шуҳрати Фазлро афзуданд, шоирони араб дар ҳаққи вай қасидаҳо навиштанд.

5. Арабҳо Тоҷикзамин–Эронзаминро танҳо ба манфиатҳои худ истифода мебарданд. Фазл ба ин корҳо хотима гузошт ва ба зиндагии ҳамватанонаш низ диққат дод. Хироҷ аз даҳ як ҳисса ситонда мешуд ва бақияи ҳосилро мардум барои бехбудии рӯзгори хеш истифода мебарданд.

Тадбирҳои ватанхоҳонаи Фазл боиси қаҳру ғазаби халифа Ҳорунаррашид гардид, зеро дар Хуросон номи халифаро касе ёд намекард. Ҳама аз Фазл ва корҳои ӯ сухан мегуфтанд. Дар давраи амирии Фазл 20 ҳазор тифлони хуросониро Фазл ном ниҳоданд.

Ў ба лашкариён, маъмурон ва камбизоатон 20 миллион дирамро тақсим кард.

6. Яке аз хизматҳои фаромӯшнашавандаи Фазл дар бахши илму фарҳанг ин буд, ки сифати қоғазсозиро дар Самарқанд баланд бардошт. Вақте ки ба Бағдод рафт, ҳунари қоғазсозиро ба он ҷо бурд ва ривоч дод. Баъдҳо санъати қоғазбарорӣ бо роҳи Андалус ба Аврупо интиқол ёфт, яъне тарзи қоғазбарории тоҷикон ба арабҳо ва баъд ба аврупоиён гузашт.

Писари дигари Яхё – Чаъфар дар дарбор мақоми баланд дошт ва ниҳоят ба вазорат расид.

Маҳз хонадони Бармак сохтори давлати Аббосиёнро тарҳрезӣ карда, онро дар давоми ҳукмронии чандин халифа сайқал доданд. Онҳо ба халифаҳо оини давлатдориро омӯзониданд. Аз ин ҷост, ки бисёр муҳаққиқони Аврупо сохтори давлатии хилофатро тақлиди давлати Сосониён номидаанд.

Дар замоне ки вазорат дар дасти Бармакиён буд, олимону шоирон дар дарбор эҳтироми хос доштанд. Аз ин рӯ, илму адаб дар хилофат раванқ ёфт. Халифа Ҳорунарашид аз шухрати Бармакиён дар қаламрави хилофат ва махсусан Хуросон тарсида, онҳоро ночавонмардона ба қатл расонид ва молу амволи онҳоро ба тороҷ бурд. Аммо қорҳои Бармакиён дар вазоратҳо барҷо монд, ғамхорӣ онҳо нисбат ба илму адаб ва аҳли дониш ба таърих ворид гашт ва ба номи онҳо сабт шуд.

Агарчи халифа ин сулолаи асилзодаи тоҷиконро аз байн бурд, вале ба аморати Хуросон дигарбора арабҳоро таъйин карда натавонист. Вай маҷбур шуд, ки аз сулолаи дигари тоҷикон-Тоҳириён амири Хуросон таъйин намояд, зеро қувваҳои ҳарбӣ-маънавӣ ва сиёсии Хуросон ва хилофат метавонистанд ба осонӣ арабҳоро аз сари қудрат дур намоянд. Инро халифаҳои аббосӣ ҳуб медонистанд.

Шӯриши Рофеъ ибни Лайс ва нуфузи Оли Сомон. Соли 806-ум дар Самарқанд шӯрише сар зад, ки ба он набераи Насри Сайёр роҳбарӣ менамуд. Ў бо дастаи худ ба ҳокими Самарқанд ҳучум оварда, ўро кушта, шаҳрро ба даст медарорад. Шӯришро тоҷикони Суғд, Кешу Насаф, Чочу Фарғона ва Бухорову Истаравшан дастгирӣ мекунанд. Шӯриш ба муқобили ҳукумати Аббосиён нигаронида шуда буд. Шӯришгарон зери таъсири

назари Сафедчомагон қарор доштанд ва ин як муттаҳидиро ба вучуд меовард.

Шӯриш дар Чоч, ки бисёре аз Сафедчомагон пинҳон шуда буданд, қувват мегирад. Чочиҳо ба ёрии Рофеъ меоянд. Дар ин вақт амири Хуросон Маъмун – писари халифа Ҳорунааррашид буд. Мувофиқи ривояти Яъқуб, дар Мовароуннаҳр қувваи бузурги зидди Аббосиён фароҳам омада буд. Маъмун ба муқобили Рофеъ сипоҳи калоне бо сардории Ҳарсама фиристод. Худи Ҳорунааррашид низ аз ин ҳодиса дар хавф афтада, ба Хуросон меояд, то чорае ёбад. Сипоҳи Ҳарсама нисбат ба қувваҳои тоҷикону арабҳои Рофеъ ҳеҷ ба назар мерасид. Маъмун ба фарзандони Асад, ки дар Балх буданд ва дар байни тоҷику араб обрӯӣ доштанд, нома навишта, кумак талабид. Онҳо ба Самарқанд омаданд ва Рофеъро бо Ҳарсама ошті доданд.

Ҳорунааррашид аз ин кор шод шуд, зеро хавфи аз даст рафтани на танҳо Хуросон, балки хилофат низ буд. Ҳорунааррашид дар ин сафар дар Тӯс вафот мекунад. Маъмун ба ҷойи падар менишинад ва ба амири Хуросон Ғисони Ибод мактуб навишта, мефармояд, ки писарони Асади Сомониرو ҳокими вилоятҳои Хуросон таъйин намояд, зеро онҳо дар байни аъёну ашроф ва мардони худ нуфузи баланд доранд ва оромии Мовароуннаҳрро таъмин менамоянд. Аз далелҳои таърихӣ бармеояд, ки сулолаи Сомонхудо дар охири асри VIII ва ибтидои асри IX дар олами ислом обрӯӣ баланд дошт.

САВОЛҲО:

1. *Чаро Аббосиён ба қорҳои идорави хилофат тоҷиконро ҷалб намуданд?*
2. *Халифа Сулаймон дар бораи тоҷикон чӣ гуфта буд?*
3. *Ҷазли Бармакӣ чӣ хидматҳо анҷом дод?*
4. *Нақши Бармакиён дар идораи хилофат аз чӣ иборат аст?*
5. *Чаро Ҳорунааррашид Бармакиёнро ба қатл расонд?*
6. *Қадам сулолаи тоҷик дар шӯриши Рофеъ ибни Лайс овозадор шуд?*

§ 64–65. ЭТНОГЕНЕЗИ ТОҶИКОН–ЭРОНИЁН

Сабабҳои фаромӯш шудани номи ориёӣ ва пайдо гаштани вожаи тоҷик. Чаро номи ориёиро фаромӯш карданд ва ба ивази он исми тоҷик пайдо шуд? Яке аз сабабҳои фаромӯш шудани

номи этникии ориёӣ аз рӯйи маҳалли истикомат муаррифӣ шудани ориёихост. Азбаски он замонҳо дар Ориёзамин танҳо ориёихо мезистанд ва бо як забон ҳарф мезаданд, як дину як расм доштанд, зарурати миллати худро ба якдигар гуфтан пеш намеомад. Одамон, ҳангоми шиносӣ, зодгоҳи худро ном мебуданд, яъне худро бадахшонӣ, суғдӣ, бохтарӣ, хоразмӣ, хуросонӣ, кобулӣ, систонӣ, порсӣ, кирмонӣ ва ғайра мегуфтанд. Ин анъана то имрӯз давом дорад ва яке аз сабабҳои маҳалгароӣ гардидааст. Бо номи маҳалҳо ва мавзӯҳои ҷуғрофӣ муаррифӣ намудан, то ба андозае дар шуури одамон ҷой гирифтааст, ки баъзе камсаводон онро ба мафҳуми миллат истифода мебаранд.

Шумо, шогирдони азиз, худро бо номи мавзӯҳои муаррифӣ накунад. Шумо, ҳар ҷо ки бошад, худро бо номи миллататон шинос намоед. Агар касе аз шумо пурсад, ки аз кучой? Гӯед, ки тоҷикам аз Бухоро, Хучанд, Кӯлоб, Бадахшон, Кобул, Машҳад, Техрон ва ғайра.

Вақте ки арабҳо сарзаминҳои моро аз ғарб ва туркҳо аз шарқ ба тасарруфи худ дароварданд, мо номи миллати худ – ориёиро фаромӯш карда будем, аммо дар тафаккури мо мафҳуми волонажодӣ, поктинатӣ, воломақомӣ, шоҳзодагӣ, покавлодӣ боқӣ монда буд ва мо худро ба туркони муғулчехра чун тоҷик муаррифӣ кардем.

Вожаи «тоҷик» дар асрҳои IV–V дар марзи Шаркии Тоҷикзамин дар Кошғару Хутан, ки дар он замон замини ориёнишин буд, пайдо шудааст. Дар ин ҷо ориёихо номи миллаташонро ба муғулнажодон тоҷик гуфтаанд. Номи тоҷик дар ҳуччати монавӣ дар шакли «Tajik» зикр ёфтааст. Баъзе олимони гумон мекунанд, ки ин ном ба арабҳо нисбат дорад, аммо ин фикр хатост, зеро дар асрҳои IV–V арабҳо дар Хутан намезистанд. Дар номномаи аз Хутан ёфта номи халқҳои зикр шудаанд, ки дар он сарзамин сукунат доштанд.

Арабҳо дар асри VII ба сарзамини тоҷикони ғарбӣ, яъне давлати Сосониён ҳучум оварда, соли 651-ум онро тамоман забт намуданд. Арабҳо мардуми моро «ачамӣ» номиданд. Маънои калимаи «ачам» мардуми ғайриараб мебошад, лекин тоҷикон нисбат ба дигар халқҳои ғайриараб ин калимаро пазируфта, дар мафҳуми мамлақати Тоҷикзамин – Эронзамин ва халқи тоҷик низ истифода кардаанд. Масалан:

*Басе ранҷ бурдам дар ин сол сӣ,
Аҷам зинда кардам бад-ин порсӣ.*

(Фирдавсӣ)

*Дар Аҷам афтод марде аз Араб,
Монд аз ин шаҳри Аҷам андар аҷаб.*

(Аттор)

Бояд тазаккур дод, ки азбаски калимаи «аҷамӣ» халқи ғайриарабро ифода намуда, ба номи ориёӣ, ки маънои покнаждодро дошт, мутобиқ набуд ва шояд аз ҳамин лиҳоз вожаи «точик» онро танг карда, аз истифода баровард. Дар замони истилои араб ва турк ашрофзодагони тоҷик худро озодагон, ба маънои ориёӣ ва тоҷик низ ном бурдаанд. Вожаи «озодагон» дар замони пеш аз ислом нисбат ба аёну ашроф ва шоҳзодагон истифода мешуд. Масалан, устод Рӯдакӣ мегӯяд:

*Май орад шарафи мардумӣ падид,
Озоданаҷод аз дирамхарид.*

Дақиқӣ мегӯяд:

*Ман аз фарзанди пок озодагонам,
Нагуфтам, ки Шопур бин Ардашерам.*

Аз байтҳои овардашуда ба хубӣ маълум мешавад, ки Рӯдакӣ ва Дақиқӣ худро аз наҷоди поки ориёӣ хондаанд. Дар ҳамин замонҳо вожаи «деҳқон»-ро низ ба маънои наҷоди поки-ориёӣ истифода бурдаанд:

*Зи гуфтори деҳқон кунун дoston,
Бипайвандам аз гуфтаи бoston.*

(Фирдавсӣ)

*Чаҳонро дидаму озмудам,
Шунидам гуфтаи тозиву деҳқон.*

(Носири Хусрав)

Аммо вожаҳои «деҳқон» ва «озодагон» номи этникии тамоми халқи ориёнаждро тачассум намекарданд. Номи тоҷик ифодаи ҳамон вожаи ориёӣ, яъне халқи воломақом, тоҷдор ва покнаждро дар бар дорад.

Забони тоҷикӣ (форсӣ). То соли 1924-ум, яъне то ташкил шудани Ҷумҳурии Тоҷикистон, забони адабии тоҷикон форсӣ ном дошт ва дар баробари он забони гуфтугӯро тоҷикӣ низ мегуфтанд.

Дар вақти ташкил шудани ҷумҳуриҳои Осиёи Марказӣ туркпарастон тоҷиконро турки форсизабон номида, онҳоро ба қатори ўзбекон дохил намуданд. Пантуркистон мегуфтанд, ки шумо тоҷикони турк мебошед, ки дар зери таъсири забону адабиёти форсӣ забони модарии худро гум кардаед. Азбаски худшиносии тоҷикон паст буд ва таърихи худро дуруст намедонистанд, ба ин тухматҳои ғайриилмии пантуркистон бовар намуда, худро ўзбек, туркман ва қирғизу қазок навиштаанд.

Яке аз ташкилкунандагони Ҷумҳурии Ўзбекистон Абдуқодир Муҳиддинов, ки худ тоҷик буд, менависад: «Пантуркистҳо мегуфтанд, ки ўзбекҳо, қирғизҳо, қазокҳо ва туркману ғайра миллатҳои, ки ба ирки муғул тааллуқдоранд ва ҳар якеро имрӯз як миллати мустақили ҷудогона мешуморанд, дар асл ҷузъҳои як миллатанд. Тоҷикони Бухоро ҳам дар асл турканд, дар зери таъсири адабиёт ва маданияти Эрон забон ва миллати худро гум кардаанд. Бояд онҳоро боз турк кунем ва аз тамоми инҳо як миллати бузурги турк ба вучуд орем ва як давлати муаззами турк барпо созем. Дар зери таъсири ин мафкура ва барои ба вучуд овардани ин мақсадҳо мо душмани забони тоҷикӣ будем. Хизматгор ва тарафдори иттиҳоди турк ва забони туркӣ будем». Ин суханони яке аз ташкилкунандагони ҷумҳуриҳои Осиёи Марказӣ, аз ҷумла Ўзбекистон буд. Дар вақти шиноснома гирифтани баъзе тоҷиконе, ки худро на ўзбек, балки форс навиштаанд, пантуркистҳо ба онҳо мегуфтанд: «Агар тоҷик миллати алоҳида бошад, чаро забонатонро тоҷикӣ не, балки форсӣ мегӯед?» Азбаски мардум ҷавоби ин саволро намедонистанд, ба турки форсизабон будани худ иҷборан розӣ мешуданд.

«Форсҳо дар Форс (Эрон) зиндагонӣ мекунанд, шумо дар Туркистон зиндагонӣ мекунад. Шумо туркед ва забонатонро гум кардаед ва бояд ба асли хеш баргардед», – мегуфтанд онҳо.

Тоҷикони Осиёи Марказӣ ягона халқи ориёнажоди форсизабон буданд, ки дар байни туркон мезистанд. Дар сари ҳокимият туркзабонон буданд, мардум таърихи худро намедонист ва ба саволи «чаро тоҷикон форсизабонанд?», касе ҷавоби илмӣ дода наметавонист. Аз ин ҷост, ки онҳо худро ба турку ўзбек ва қирғизу туркман ҳамроҳ мекарданд.

Ҳамин тавр, забони тоҷикиро форсӣ номидан дар арафаи инқилоб нақши манфӣ бозид. Агар забони тоҷикон тоҷикӣ ном медошт, шояд туркпарастон моро ба ирки туркӣ нисбат намедоданд. Аммо забони тоҷикӣ дар таърихи худ номҳои зиёдеро аз сар гузаронидааст. Масалан, дар замони истилои араб забони тоҷикиро дарӣ ё форсии дарӣ гуфтаанд. Арабҳо бо забони дарӣ ташвиқот ва тарғиботи динӣ мебуданд, зеро тоҷикон забони арабиро намедонистанд. Сарлашқари араб – Қутайба, ки амири Хуросон, паҳнкундаи ислом дар мамлақати мо буд, соли 708-ум дар Бухоро маъбади худоёни оини зардуштиро ба масҷид табдил дод ва мардумро маҷбур кард, ки намоз хонанд.

Азбаски суғдиҳо забони арабиро намедонистанд ва сураҳои Қуръонро дуруст талаффуз карда наметавонистанд, намоз ба забони форсии дарӣ гузорида мешуд. Қутайба инчунин эълон дошт, ки касе рӯзҳои одина, яъне чумба дар масҷид намоз хонад, ба ӯ ду дирам дода мешавад. Ду дирам он замон пули бисёр буд. Масалан, модагов 6 дирам арзиш дошт. Камбағалон барои чунин маблағро соҳиб шудан, ба ислом ва намоз рӯй оварданд. Аммо онҳо на барои ислом, балки танҳо барои пул намоз мехонданд ва дар асл мусалмон нашуда буданд. Ҳамин ки Қутайбаро куштанд, намозхонӣ низ қатъ шуд.

Сухан дар бораи он меравад, ки забоншиносон забони дариро, ки имрӯз тоҷикӣ ном дорад, аз Тоҷикзамини Ғарбӣ, яъне аз Форс (Эрон) омада меҳисобанд. Саволе ба миён меояд, ки забонҳои тоҷикони шарқӣ ва ғарбӣ то кадом андоза фарқ

дошта бошанд ва тоҷикон – суғдиён, ки забонашон дигар буд, чӣ тавр форсиро мефаҳмиданд? Ҷавоби ин саволро то имрӯз касе наёфтааст.

Аз як тараф, олимони машҳури Эрон Маликушшуаро Баҳор ва Саид Нафисӣ менависанд, ки забони форсии кунунӣ лаҳҷаи аҳли Мовароуннаҳр, Самарқанд ва Бухоро мебошад. Аз тарафи дигар, мо бояд фаромӯш накунем, ки мувофиқи ривояти Страбон ҳамаи ориёӣҳо, аз ҷумла бохтариён, суғдиён ва хоразмиён, ба як забон ҳарф мезаданд ва забони гуфтугӯи онҳо аз якдигар танҳо бо лаҳҷаҳо фарқ мекард. Саволе ба миён меояд, ки забони расмии давлатӣ дар Бохтару Суғд чӣ ном дошт?

Соли 1995 дар деҳаи Работаки вилояти Бағлони Афғонистон тасодуфан сангнавиштае ёфт шуд, ки ба шоханшоҳи Кушониён Канишкаи Кабир тааллуқ дорад. Ин навишта фармони Канишкаи Кабир дар бораи сохтани маъбади худоён ва дар он гузоштани ҳайкалҳои худоён, ғариштагон ва шохони кушонӣ мебошад. Дар ҳамин фармон гуфта мешавад, ки дар мамлакат ба ҷойи забони юнонӣ забони ориёӣ ҷорӣ карда шавад.

Тавре ки маълум аст, баъди сарнагун сохтани давлати Юнону Бохтар дар коргузории Кушониёни аввал забони юнонӣ истифода мешуд. Канишкаи Кабир забони юнониро барҳам дода, забони модарии худ – бохтариро бо номи забони ориёӣ забони давлатӣ ва коргузории давлати худ эълон менамояд. Тафсирунандаи ин фармон эроншинос Симс Вилиямс қайд мекунад, ки «дар ибтидои асрҳои милодӣ забони бохтариро яке аз забонҳои муҳимми ҷаҳон номидан мумкин аст. Ин забон ҳамчун забони давлатии Кушониён ба ҳамаи бошандагони ин империяи бузург, аз ҷумла худуди имрӯзаи Афғонистон, Ҳиндустони Шимолӣ, Осиёи Марказӣ фаҳмо буд. Баъди барҳам хӯрдани империяи Кушониён забони бохтарӣ (балхӣ) камаш боз 600 соли дигар забони ҳукмрон буд. Дар ин бора бозёфтаҳои хаттии аз водии Тучии Покистон (асри IX милодӣ) ёфтшуда, ки ба ойнҳои монавӣ ё буддой тааллуқ доранд, гувоҳӣ медиҳанд». Аз гуфтаи забоншиносон

бармеояд, ки забони бохтарӣ забони давлатии Кушониёни Хурд (Кидориён), Хиёниён ва Ҳайтолиён буд ва то истилои араб забони расмии давлатии тоҷикон ба шумор мерафт ва маҳз ҳамин забон дар замони истилои араб бо номи дарӣ шуҳрат меёбад. Чун ба ғайр аз забони расмии бохтарӣ боз лаҳҷаҳои гуногун вучуд доштанд, бинобар ҳамин, забони расмии хаттии адабиёти забони дарборӣ (дарӣ), яъне давлатӣ номидаанд. Аз ҳамин ҷиҳат онро тамоми мардуми босаводи шаҳрҳо ва ноҳияҳои на танҳо Бохтар, балки Хоразму Суғд медонистанд. Вақте ки арабҳо Хуросонро гирифтанд ва бо забони дарӣ шинос шуданд, аз он дар ташвиқот ва тарғиботи динӣ дар Суғд истифода бурданд, аз ин лиҳоз, забони дарӣ ҳамин забони тоҷикӣ аст.

Вақте ки дар миёнаҳои асри IX сулолаҳои тоҷик: Тоҳириён, Саффориён ва Сомониён ба сари қудрати сиёсӣ омаданд, забони дарӣ раванқ меёбад ва боз забони давлатӣ ва расмии тоҷикон дар Тоҷикзамини Шарқӣ қарор мегирад. Дар замони Сомониён забони форсии дарӣ (тоҷикӣ) ба забони расмии давлати Сомониён, забони шеърӣ адабиёт ва илму ҳунар табдил ёфта, ба Тоҷикзамини Ғарбӣ (Форс) меравад. Бинобар ин ватани забони дарӣ-тоҷикӣ Тоҷикзамини Шарқӣ мебошад. Махсусан, тоҷикон забони модарии худро аз унсурҳои бегона тоза менамоянд ва онро дар мамлақати пахновари худ густариш медиҳанд. Чӣ тавре таърих гувоҳ аст, арабҳо мехостанд дар тамоми қаламрави ислом забони худро ҷорӣ намоянд. Онҳо мероси хаттӣ ва адабию илмӣ тоҷикии тоисломиро нобуд сохтанд, аммо забони модарии моро нест карда натавонистанд.

Дар замони Сомониён забони модарӣ ва расму оинҳои миллии мо, аз қабилҳои чашнҳои Наврӯз, Тиргон, Мехргон, Сада ва ғайра аз нав эҳё шуданд. Бинобар ин, забони имрӯзаи моро тоҷикӣ номидан қомилан дуруст мебошад. Забон бояд номи миллатро дошта бошад, вожаи «форс» номи ҷуғрофӣ аст ва истифодаи он дар мафҳуми этникӣ хатост.

Худуди паҳн шудани этноними тоҷик. Дар замони истилои муғулнаҷодҳо – туркҳо заминҳои Тӯрон, ки бахши Сибир,

Қазоқистон, Қирғизистон ва Кошғару Хутанро ташкил мекунанд, ба онҳо гузаштанд. Заминҳои соҳилҳои рӯди Азов то Дунай ба дасти турку славянҳо афтоданд. Халқҳои ориёӣ-сақӣ – скифҳо бо турку славян омезиш ёфта, номи этникии худро гум карданд. Дар қисмати Қафқоз як бахши хурди ориёӣҳо бо номи аланҳо боқӣ мондаанд, ки имрӯз бо номи осетинҳо маъруфанд. Осиёи Сағир, қисми шимолии Курдистонро дар асри XII туркони салҷуқӣ забт мекунанд. Дар бахшҳои боқимонда давлатҳои Сосониён, Кушонӣёну Хайтолиён то омадани арабҳо арзи вучуд доштанд. Дар натиҷаи истилои араб минтақаи Байнаннаҳрайн ба арабҳо мегузарад.

Ҳамин тавр, давлати тоҷикии Тоҳириён қаламрави бештари Тоҷикзаминро фаро мегирифт. Ин ҳудуд дар замони Сафғориён низ нигоҳ дошта шуд, аммо он дар замони Сомониён маҳдуд гардид, зеро ба давлати Сафғориён вилоятҳои Форс, Хузистон ва Луристон низ ворид буданд. Дар замони Сомониён бахшҳои Луристон, Кирмон, Форс ва Курдистон ба давлати Оли Буя, ки он низ давлати тоҷикӣ-эронӣ буд, дохил мешуданд. Бахшҳои шимолии Ҳиндустон ба қаламрави давлати Сомониён дохил набуданд ва минбаъд ба давлати Ғазнавиён итоат доштанд. Онҳо тамаддун ва фарҳанги забони тоҷикӣ-форсиро дар он ҷо паҳн намуданд ва сабаби равнақи этноними тоҷик дар Ҳинду Кошғар шуд. Ҳамин тавр, ҳудуди паҳншавии этноним ва забони тоҷикӣ хеле васеъ, яъне аз халиҷи Форс то марзи Чин буд.

Ташаккули фарҳанги миллӣ. Мо дар бахши забон ишора намудем, ки тоҷикон барои эҳёи забон, адабиёт ва тамаддуни гузаштагони худ кӯшишҳои зиёд ба харҷ доданд, аммо хаттҳои оини аҷдодии худ – маздаясноро дигар барқарор карда натавонистанд. Азбаски дини ислом дар саросари қаламрави Тоҷикзамин аз марзи Чин то халиҷи Форс ҷорӣ шуда буд, хатти арабӣ ҳамчун хатти каломӣ муқаддас боқӣ монд.

Яке аз хусусиятҳои халқ будан, фарҳанги хосси миллии худро доштан аст. Мо онро ҳама вақт доштем, зеро халқи тоҷик дар замонҳои ориёӣ будан ва минбаъд номи тоҷикро

ба худ гирифтанд, мардуми кишоварз, хунарманд, офарандаи неъматҳои моддӣ ва бунёдгари шаҳру деҳот, офарандаи санъати баланди тасвирӣ, хат, адабиёт ва таъриху фарҳанг мебошад.

Давраи ташаккули халқи тоҷик аз асри III баъд аз милод шуруъ мешавад ва он дар замони Сомониён ба охир мерасад. Халқи тоҷик пеш аз истилои араб фарҳанги баландпояро соҳиб буд ва мо дар дарсҳои гузашта дар бораи он нақл кардем. Дар замони истилои араб ва ҷорӣ намудани ислом таназзулоте ба назар мерасад, зеро ақидаи оини маздаясно дар бораи сохтори зиндагӣ, давлатдорӣ, тараққиёти иқтисодӣ-иҷтимоӣ ва илму ҳунар нисбат ба дини ислом демократитар, озодтар буд. Ислом тасвири одамон ва зиндагии бофароғатро маҳдуд сохт. Дар девори қасрҳо ба ҷойи расмҳои гуногун ва дар маъбадҳо ба ҷойи ҳайкалҳои худоён ва шоҳон навиштаҳо аз оёти Куръон пайдо шуданд, лекин рассомони тоҷик аз ҳарфҳои арабӣ нақшу нигори нотакроре дар дару деворҳои масҷид ва мақбараю қасрҳо ба вучуд оварданд, хатти арабиرو ба санъати тасвирӣ табдил доданд.

Ба ҷойи ҳайкалу расмҳо тасвири рустаниҳо ва нақшҳои хандасӣ пайдо шуданд. Ҳафриёт дар қасрҳои тобистонаи бухорхудотҳо дар Варахшаи асрҳои VII – IX нишон дод, ки дар ин давра дар санъати меъморӣ масолеҳи нав, аз ҷумла гач ва хишти пухта ба қор мерафтанд. Хишти пухтаи 24×24×4 см андоза дошта, дар сохтмони масҷидҳо, қасрҳо, мақбараҳо, гунбазу манораҳо васеъ истифода мегардид. Пеш аз он биноҳо аз поҳса ва хишти хом сохта мешуданд, ки умри чандон дароз намедиданд. Умри биноҳои аз хишти пухта сохташуда ба ҳазорсолаҳо мерасид. Масалан, мақбараи Исмоили Сомонӣ дар Бухоро беш аз ҳазор сол умр дорад, ки то ба рӯзгори мо боқӣ мондааст ва яке аз муъҷизаҳои меъмории Шарқи мусалмонӣ ба шумор меравад.

Дар Варахшаи Бухоро деворҳо аз хишти пухта ва поҳса сохта шудаанд, аммо онҳо аз дарун бо хишти пухта ва бо маҳсули гач рӯйкаш гардидаанд. Рӯйи ин девори хишти пухта бо андоваи ғафси гач пӯшонида шуда, дар он нақшҳои

гуногуни рустанӣ ва ҳандасӣ кандаанд. Дар нигориши гачии Варахша расмҳои барҷастаи фариштагон, кабк, гавазн ва ғайра акс ёфтаанд. Азбаски қасрҳои бухорхудотҳо дар давраи гузариш аз дини зардуштӣ (маздаёсно) ба ислом обод шудааст, дар девори яке аз толорҳои он расми маросими филсаворӣ, аспсаворӣ ва ғайра акс шудаанд. Дар ин маросим мичмарҳои заррин фурузон мебошанд ва мубадон дар атрофи онҳо ба ибодат машғуланд. Бисёр ҷойҳои қаср дар замони ислом, баъди кушта шудани охириин бухорхудот хароб карда шудаанд. Шояд дар деворҳои қаср маросими тоҷгузории бухорхудоти охириин – Бунёд нақш ёфта буд.

Мо дар давраи гузариш аз оини маздаёсно (зардуштӣ) ба ислом як омезиши тамаддуни пешин ва ташаккули тамаддуни навро мебинем, ки он дар асоси анъанаҳои миллии ориёӣ-тоҷикии пеш аз ислом равнақ ёфтааст. Ин анъанаро мо дар асарҳои заргарӣ, кулолӣ, бофандагӣ, меъморӣ, забон, адабиёт ва ғайра мушоҳида менамоем.

Чунончи, макбараи Исмоили Сомонӣ таҷассуми муваффақиятҳои меъморӣ пеш аз ислом ва асоси тараққиёти меъморӣ дар давраи исломӣ ба ҳисоб меравад, яъне дар сохтмони макбара унсурҳои меъморӣ пешазисломӣ фаровон истифода шудаанд.

САВОЛҲО:

1. *Чаро номи ориёии халқи мо фаромӯш шуд?*
2. *Чаро забони ориёиро форсӣ номидаанд?*
3. *Сабабҳои пайдо шудани номи тоҷик кадомҳоянд?*
4. *Чаро вожаҳои аҷам, деҳқон, озодагон ба номи этникӣ табдил наёфтанд?*
5. *Ҳудуди ташаккули халқи тоҷик аз кучо то кучо буд?*

САНАҲОИ МУҲИММИ ТАЪРИХИ ХАЛҚИ ТОҶИК – ЭРОНӢ ДАР ИБТИДОИ АСРҲОИ МИЁНА

- 222 Ардашери Бобакон ба ҷойи падараш соҳиби тахт мегардад.
- 223 Ардашер ба Артабони V ғолиб мешавад.
- 227 Ардашер шоҳаншоҳ (шоҳи шоҳон) эълон шуда, то соли 241 ҳукмронӣ мекунад.
- 241–271 Подшоҳии Шопури I.
- 241–260 Ҷанги якуми Шопури I бо румиён.
- 260–258 Ҷанги дуюми Шопури I бо румиён.
- 262 Монӣ худро пайғамбар эълон мекунад.
- 271–272 Подшоҳии Ҳурмузи I.
- 272–275 Подшоҳии Баҳроми I.
- 275–282 Подшоҳии Баҳроми II.
- 272–301 Подшоҳии Нарсӣ.
- 298 Шикасти Нарсӣ дар ҷанги Рум. Имзо шудани шартномаи Нисибин. Мувофиқи он панҷ вилояти Сосониён ба дасти румихо гузаштанд.
- 310–371 Шоҳаншоҳии Шопури II.
- 350–357 Ҷанги Шопури II (Шопури Кабир) бо Ҳайтолиён.
- 359–363 Ҷанги Шопури II бо румиён. Баргардонидани панҷ вилояти аздастрафта.
- 339–420 Подшоҳии Яздигурди I.
- 420–438 Подшоҳии Баҳроми Гӯр.
- 438–457 Подшоҳии Яздигурди II.
- 459–473 Подшоҳии Пирӯзи I.
- 480–487 Подшоҳии Қубод.
- 491–529 Ҳаракати Маздак.
- 531–579 Салтанати Хусрави I – Анӯшервон.
- 570 Забти Яман аз тарафи Хусрави I ва кушодани роҳ ба уқёнуси Ҳинд.
- 220

- 588–590 Хучуми туркон ба сарзамини Сосониён. Аз Бахроми Чӯбина шикаст хӯрдани туркон.
- 590–627 Подшоҳии Хусрави II (Парвиз).
- 604–617 Давраи пурзӯрии сипоҳи тоҷикон–эронӣ. Бо сарварии Шохин сипоҳ тамоми Осиёи Наздик, Миср ва Осиёи Хурдро гирифт.
- 601–630 Давраи зуҳури ислом.
- 632 Соли реҳлати Пайғамбар – Муҳаммад (с).
- 632–661 Хилофати хулафои рошидин – Абубакр, Умар Усмон ва Алӣ.
- 634 Оғози забти Тоҷикзамин аз тарафи арабҳо.
- 685–750 Хилофати Уммавиён.
- 750–1258 Хилофати Аббосиён.
- 704–715 Забти пайдарпайи вилоятҳои Тоҷикзамин аз тарафи лашкаркаши араб Қутайба ибни Муслим.
- 712 Муҳорибаи Самарқанд.
- 715 Қутайба дар Фарғона ба қатл мерасад.
- 719–722 Ҷангҳои озодихоҳии тоҷикон аз асорати араб.
- 725 Шикаст хӯрдани амири араби Хуросон – Асад ибни Абдуллоҳ дар Хатлон.
- 728 Муҳорибаи тоҷикон бо арабҳо дар қалъаи Камарҷо.
- 735 Шикасти дуҷумбораи Асад ибни Абдуллоҳ дар Хатлон
- 738–748 Муборизаи тоҷику араб ба муқобили Уммавиён.
- 750 Муборизаи зидди Уммавиён бо сарварии лашкаркаши бузурги тоҷик Абумуслими Хуросонӣ.
- 751–755 Амирии Абумуслим дар Хуросон.
- 755 Шӯриши Синдбод.
- 760–784 Шӯриши Сафедҷомагон.
- 792–795 Амирии Фазл – писари Яҳёи Бармак дар Хуросон.
- 806 Шӯриши Рофеъ ибни Лайс.

ЛУҒАТНОМАИ ТАЪРИХӢ, ҶУҒРОФӢ

<i>Авесто</i>	китоби муқаддаси дини маздаясно (зардуштӣ) буда, маънояш дониш аст.
<i>Аллоҳ</i>	Худо.
<i>Антропология</i>	вожаи юнонӣ буда, илм дар бораи пайдоиши инсон мебошад.
<i>Археология</i>	вожаи юнонӣ буда, аз ду бахш: архаёс – қадим ва логос – илм, яъне илм дар бораи омӯхтани таърихи қадими инсоният мебошад.
<i>Арҷосп</i>	шоҳи Тӯрон, вожаи «арҷосп» – аспи роҳравро ифода мекунад.
<i>Афшин</i>	маънояш соҳиб аст.
<i>Ахсиар</i>	номи авестоии рӯди Сир аст. Сакоиҳо онро Силис мегуфтанд. Юнониҳо Сирро Танаис номида буданд ва бо рӯди Дон омехта кардаанд. Номи Сирро Яксарт низ гуфтаанд. Вожаи «Яксарт» аз Ахсиар, Ахсикат маркази Фарғона дар асрҳои III п.м. ва I–XII милодӣ гирифта шудааст.
<i>Ашкониён</i>	номи сулолае аст, ки дар давлати Порт солҳои 250 то милод ва 224 милодӣ ҳукмронӣ кардааст.
<i>Аҳурон</i>	номи ноҳияи Шаҳринав дар қадим.
<i>Байнаннаҳрайн</i>	мамлакати байни ду рӯд, Миёнарӯдон
<i>Бағ</i>	дар забони қадими ориёӣ Худо аст. Вожаҳои боги русӣ ва бег, бой, бағу аз ҳамин решаанд.
<i>Багон</i>	худоён, бағонкат, вагонкат – хонаи худоёнро гӯянд.
<i>Бик</i>	номи шоҳи Нахшаб (Насаф) аст. Маънои бик–калон, бузург мебошад.
<i>Бостоншинос</i>	археолог.
<i>Бохтар</i>	номи яке аз вилоятҳои қадими ориёӣ–тоҷикон мебошад. Маънояш шимол аст. Номи шаҳри Балх аз вожаи «Бохтар» гирифта шудааст. Дар «Авесто» бо номи Бахдӣ зикр шуда, яке аз сарзаминҳои офаридаи Ахурамаздо мебошад ва ватани Зардушт аст.
<i>Буҷабала</i>	бузургу боло.

<i>Вахш</i>	номи қадими рӯди Ому будааст. Рӯди Вахш барои ориёиҳо муқаддас ҳисобида мешудааст. Дар «Авесто» бо номи Ванахгуҳа Дойтиё зикр мешавад. Юнониҳо онро Окс номидаанд. Дар замони Кушониён ғариштаи Охшо–Вахшо буд. Ҳоло Вахш яке аз шохобҳои рӯди Ому мебошад.
<i>Вашиگرد</i>	номи вилоят ва шаҳр дар Тоҷикзамини Шарқӣ (ҳоло Файзобод). Маънояш – замини васеъ вешгард замини равшан.
<i>Ваҳуманаҳ</i>	ғариштаи пиндори некӣ дар «Авесто».
<i>Вижагӣ</i>	дигаргунӣ, хусусият, махсусият.
<i>Виспарад</i>	номи бахше аз «Авесто».
<i>Геология</i>	вожаи юнонӣ буда, аз ду бахш иборат мебошад: гео – замин, логия – илм, яъне илм дар бораи замин ва сохти он.
<i>Говмард</i>	саравлоди олами ҳайвонот ва рустанӣ дар оини маздаясно.
<i>Готҳо</i>	номи асари аввалин фиристодаи Худо – Зардушт аст, ки аз паёмҳои худованд иборатанд.
<i>Гударз</i>	писари Гуштосп.
<i>Дабир</i>	котиб, мирзо, сафир.
<i>Дабирпат</i>	сарвари дастгоҳи ҳукумат.
<i>Дафтар</i>	китоб, идораи корӣ.
<i>Деҳқон</i>	давлатманд, заминдор (феодал). Решаи вожаи «деҳқон» аз калимаи «деҳ» аст.
<i>Диз</i>	диз – қалъа, кохи шохнишин дар шаҳр.
<i>Диндабира</i>	хатти авестой, ки аз 44 ҳарф иборат аст.
<i>Динқард</i>	китоби мухтасаре дар бораи «Авесто» ва оини маздаясно мебошад. Қонуну қоидаҳои динӣ ва додситонӣ аст.

<i>Додситон</i>	прокурор.
<i>Дудмон</i>	хонадон, авлод, сулола.
<i>Дугдуга</i>	модари пайғамбар – Зардушт.
<i>Забур</i>	китоби пайғамбари яҳудиён – Довуд.
<i>Замиёд</i>	номи фариштаи Замин, вожаи зан аз решаи Замин аст.
<i>Занд</i>	тафсири китоби «Авесто».
<i>Зансолорӣ</i>	модаршоҳӣ.
<i>Зобул</i>	яке аз вилоятҳои қадимтарини ориёнишин–тоҷикон мебошад. Зобул номи қадимаи Систон–Сакистон аст.
<i>Истаравшан</i>	дар ибтидои асрҳои миёна яке аз вилоятҳои тоҷикнишин буд, ки номи аслии он Уструшана мебошад. Ҳоло як баҳши он бо шаҳрҳои Дизак, Зомин, Хавос ба Ҷумҳурии Ёзбекистон ва баҳши дигараш ба Лайлаки Ҷумҳурии Қирғизистон дохил аст.
<i>Ихшид</i>	маънояш сарбоз аст.
<i>Кандиз</i>	либоси пашмини савора, беостин, ки бо гирехбанд дар сина устувор мешавад. Кандизҳои шоҳӣ остини сарбаста доштанд.
<i>Капол</i>	ҷумҷума, косахонаи сар.
<i>Катиба</i>	навиштаҳои гуногунмазмуне, ки дар кӯҳҳо, харсангҳо, сангҳои болои қабрҳо, хишту деворҳо қанда шудаанд.
<i>Кашигар</i>	дар қадим яке аз ноҳияҳои ориёӣ ва пасон тоҷикон буд. Баъд туркон онро гирифтанд ва ҳоло уйғурҳо зиндагӣ доранд. Вожаи «Кошгар» ба забони қадими сакохутанӣ бағали кӯҳро ифода мекунад.
<i>Кидориён</i>	номи сулолаи подшоҳон аст.
<i>Колбад</i>	қолаб, устухончусса.
<i>Корез</i>	каналҳои зеризаминӣ.
<i>Кумед</i>	номи қабилаи ориёист, ки дар қадим дар водии Ҳисор то Рашт мезистанд ва ба чорводорӣ машғул буданд. Дар замони ҳуҷуми Искандари Мақдунӣ дар ноҳияи Душанбе лашкари мақдуниҳоро борҳо шикаст додаанд. Номи Кофарниҳон шакли дигаргуншудаи

	Кумедиён мебошад, маънояш кӯҳ аст, мардумони кӯҳистонӣ.
<i>Куркат</i>	шаҳри ғорҳо, курҳо, ғори уфукӣ, номи деҳаҳои Курговади Дарвоз ва Курёнтеи Яғноб аз ҳамин решаанд.
<i>Кушонӣён</i>	номи сулолаи шоҳон аст, ки аз исми саравлод – Кушон сарчашма мегирад.
<i>Лангар</i>	истгоҳ, бошишгоҳ, қароргоҳ.
<i>Мадчо</i>	минтақае, ки замини миёнаҷойро ифода мекунад.
<i>Маздаясно</i>	вожаи авестой аст. Калима аз ду бахш: маздо ба маънои доно, яъне Худои доно, ҳамадони ягона ва ясно бошад, ба маънои ситоиш омадааст. Вожаи «маздаясно» маънои ситоиши Худованди ягонаи ҳамадонро ифода мекунад.
<i>Маъбади оташ</i>	бинои маҳсусе аст, ки дар меҳроби он оташи муқаддас месӯзад. Оташ дар ойини Зардушт қибла, нишоне ба сӯи Худованд аст. Оташ рамзи рӯшноӣ, нури Худованд, нури илоҳӣ, нури зиндагии худоофариди дар Замин мебошад.
<i>Ман</i>	ченаки вазн дар замони қадим, баробари 418 г.
<i>Мовароуннаҳр</i>	номи арабии Варорӯд, Варазрӯд аст. Маънояш замини байни ду рӯд – Ому ва Сирро гуфтаанд.
<i>Мубад</i>	руҳонии зардуштӣ.
<i>Мубади мубадон</i>	сарруҳонии оини зардуштӣ.
<i>Муг</i>	пайрави дини зардуштӣ.
<i>Нахчирпат</i>	сардори парадиза, боғи шикоргоҳ. Шоҳон ҷойи маҳсус барои шикор доштанд ва он аз таърифи ҳукумат назорат мешуд ва ҳеҷ кас ба ғайри шоҳ дар он шикор карданро ҳақ надошт.
<i>Об</i>	рӯди бузург дар Сибир.
<i>Озаргушинасп</i>	номи маъбади оташ дар Шизи Эрон.
<i>Озарфаранбағ</i>	номи оташи мубадон.
<i>Ориёнвайч</i>	номи аввалин ватани ориёӣҳо, маънояш ватани пахновар. Дар қадим ба Ориёнвайч ҳавзаи миёнаи рӯди Ому ворид буд ва марказаш дар Кубодиён – маъбади рӯди Вахш шуморида мешуд.

- Отурвон, атарбон* посбонон, нигоҳдорони оташи муқаддас
Порс (Фурс) номи вилоят дар Ориёи Ғарбӣ. Аз ин сар-
 замин ду сулолаи шоҳони ориёӣ-тоҷикӣ:
 Ҳахоманишиён ва Сосониён баромадаанд.
- Саблон* кӯҳе буд, ки дар болои он пайғамбар Зардушт
 даҳ сол тоату ибодат намуд ва паёмҳои
 Худовандро гирд овард.
- Сарандеб* қазираи Сейлон аст.
- Синд* ҳоло Қандаҳор дар Афғонистон, бахше аз
 Ҳинд.
- Соруш, Суруш* фариштаи сари пули чинвод (сирот) аст.
Суғд номи яке аз вилоятҳои қадими ориёӣ-тоҷикӣ
 мебошад. Дар қадим мафҳуми Суғд ҳа-
 маи ноҳияҳои водии рӯдҳои Сир, Зарафшон
 ва Қашқадарёро ифода мекард. Дар ибти-
 дои асрҳои миёна мафҳуми Суғд танҳо водии
 Зарафшон ва Қашқадарёро фаро мегирифт.
 Маънояш равшан, пок мебошад. Дар кито-
 би «Авесто» Гава Суғда ватани Говмард ме-
 бошад. Гӯё худованд аввалин намояндаи ҳай-
 вонҳо – Говмардро ин ҷо офаридааст.
- Таврот* китоби мазҳабии оини Мусо.
- Тайсафун* пойтахти давлати Сосониён, Мадоин.
- Танбар* устухондон, тобут.
- Тахористон* ин ном дар асрҳои III–IV милод бар ивази
 Бохтар пайдо мешавад, зеро қабоиلى ҳамро-
 ҳи сулолаи кушонӣ (юҷиҳо) омада, худро то-
 хар мегуфтанд. Номи тохарро забоншино-
 сон сарсафед маънидод кардаанд. Тахориҳо
 қабоиلى ориёӣ буданд ва Кушонӣён аз онҳо
 баромадаанд.
- Тоҷикзамин* истилоҳи нав буда, муаллиф онро дар ивази
 Эронзамин нисбат ба мулкҳои гузаштаи тоҷик
 пешниҳод кардааст, ки имрӯз дар Афғонистон,
 Чин, Қирғизистон, Қазоқистон, Туркманистон
 ва Ўзбекистон вориданд.
- Тоҷикзамини Ғарбӣ* – Эрони кунунӣ дар назар аст, зеро этнони-
 ми тоҷик номи ҳамаи форсзабонони дунё ме-
 бошад, агарчи Хуросон, Систон таърихан ба

Ориёи Шарқӣ тааллуқ доранд, аммо ғайр аз замони Сомониён, дар тули хазораҳои дигар, махсусан аз замони Ҳахоманишиён то истилои араб, ба давлатҳои Ориёи Ғарбӣ ворид буданд. Аз ҳамин сабаб онҳоро ба Ориёи Ғарбӣ дохил намудем.

Тоҷикзамини Шарқӣ – забоншиносон забонҳои ориёиро (эрониро) ба шарқӣ ва ғарбӣ ҷудо намудаанд. Ба гурӯҳи забонҳои шарқӣ: бохтарӣ, хоразмӣ, суғдӣ, паштуй ва сако-хутанӣ дохил мешаванд. Азбаски баъзе фарқҳои фарҳангӣ дар тамаддуни моддии ориёӣҳо ва тоҷикони шарқӣ нисбат ба ғарбӣ мушоҳида мешаванд, мо низ Ориён–Тоҷикзаминро ба Шарқӣ ва Ғарбӣ тақсим намудем. Ориёзамин, Тоҷикзамин, Эронзамин мафҳуми этникӣ мебошад. Этноними «тоҷик» ба ҳамаи форсизабонҳо, даризабонон, балучҳо, курдҳо ва паштунҳо тааллуқ дорад.

Тӯр номи тотемии ҳамаи ориёӣҳои чорводор буд. Тӯр – писари Фаридун.

Тӯрон номи ноҳияҳои, ки дар онҳо саҳронишинони кӯчӣ – ориёӣ зиндагонӣ мекарданд. Тӯр аз номи гови зоти тӯр гирифта шуда, маъноаш далер аст.

Фар нишонаи зиндагӣ, рӯшноӣ дар оини маздаясно. моҳи аввали соли ориёӣ-тоҷикӣ, моҳи равшан. мақбара, мазор, дахма, сағона.

Фарвардин
Фарвартик
Фарғона яке аз вилоятҳои қадими ориёнишин-тоҷик-нишин аст. Номи вай дар «Авесто» ба шакли Паракана, яъне ноҳияи гӯша, канора ёд мешавад. Дар адабиёти ҷиноии асрҳои III–II п.м. бо номи Даван ёд мешавад. Вожаи «Даван» бо номи аспҳои даванди он алоқаманд мебошад. Дар арафаи истилои турку араб Фарғона шоҳигарии алоҳида буд. Маркази он Охшикат баъдан Ахшикат номида шуда, шоҳи он унвони ихшидро дошт.

Фарсанг
Филизот масофаи чашмрас баробар ба 5760 м. маъданҳо.

<i>Хваб</i>	сарвар.
<i>Хиён</i>	номи қабилаи ориёӣ, кӯчӣ.
<i>Хурд Авесто</i>	китоби мухтасар аз «Авесто».
<i>Хутан, Турфон</i>	номи вилоятҳои қадими ориёнишин, имрӯз Синсизяни Чин.
<i>Хушатр</i>	вилоят, сарвар.
<i>Хушатрпат</i>	сарвари вилоят, сатрап.
<i>Ҳазорпат</i>	дастай бемаргон, сарвари дастай бемаргон.
<i>Ҳаро</i>	номи кӯҳи муқаддас дар китоби «Авесто», ҳоло кӯҳҳои Ҳинду Помир–Ҳимолой.
<i>Ҳафр</i>	ковишҳои бостоншиносӣ.
<i>Чирик</i>	дастай фидоӣ, горди шоҳӣ.
<i>Чопар</i>	пайк, хабаррасон.
<i>Чопархона</i>	меҳмонхона, қорвонсарой дар замони Ҳахоманишиён.
<i>Чоч</i>	номи яке аз вилоятҳои қадими ориёнишин–точикон мебошад. Маънои он чандон равшан нест. Вақте ки арабҳо омаданд, онро забт намуданд, ба ҷойи Чоч – Шош гуфтанд. Дар асрҳои XIV–XV ба ҷойи Шош – Чоч номи шаҳри Тошканд пайдо мешавад.
<i>Шаҳристон</i>	шаҳр. Дар қадим шаҳри точикон–эронӣ ба диҷ – ҷойи нишасти шоҳ, шаҳристон – ҷойи нишасти шаҳриён ва шаҳри беруна тақсим мешуд. Шаҳри беруна ё раббат бахши нави берун аз девори шаҳр пайдошударо мегуфтанд.
<i>Шумон</i>	номи қадими Ҳисор буда, маънояш баландӣ аст.
<i>Эллиӣ</i>	тамаддуни омезишфтаи ориёӣҳо бо юнониён.
<i>Этногенез</i>	вожаи юнонӣ буда, аз ду бахш: этнос – халқ ва генез – пайдоиширо ифода мекунад. Яъне илм дар бораи пайдоиши халқҳо аст.
<i>Этнография</i>	вожаи юнонӣ буда, аз ду бахш: этнос – халқ, графия – омӯхтан, навиштанро ифода мекунад. Этнография – мардумшиносӣ, илм дар бораи омӯзиши халқҳо мебошад.
<i>Ясно</i>	бахши китоби «Авесто» аст.

МУНДАРИЧА

ПЕШГУФТОР	3
-----------------	---

Боби I. ТОЧИКЗАМИНИ ҒАРБӢ (ЭРОНИ ҒАРБӢ) ДАР ЗАМОНИ СОСОНИЁН

§ 1. Ташкили давлати Сосониён.....	6
§ 2. Сиёсати берунии подшоҳони сосонӣ дар асрҳои III–IV (чанғҳо бо румиён)	9
§ 3. Сиёсати берунии Сосониён дар асри V	13
§ 4. Чунбиши Маздак.....	14

Боби II. ТОЧИКЗАМИНИ ҒАРБӢ ДАР ЗАМОНИ ОХИРИН ПОДШОҲОНИ СОСОНИӢ

§ 5. Хусрави II маъруф ба Хусрави Парвиз.....	18
§ 6. Сохтори давлатӣ ва ҷомеаи Сосониён	19
§ 7–8. Динҳо	24
§ 9. Фарҳанг	29
§ 10–11. Шаҳрҳо, меъморӣ ва санъат дар замони Сосониён	32
§ 12. Фарқи давлатдорӣ Сосониён аз гузаштагони худ. Аҳаммияти давлати Сосониён дар таърихи давлатдорӣ тоҷикон–эронӣ	39

Боби III. ТОЧИКОН-ЭРОНИЁНИ ШАРҚӢ ДАР АСРҲОИ III–VIII

§ 13. Кушонӣни хурд дар асрҳои III–IV	42
§ 14. Хиёниён-Ҳайтолиён.....	44
§ 15. Пайдоиши Хиёниён-Ҳайтолиён. Наҷод ва ватани онҳо	47
§ 16–17. Шаҳрҳои марказии Тоҷикзамини Шарқӣ дар асрҳои IV–VIII	50
§ 18. Панҷакат намунаи шаҳрҳои асрҳои V–VIII.....	56
§ 19–20. Шаҳрҳо	59
§ 21. Деҳаҳо дар асрҳои IV–VIII.....	65
§ 22. Кӯшкҳо	68

Боби IV. СОХТОРИ ДАВЛАТӢ ВА ИҶТИМОИИ ТОҶИКЗАМИНИ ШАРҚӢ ДАР АСРҲОИ III–VIII

§ 23. Сохтори давлатӣ.....	72
§ 24. Навъҳои заминдорӣ.....	74
§ 25. Ҳунармандӣ ва тичорат	78
§ 26–27. Санъат.....	82
§ 28. Ҷангафзорҳо	93
§ 29. Мактаб ва маориф. Забон ва адабиёт	95
§ 30. Динҳо дар Тоҷикзамини Шарқӣ.....	100
§ 31. Варзиш.....	104

Боби V. ЗУҲУРИ ИСЛОМ

§ 32–33. Густариши дини ислом	110
§ 34–35. Пазириши ислом ва асосҳои он	115
§ 36. Ҷангҳои истилогаронаи араб дар Тоҷикзамини Ғарбӣ	116
§ 37. Ҷангҳои охирин дар Тоҷикзамин –Эронзамини Ғарбӣ	120

Боби VI . ХИЛОФАТИ АРАБ

§ 38. Ҳокимияти арабҳо.....	124
§ 39. Ташкили хилофати Аббосиён.....	127

Боби VII. ТОҶИКЗАМИНИ ШАРҚӢ ДАР ЗАМОНИ ИСТИЛОИ ТУРКУ АРАБ

§ 40. Истилои Тоҷикзамини Шарқӣ аз ҷониби туркон	130
§ 41. Тоҷикзамин –Эронзамини Шарқӣ дар арафай истилои араб. Хоразм дар арафай истило	133
§ 42. Тахористон дар арафай ҳуҷуми арабҳо	138
§ 43. Қобул дар замони истилои араб.....	143
§ 44–45. Суғд дар арафай истилои араб.....	146

Боби VIII. ҲУҶУМҲОИ ҒОРАТҒАРОНАИ АРАБҲО БА ТОЧИКЗАМИНИ ШАРҚӢ

§ 46. Вазъи сиёсии минтақа дар арафаи ҳуҷуми арабҳо	154
§ 47. Мунтазамии забткориҳои арабҳо дар Варорӯд ва муборизаи тоҷикон барои истиқлол.....	158
§ 48–49. Забти вилоятҳои Ҳирот, Заранҷ, Ғур, Зобул ва Кобул.....	161

Боби IX. ИСТИЛОИ АРАБ

§ 49–50. Давраи дуҷуми забткориҳои арабҳо дар Тоҷикзамини Шарқӣ	168
§ 51. Ҷангҳои озодихонаи тоҷикон дар Хуросон дар солҳои 717–722	170
§ 52. Шӯриши шохзодагони Суғд бо сарвари Ғӯрак дар солҳои 719–720	173
§ 53–54. Шӯриш бо сарвари Деваштич.....	176
§ 55. Бойғонии Деваштич ва аҳамияти таърихии он	180
§ 56. Муборизаи тоҷикон дар солҳои 726–730 ба муқобили истилогарони араб	184
§ 57. Шӯришҳои солҳои 30-юм дар Тоҷикзамини Шарқӣ.....	188
§ 58. Муборизаи якҷояи тоҷику араб ба муқобили Уммавиён .	191
§ 59–60. Муборизаи тоҷикон ба муқобили Аббосиён.....	195

Боби X. ТАНАЗУЛИ ХИЛОФАТИ АРАБ

§ 61. Сабабҳои ғалабаи арабҳо дар Тоҷикзамин –Эронзамин..	202
§ 62. Ҳаракати ватанпарастии шуубиҳо	204
§ 63. Нуфузи аввалин сулолаи тоҷик (Бармакиён).....	206
§ 64–65. Этногенези тоҷикон-эронӣ	210

Санаҳои муҳими таърихи халқи тоҷик – эронӣ дар ибтидои асрҳои миёна	220
Луғатномаи таърихӣ, ҷуғрофӣ	222

ЮСУФШОҲИ ЯЪҚУБШОҲ

ТАЪРИХИ ХАЛҚИ ТОҶИК

(Ибтидои асрҳои миёна)

Китоби дарсӣ барои синфи 6-уми
муассисаҳои таҳсилоти умумӣ

Муҳаррир

Мусаҳҳех

Муҳаррири техникӣ

Тарроҳ

Қ. Сатторӣ

О. Бухориев

Қ. Назаров

Қ. Назаров

Ба чоп 06.07.2023 иҷозат дода шуд. Коғази офсет.

Чопи офсет. Андоза 60x90 $\frac{1}{16}$. Ҷузъи чопӣ 14,5

Адади нашр 15000 нусха.

Супориши №61/2023

Нарх 25 сомонӣ 86 дирам

Муассисаи нашриявии «Маориф»-и

Вазорати маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон.

734024, ш. Душанбе, кӯчаи Аҳмади Дониш, 50.

Тел: 222-14-66

E-mail: Nashriya@maorif.tj

Дар матбааи ҚДММ “Нашри Мубориз” чоп шудааст.

Ҷумҳурии Тоҷикистон.

ш. Душанбе, кӯчаи Карамов, 205